

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

На правах рукопису

НИКИФОРОВ АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 37.013.43Онацький(477.52)(09)(043.5)

**ПЕДАГОГІЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО (1875–1937 рр.) НА СЛОБОЖАНЩИНІ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Єременко Ольга Володимирівна

доктор педагогічних наук, професор

СУМИ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНО- ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ.....	14
1.1. Історіографія та напрями досліджень життєдіяльності Никанора Онацького.....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	35
1.3. Стан художньої освіти на Слобожанщині кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.....	45
Висновки до розділу 1	61
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ.....	65
2.1. Періоди життєдіяльності та провідні чинники формування особистості Никанора Онацького (1875–1937 рр.).....	65
2.2. Етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині (1906 – 1933 рр.).....	85
2.3. Змістові засади педагогічної діяльності Никанора Онацького.....	116
Висновки до розділу 2	129
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ.....	133
3.1. Громадська та музейно-просвітницька діяльність Никанора Онацького	133
3.2. Красзнавча та мистецько-просвітницька діяльність Никанора Онацького.....	157

3.3. Актуалізація творчої спадщини Никанора Онацького в сучасному освітньо-виховному просторі Слобожанщини.....	170
Висновки до розділу 3	190
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199
ДОДАТКИ	245

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження пояснюється тим, що в сучасних умовах розвитку українського суспільства необхідним є вивчення та творче використання здобутків національного духовного минулого у процесі модернізації вітчизняної мистецької освіти, зокрема художньої. У «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (2013 р.) [250], «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015 р.) [249], «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» (2015 р.) [252] наголошено на необхідності розбудови й докорінного реформування освіти з метою відтворення інтелектуального потенціалу народу, багатства його духовної культури, виховання учнів і формування в молодого покоління соціального досвіду, національної ментальності, своєрідності світогляду. Саме тому важливого значення для теорії та практики розвитку сучасної української освіти набуває вивчення її історії, життєвого шляху й творчого доробку тих педагогів, які плідно працювали на освітянській ниві в непростий період розбудови національної педагогіки в першій третині ХХ ст. Актуальність дослідження зумовлена об'єктивною необхідністю ретельного вивчення кращих здобутків української педагогічної думки, наукового аналізу та творчого осмислення освітньо-просвітницьких ідей вітчизняних педагогів, досвід яких може поповнити скарбницю національної освіти й виховання.

Творча особистість Никанора Онацького – педагога, художника, поета, яскравого представника розстріляного відродження – та його багатогранна діяльність привертає увагу культурно-громадських діячів, науковців із початку ХХ ст. і до сьогодення. Науковцями узагальнено біографічні відомості щодо Н. Онацького (Г. Ареф'єва [6], В. Граб [32], Т. Кулик [86] та ін.); висвітлено окремі аспекти педагогічної (М. Манько [100], Б. Ткаченко [312], В. Ткаченко [314] та ін.) і громадсько-просвітницької (В. Голубченко [26], Б. Манжела [96], Ю. Ступак [288], Г. Хвостенко [332] та ін.) діяльності митця; актуалізовано спадщину Н. Онацького в літературі

(О. Каленик [71], Г. Петров [211], В. Скакун [279] та ін.) та образотворчому мистецтві (С. Побожій [243], В. Ханко [325], Н. Юрченко [348] та ін.); висвітлено внесок митця в археологічну науку (В. Звягельський [61], О. Малко [95], Л. Сапухіна [268] та ін.).

Культурно-просвітницьку роботу Н. Онацького розглядали автори дисертаційних робіт, присвячених особливостям культурно-освітнього й освітньо-виховного потенціалу краєзнавства (В. Бугрій [17], Л. Корж-Усенко [78], О. Перетятко [205] та ін.), становленню мистецької освіти (О. Єременко [55], Л. Соколюк [286], Л. Русакова [266], Р. Шмагало [345] та ін.), історії естетичного виховання (О. Лобова [92], Н. Миропольська [106], О. Михайличенко [109] та ін.), розвитку музейної та краєзнавчої педагогіки (Н. Побірченко [240], Н. Ревнюк [260], В. Снагощенко [285] та ін.), підготовці музейних художніх збірань Слобожанщини – осередків естетичного виховання українців (В. Панасюк [316], С. Побожій [242], Л. Мельничук [105] та ін.). На потужній виховній силі мистецтва наголошували сучасники Н. Онацького (Олена Пчілка [257], С. Русова [311], С. Таранушенко [312] та ін.).

Тривалий час замовчувалися відомості про творчість Н. Онацького як представника репресованої української інтелігенції й лише після реабілітації (з 1956 р.) окремі аспекти життя й діяльності митця стали об'єктом досліджень.

Водночас аналіз архівних матеріалів і літературних джерел ХХ – початку ХХІ ст. показав, що в розробках обраної проблеми переважають науково-популярні й публіцистичні статті в місцевих періодичних виданнях й недостатньо залучено матеріали з історії освітнього процесу в регіоні, що містяться в державних архівах. Таким чином, аналіз наукових праць засвідчив, що педагогічна й культурно-просвітницька діяльність Н. Онацького не знайшли належного висвітлення в працях науковців, що зумовило загострення суперечностей:

– між необхідністю вдосконалення мистецької освіти в Україні та недостатньо активним використанням у цьому процесі творчої спадщини видатних вітчизняних педагогів-художників, зокрема й Н. Онацького;

– між потребою відродження регіональних освітніх традицій та недостатнім існуючим рівнем вивчення культурно-освітньої діяльності Н. Онацького на Слобожанщині;

– між запитами щодо вдосконалення освітньо-виховної роботи з художньо обдарованими учнями з урахуванням національних мистецьких традицій та актуальним станом застосування елементів позитивного творчого досвіду Н. Онацького в процесі модернізації сучасної мистецької освіти.

Відсутність наукового аналізу життєдіяльності Н. Онацького крізь призму історико-педагогічної науки, його актуальність і значущість для сучасної теорії та практики освіти й виховання в Україні зумовили вибір теми дослідження **«Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького (1875–1937 рр.) на Слобожанщині».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою частиною комплексної теми «Інноваційні підходи до управління якістю освіти» (реєстраційний № 0113U004660), що розробляється на кафедрі педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка. Тему дисертації затверджено вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 5 від 22 грудня 2014 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогічних та психологічних наук НАПН України (протокол № 8 від 15 грудня 2015 р.).

Мета дослідження: схарактеризувати педагогічну та культурно-просвітницьку діяльність Никанора Онацького в контексті розвитку художньої освіти Слобожанщини в першій третині ХХ ст.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження.**

1. Виявити стан розробленості та джерельну базу проблеми педагогічної й культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького.

2. Визначити періоди життєдіяльності й обґрунтувати етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького в контексті розвитку художньої освіти Слобожанщини в першій третині ХХ ст.

3. З'ясувати змістові засади педагогічної діяльності Никанора Онацького.

4. Схарактеризувати культурно-просвітницьку діяльність Никанора Онацького на Слобожанщині в першій третині ХХ ст.

5. Окреслити перспективні напрями практичного використання елементів творчої спадщини Никанора Онацького в сучасному освітньо-виховному просторі Слобожанщини.

Об'єкт дослідження – педагогічна та творча спадщина українських педагогів-художників Слобожанщини першої третини ХХ ст.

Предмет дослідження – педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького в контексті розвитку художньої освіти Слобожанщини першої третини ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження зумовлені роками активної творчої діяльності Никанора Онацького як педагога та культурно-просвітницького діяча (1906–1937 рр.). Нижня хронологічна межа – 1906 р. – визначається початком педагогічної діяльності Н. Онацького в м. Лебедині. Верхня межа – 1937 р. – визначена часом останнього арешту та загибелі Н. Онацького.

Територіальні межі дослідження охоплюють північно-східну частину України, а саме Слобожанщину, яка станом на 20-ті рр. ХХ ст. входила до складу Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, а на сьогодні – Сумську, Харківську і Чернігівську області.

Методологічну основу дослідження становлять закони й категорії наукового пізнання, принципи: взаємозв'язку і взаємозалежності явищ, науковості, історизму, системності, всебічності, єдності теорії та практики; взаємозв'язку й взаємодії об'єктивного та суб'єктивного, традиційного й інноваційного, історичного та логічного; зв'язок історичного й сучасного, національного та загальнолюдського.

У процесі дослідження застосовано сучасні наукові підходи (особистісно-орієнтований, культурологічний, біографічний, аксіологічний).

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних учених:

- М. Богуславського [16], Л. Ваховського [20], Н. Гупана [43], В. Курила [88], О. Сухомлинської [301], А. Ткаченка [308], Є. Хрикова [333] та інших щодо сучасного осмислення методології історико-педагогічних знань;
- О. Адаменко [1], Л. Вовк [22], С. Гончаренка [29], М. Євтуха [54], Г. Ніколаї [140], Б. Ступарика [288], О. Сухомлинської [299] та інших, у яких систематизовано особливості становлення й розвитку національної системи освіти та педагогічної думки в Україні;
- Н. Дічек [46], О. Заболотної [58], О. Огієнко [142], А. Сбруєвої [270], О. Устименко-Косоріч [319] та інших щодо застосування історико-порівняльного підходу в педагогічних дослідженнях;
- І. Зязюна [64], О. Козлової [77], В. Кременя [82] та інших щодо розвитку педагогічних систем;
- П. Біліченка [11], Н. Побірченко [240], Н. Ревнюк [260] та інших щодо становлення краєзнавчої педагогіки в Україні;
- В. Бугрія [18], С. Золотухіної [63], Л. Корж-Усенко [78] та інших про хід освітніх явищ в історії Слобожанщини;
- О. Єременко [55], О. Лобової [92], Н. Миропольської [106], О. Михайличенка [109], В. Панасюка [316], О. Ребрової [259], Л. Русакової [266], О. Семеног [275], Р. Шмагала [345] та інших щодо становлення мистецької освіти України.

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань у дисертаційному дослідженні використано комплекс взаємоузгоджених методів:

- *загальнонаукових* (аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення, систематизація), що дали змогу опрацювати наукову літературу, архівні матеріали, творчий доробок Н. Онацького та його сучасників з актуальних позицій теорії і практики педагогіки;

- *конкретно-наукових*:

- *бібліографічний*, який було використано для аналізу, систематизації й класифікації історіографії та джерельної бази дослідження;

– *культурно-історичний*, що дало можливість схарактеризувати становлення мистецької освіти України кінця XIX – початку XX ст. та дозволило висвітлити контекст розвитку художньої освіти Слобожанщини досліджуваного періоду;

– *біографічний та історико-хронологічний*, що дало можливість визначити періоди життя Н. Онацького та всебічно проаналізувати змістові засади педагогічної й культурно-просвітницької діяльності митця;

– *історико-ретроспективний*, що дозволило виокремити і схарактеризувати етапи і види педагогічної та культурно-просвітницької діяльності митця;

– *екстраполяції*, що дозволило окреслити перспективи використання елементів творчої спадщини Н. Онацького в сучасному освітньо-виховному просторі Слобожанщини.

Основу джерельної бази дослідження становлять:

– *архівні документи і матеріали* Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві (Ф. 166 «Міністерство освіти України»); Державного архіву Сумської області (Р – 33 «Сумська окружна інспектура народної освіти», Р – 2817 «Сумський державний педагогічний інститут Управління вищої школи НКО УСРР»); Державного Архіву Управління Служби Безпеки України Полтавської області (Ф. 2859 «Н. Онацький»);

– *архівні матеріали наукових фондів*: Сумського краєзнавчого музею (листи та спогади вдови митця Надії Василівни (КН – 31982), доньок Оксани та Наталії (КН – 32386, КН – 32387, КН – 32839), учнів (КН – 32388), колег, сучасників (КН – 5503)); документи наукового архіву Сумського обласного художнього музею (КН – 10118, КН – 10119);

– *матеріали приватних архівів*: родини Онацьких та особистого архіву Г. Петрова – першого дослідника життєдіяльності Н. Онацького;

– *зібрання бібліотек*: Центральної наукової бібліотеки НАН України імені В. І. Вернадського, ДНПБУ імені В. О. Сухомлинського НАПН України,

Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка та Сумської обласної державної наукової бібліотеки імені Н. К. Крупської; наукової бібліотеки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, наукових бібліотек Сумського краєзнавчого музею та Сумського обласного художнього музею імені Н. Х. Онацького;

– *періодичні видання першої третини ХХ ст.*, на сторінках яких публікувалися праці Н. Онацького: «Рідний край», «З неволі», «Терновий вінок», «Поетична муза», «Стяг праці», «До перемоги», «Плуг і молот», «Наша освіта», «Український музей»;

– *сучасна наукова література*: дисертації, автореферати, монографії, збірники наукових праць, інформація інтернет-порталів;

– *джерела особового походження*: опубліковані наукові праці та рукописи Н. Онацького (наукові розвідки, рукописні праці, публікації в періодичній пресі, епістолярій).

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* у вітчизняній педагогічній науці здійснено цілісне дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького в контексті розвитку художньої освіти Слобожанщини в першій третині ХХ ст., а саме:

– виявлено стан розробленості та джерельну базу проблеми педагогічної та культурно-просвітницької діяльності митця у прижиттєвий, радянський та сучасний етапи її вивчення;

– визначено періоди життєдіяльності педагога: I – дитинства та юності (1875–1899 рр.), II – професійного навчання (1899–1906 рр.), III – становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.), IV – розвитку просвітницьких ідей та збагачення змісту педагогічної діяльності (1913–1933 рр.), V – заборона професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування та арешти (1933–1937 рр.);

– обґрунтовано етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького: I – актуалізації ідей народної школи й започаткування культурно-

просвітницької діяльності в умовах суспільного протистояння (1906–1908 рр.), II – розвитку ідей національної школи та розширення культурно-просвітницької діяльності (1908–1913 рр.), III – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в умовах дореволюційної системи освіти (1913–1917 рр.), IV – інтенсивної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в умовах радянської системи освіти (1917–1933 рр.);

– з’ясовано змістові засади, встановлено мету (формування національно-свідомої та всебічно розвиненої особистості), завдання (формування художньої культури особистості, формування знань і вмінь учнів з образотворчого мистецтва та долучення їх до інших видів мистецтва й літератури) та принципи (доступності й загальності освіти, народності, культуровідповідності, цілісності загальної картини світу, єдності навчання і виховання) педагогічної діяльності Н. Онацького;

– схарактеризовано культурно-просвітницьку діяльність митця на Слобожанщині в першій третині XX ст. у таких її видах як: громадська, краєзнавча, музейно-просвітницька, мистецько-просвітницька;

– окреслено перспективні напрями практичного використання елементів творчої спадщини митця в сучасному освітньо-виховному просторі Слобожанщини таких як: науковий, художній, літературний.

Удосконалено бібліографію праць Н. Онацького та джерелознавче поле дослідження через його розширення (до наукового обігу введено матеріали з особистих архівів родини Онацьких та видатного краєзнавця Слобожанщини Г. Петрова).

Подальшого розвитку дістав виклад історії розвитку художньої освіти Слобожанщини першої третини XX ст.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького в контексті розвитку художньої освіти Слобожанщини в першій третині XX ст. може сприяти збагаченню історико-педагогічних знань, поповненню змісту навчальних курсів з історії педагогіки, підготовці

спецкурсів з музейної педагогіки, краєзнавчої педагогіки, художньої педагогіки, з образотворчого мистецтва тощо. Джерельна база роботи може стати підґрунтям для подальших наукових пошуків дослідників з широкого кола проблем у галузі загальної історії, історії освіти, історії культури.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 572 від 23 березня 2016 р.); Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 201 від 30 березня 2016 р.); Житомирського університету імені Івана Франка (довідка № 1926 від 18 квітня 2016 р.); Полтавської приватної школи «Чарівний світ» (довідка № 26/2 від 10 травня 2016 р.); Донбаського державного педагогічного університету (довідка № 68-16-415/1 від 23 травня 2016 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки й кафедри образотворчого мистецтва, теорії, історії музики та художньої культури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (2014–2016 рр.) і були презентовані на наукових конференціях різних рівнів:

– *міжнародних*: «Нові виміри духовності на початку XXI століття» (Суми, 2014), «Педагогіка і психологія в епоху глобалізації» (Будапешт, Угорщина, 2015), «Теоретико-методологічні аспекти мистецької освіти: здобутки, проблеми, перспективи» (Умань, 2015), «Теорія і практика освіти в сучасному світі» (Чернігів, 2015), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2015), «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (Суми, 2015), «Німецько-українські молодіжні зустрічі» (Мерзебург, Галле, Берлін, Німеччина, 2015), «Проблеми та перспективи розвитку освіти» (Київ, 2016), «Педагогічні ідеї Софії Русової у контексті сучасної освіти» (Чернігів, 2016), «Європейський університет: імідж, мобільність та соціальні перспективи» (Суми, 2016);

– *всеукраїнських*: «Професійно-творча і духовна самореалізація особистості в евристичній освіті» (Суми, 2015), «Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі» (Мукачеве, 2015), «Наївне мистецтво в контексті художньої культури XX – XXI століть» (Суми, 2016), «Актуальні питання методики викладання суспільних і гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2016).

Публікації. Отримані результати дисертаційного дослідження висвітлено у 21 одноосібній публікації автора: 1 монографія, 6 статей у наукових фахових виданнях України, 1 стаття в зарубіжному виданні (Угорщина), 5 – у наукових виданнях, 1 каталог праць Никанора Онацького, 7 публікацій у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (424 найменування, із них 55 архівних позицій), 4 рисунків, 18 таблиць та 40 додатків на 78 сторінках. Повний обсяг дисертації – 323 сторінки, основний зміст викладено на 198 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ

У розділі виявлено ступінь наукової розробленості проблеми, виконано класифікацію історіографії та систематизацію джерельної бази дослідження, визначено напрями дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького науковцями, діячами освіти та культури, окреслено стан розвитку художньої освіти на Слобожанщині кінця XIX – першої третини XX ст.

1.1. Історіографія та напрями досліджень життєдіяльності Никанора Онацького

Важливу роль у сучасних умовах розвитку освіти України відіграє вивчення й переосмислення досвіду українських педагогів першої третини XX ст., які стояли біля витоків розробки системи національної освіти, упроваджували в її розвиток напрями гуманізації, звернення до національної своєрідності, оскільки становлення вчителя значною мірою залежить від вивчення досвіду педагогів, які практично впроваджували в навчально-виховний процес ідеї любові до своєї землі, до рідного краю. Цей факт дозволяє зробити висновок про наявність суперечності між історико-педагогічним запитом на використання спадщини педагогів першої третини XX ст. і відсутністю ґрунтовного дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Харитоновича Онацького (1875–1937 рр.). Особистість педагога-художника, його творчий здобуток привертали увагу вчених, біографів, громадських діячів у різні періоди розвитку вітчизняної науки, але ніхто з них не ставив за мету системно та всебічно вивчити окреслену проблему.

Вагомою складовою дисертаційної роботи є історіографічний аналіз. Теоретичним основам української педагогічної історіографії присвятили свої праці такі вчені, як О. Адаменко [1], Н. Гупан [43], М. Євтух [54], О. Сухомлинська [300] та інші. Зокрема, Н. Гупан у монографії наводить визначення історіографії: «...історіографія – це системний аналіз та узагальнення великого масиву літератури, що видавалася з певної галузі наукового знання, з метою висвітлення процесу розвитку науки та відповідних методів дослідження певного, досить великого за часом, історичного періоду» [44, с. 36].

У ході наукового пошуку виявлено, що предметом української історіографії обрано дослідження окремих аспектів життєдіяльності Никанора Онацького науковцями та видатними діячами освіти й культури України. Особливої уваги в нашому дослідженні заслуговує група статей зарубіжної історіографії, що відносимо до науково-творчого доробку діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної науки та культури за межами України, що також висвітлюють певні аспекти життєтворчості Никанора Онацького.

На основі біографічного та історико-хронологічного методів здійснено класифікацію історіографії проблеми й відповідно до цього виявлено напрями досліджень педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині, що уможливило умовно виокремити основні історіографічні етапи:

– перший етап – прижиттєвий – 1906–1937 рр. (нижня межа зумовлена початком педагогічної діяльності Н. Онацького, верхня – припинення педагогічної діяльності в зв'язку зі смертю);

– другий етап – радянський – 1937–1990 рр. (починається після смерті Н. Онацького і завершується з розпадом Радянського Союзу);

– третій етап – сучасний – 1991–2016 рр. (нижня межа починається з року проголошення незалежності України – верхня межа зумовлена часом проведення даного дослідження) (див. табл. 1.1).

Етапи процесу дослідження життєдіяльності Никанора Онацького

Етапи	Назва етапу	Хронологічні межі
I етап	Прижиттєвий	1908–1937 рр.
II етап	Радянський	1937–1990 рр.
III етап	Сучасний	1991–2016 рр.

Варто зауважити, що дослідження прижиттєвого етапу (1908–1937 рр.) ускладнюється обмеженістю джерельної бази: основна інформація має вибіркового характер і міститься переважно у відомостях місцевої преси [241; 323; 360], коротких біографічних довідках [52; 184], відгуках про творчість митця, про його перші кроки на культурно-просвітницькому шляху [257] (див. табл. 1.2).

Аспекти досліджень життєдіяльності Никанора Онацького.**Прижиттєвий етап (1908–1937 рр.)**

Аспекти досліджень	Роки	Дослідники
Біографічні відомості Художня творчість Педагогічна діяльність (відзнака на конкурсі)	1910-ті	Олекса Коваленко Олена Пчілка Харківська преса
Громадська діяльність (відкриття художньо-історичного музею) Біографічні відомості, музейна діяльність	1920-ті	Сумська преса В. Дубровський
Педагогічна діяльність (відкриття художньої студії)	1930-ті	Сумська преса

Праці першого прижиттєвого етапу розділено на дві групи: дореволюційна історіографія (1908–1917 рр.) та історіографія виділення нової форми української державності – соціалістична республіка (1917–1937 рр.).

Розвідкою першої групи першого етапу досліджень життєдіяльності Н. Онацького, що започаткувала історіографічний аналіз, виявилася поетична антологія «Українська муза» (1908 р.) за редакцією Олекси Коваленка, яка крім п'яти поезій Н. Онацького подала і його коротеньку біографію [315]. У

1911 р. Олена Пчілка на сторінках журналу «Рідний край» у статті «Українська артистична виставка» написала враження від виставки художніх творів, що відбулася в Києві, у якій подала схвальний відгук про творчість Н. Онацького взагалі, та мальовничу картину «Місячна ніч» зокрема [257]. Згодом з'явилися відомості про активну участь Никанора Онацького в інших художніх виставках Києва, Полтави (1910–1911 рр.) [81].

Ці початкові публікації засвідчили, що на початку 10-х рр. ХХ ст. Никанор Онацький здійснював активні творчі пошуки, брав участь у художніх виставках, почав публікувати поетичний доробок у престижних українських виданнях. Публікації харківської преси щодо відзнаки, присудженої Н. Онацькому за перемогу в конкурсі з методики викладання, відобразили його педагогічні досягнення в галузі викладання образотворчого мистецтва [312].

Історіографію утворення нової форми української державності – соціалістичної республіки – подає одна з перших праць із музеєзнавства, написаних на загальнореспубліканському матеріалі в період національного відродження в Україні 20-х рр. ХХ ст., розвідка В. Дубровського, присвячена музеям України 1920-х рр. У цій книзі автор опублікував матеріал, присвячений музейній діяльності Н. Онацького і розмістив стислу біографічну довідку про нього в бібліографічному покажчику [52]. Відзначимо, що книга знайомить із різними аспектами діяльності Н. Онацького, які поєдналися в музейній роботі просвітника в Сумському художньо-історичному музеї: краєзнавчий (вивчення рідного краю), археологічний (пошук раритетів та історичних цінностей), освітньо-мистецтвознавчий (навчання українців розуміти красу, виховання естетичного смаку), дослідницький (виконання описів, ідентифікації, датування музейних речей), експозиціонерський (зберігання предметів мистецтва, демонстрація в експозиціях, розробка підписів).

Відтак, із наведених фактів можемо стверджувати: література прижиттєвого етапу дослідження життєдіяльності Н. Онацького є окремим початковим історіографічним матеріалом, який ще не дає об'єктивної оцінки

ні педагогічній, ні культурно-освітній діяльності Н. Онацького, проте частково висвітлює суспільно-політичні умови становлення його як особистості. Зауважимо, що основна педагогічно-просвітницька діяльність Н. Онацького залишилися поза увагою сучасників митця. Разом із тим, ці окремі, вибіркові й маловідомі факти дозволили зробити певні висновки щодо освітньо-культурного життя Слобожанщини досліджуваного періоду, безпосередню й активну участь у якому брав Н. Онацький.

Другий, радянський етап процесу дослідження життєвого шляху та діяльності Н. Онацького (1937–1990 рр.) відбувався в умовах панування тоталітарної комуністичної ідеології. Аналіз науково-популярних статей та наукових праць радянського часу дозволив відзначити, що перед дослідниками постало завдання віднайти й упорядкувати архівні матеріали, визначити їхню вірогідність (див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Аспекти досліджень життєдіяльності Никанора Онацького.

Радянський етап (1937–1990 рр.)

Аспекти досліджень	Роки	Дослідники
Біографічні відомості Художня творчість Літературна творчість	1960-ті	Г. Петров К. Майченко М. Пивоваров та ін.
Біографічні відомості Педагогічна діяльність Краєзнавча діяльність Музейна діяльність Наукова спадщина Художня творчість Літературна творчість	1970-ті	Ю. Ступак, В. Ханко, Б. Ткаченко М. Лисенко (спогади), С. Луньов (спогади) Г. Долгіна, Г. Недбайло, Л. Сапухіна М. Комаров Ю. Ступак Л. Мельник, Б. Піаніда, Н. Юрченко Є. Афанасьєва, Н. Капітоненко та ін.
Біографічні відомості Художня творчість Літературна творчість	1980-ті	Г. Петров, Б. Ткаченко В. Рубан, Н. Юрченко І. Довгополик, В. Дудченко та ін.

Доцільно зазначити, що з кінця 30-х рр. XX ст. у період хвилі репресій дослідження окресленої проблеми припинилися і фактично до 60-х рр. XX ст.

взагалі не проводилися з політичних причин [98]. Наукові пошуки означеного етапу досліджень стали можливими лише після посмертної реабілітації Никанора Харитоновича Онацького в 1956 р. (див. Додаток II), що дало нам підстави всі наступні публікації радянського етапу віднести до післяреабілітаційної історіографії. Таким чином, установлено, що лише з 60-х рр. XX ст. розпочалися перші біографічні розвідки, які були спрямовані в першу чергу на вивчення життєвого шляху Н. Онацького, а також на дослідження окремих аспектів його просвітницької діяльності.

Історіографію радянського етапу започаткувала публікація видатного краєзнавця Слобожанщини, журналіста Г. Петрова «Традиція без продовжувачів», що вмістила огляд життєвого шляху Н. Онацького. У цій роботі автор дорікає за бездіяльність науковцям-музейникам, байдужим до особистості засновника Сумського художньо-історичного музею [235].

Про перші переслідування Н. Онацького за поетичну діяльність йдеться в книзі М. Пивоварова «Перед судом історії. Мандрівка по старих архівних сховищах», один із розділів якої «Про напади цензури на передові видання на початку XX ст.» присвячено аналізу забороненої літератури вказаного періоду. У цьому ж контексті автор розглядав збірку «З неволі», після публікації якої переслідування зазнав і Н. Онацький [237].

До другого етапу досліджень належить і публікація К. Майченка (частіше друкувався під псевдонімом К. Прохоренко) «Словом і пензлем», у якій автор здійснив огляд різнопланової творчості педагога: літературної та художньої [93]. Робота становить інтерес для нашого дослідження тим, що в ній охарактеризовані напрями літературного доробку Н. Онацького (поезії, п'єси).

Серед науковців, які досліджували життя та творчість Н. Онацького, необхідно виділити Г. Петрова, який багато років присвятив вивченню біографії митця, зокрема описав дитячі роки, прослідкував шлях навчання, освіти [221]. Низка публікацій цього автора, на сторінках яких висвітлював основні події життя Н. Онацького з того матеріалу, який був доступний досліднику і який дозволено було публікувати в означений період, на наш

погляд, є важливим внеском у дослідження персоналії Н. Онацького [211; 214; 218; 220].

Доцільно вказати, що історіографія радянського етапу щодо проблеми висвітлення педагогічної діяльності Н. Онацького відображена лише в поодиноких дослідженнях, що присвячені творчості учнів Н. Онацького: харківського живописця Сергія Луньова [209; 222] й видатного українського скульптора Михайла Лисенка [212], які завдячували своєму вчителю і наставнику, високо цінували його педагогічні знахідки в методиці викладання образотворчого мистецтва.

Великий інтерес для нашої роботи становить розвідка Г. Петрова «Никанор Онацький на Краснопілщині», що містить важливі відомості про плідну краєзнавчу діяльність просвітника [225]. Автор відзначив значущість експонатів, віднайдених, класифікованих і описаних Н. Онацьким на Краснопілщині під час археологічних розкопок, у яких педагог брав безпосередню участь. Результатом цієї пошукової роботи, як з'ясував Г. Петров, стала розвідка Н. Онацького «Старовинні кахлі на Сумщині» [190].

Підсумком досліджень педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині кінця 60-х рр. XX ст. можемо вважати працю Г. Петрова «Він заслужив шану» про необхідність вшанування пам'яті митця, зокрема, активізувати пошуки архівних матеріалів; автор окреслив першочергові напрями майбутніх досліджень персоналії Н. Онацького: уточнення біографічних відомостей щодо навчання та життєдіяльності просвітника в Гадяцькій земській школі, Одеському художньому училищі товариства вишуканих мистецтв, Петербурзькій Імператорській академії мистецтв; викладацької роботи в лебединських та сумських закладах освіти, перебування в Полтаві, Харкові [210].

Варто відзначити, що значним фактом у зацікавленості, зростанні інтересу до дослідження життя й діяльності Н. Онацького стали художні виставки творів митця, які почали експонуватися з 70-х рр. XX ст. у Сумському обласному художньому музеї, що привернуло увагу дослідників,

науковців і спільноти до особистості художника. Як наслідок, з'явилася на світ низка статей і наукових досліджень про творчість педагога-просвітника, його культурно-освітню діяльність на Слобожанщині: Є. Афанасьєва [108], Н. Капітоненка [72], Г. Петрова [231], Б. Піаніди [238], Л. Сапухіної [268], Ю. Ступака [287; 288], В. Ханка [324; 326; 328]. У роботах цих авторів простежується провідна думка про виховне значення художнього спадку Н. Онацького для розвитку культури й мистецтва Слобожанщини, про високий мистецький рівень творів художника.

Порівняльний аналіз дав можливість визначити: якщо автори розвідок 60-х рр. XX ст. розглядали культурно-просвітницьку діяльність Н. Онацького переважно через дослідження його літературної спадщини, то для 70-х рр. XX ст. характерна перестановка акценту на художній доробок митця. Особливу увагу приділено науковцями означеного часу мальовничим картинам майстра, наприклад, праця Н. Капітоненко [72] та розвідка краєзнавця з Лебединя Б. Ткаченка [310].

Принагідно зауважимо, що Н. В. Онацька, вдова Н. Онацького, зберегла багато живописних і графічних творів чоловіка. Саме вона стала ініціатором проведення персональних виставок митця в низці музеїв України. Свідченням цих заходів є низка публікацій науковців: Г. Андрусенко [2], Г. Арєф'євої [3], О. Волотарця [24], І. Гуньовського [42], Л. Корнішиної [80]. Цю саму тему висвітлюють: Б. Піаніда [238], В. Ханко [324; 326; 328]. У статтях розглянуто важливі аспекти образотворчої діяльності Н. Онацького, схарактеризовано його як видатного українського живописця, визначено жанрову спрямованість картин. Отже, педагогічна діяльність Н. Онацького розглядалася дослідниками в 70-ті рр. XX ст. лише в контексті висвітлення творчості визначних учнів Н. Онацького, зокрема, на сторінках монографії «Михайло Лисенко» вміщено важливі спогади й вдячні висловлювання провідного скульптора радянських часів М. Лисенка про свого першого вчителя мистецьких дисциплін; важливою для нашого дослідження є характеристика його як врівноваженої, спокійної та розсудливої людини [108].

Цікавими для нашого дослідження є праці Ю. Ступака, у яких проаналізовано наукові краєзнавчі й мистецтвознавчі розвідки Н. Онацького та окреслено їх значення в культурно-просвітницькому просторі Слобідського краю [287; 288]. Автор розкрив зміст і основні положення публікацій Н. Онацького про особливості видів прикладного мистецтва України (ткацтва, вишивки, кераміки) та Слобожанщини (гутне скло, фаянсові вироби, кахлі). Особливий інтерес становить колективна праця науковців-музейників: Г. Долгіної, Г. Недбайло, Л. Сапухіної про історію створення Сумського краєзнавчого музею, де окреслено діяльність Н. Онацького в цьому контексті [290].

Кінець 70-х рр. XX ст. та початок 80-х рр. XX ст. майже не поповнилися новими здобутками науковців із дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького. Наприкінці 1980-х рр. знову активізував пошукову роботу перший дослідник діяльності митця Г. Петров. Його розвідки цих років присвячені творчим напрямам діяльності Н. Онацького: художньому [219] та поетичному [215]. В останній праці автор проаналізував поетичний доробок митця на революційну тематику й обґрунтував підтримку просвітником революційних змін 1917 року.

До досліджень Г. Петрова в кінці 80-х рр. XX ст. приєдналася науковець Н. Юрченко. Її розвідки становлять особливий інтерес, оскільки в них розглянуто творчий метод педагога-художника, його ставлення до мистецтва, до живопису й декоративно-прикладного мистецтва як до загальнолюдських цінностей, які повинні переходити у спадок від одного покоління до наступного [350]. Відомості про особливості творчості Н. Онацького в мистецьких жанрах було отримано з публікацій про творчість педагога-художника в жанрі пейзажу Н. Юрченко [352] та в жанрі портрету В. Рубана [264]. Автори дають високу оцінку майстерності Н. Онацького як живописця першої третини XX ст.

Вивчення творчого спадку педагога як синтез мистецтва слова та художнього образу здійснювали науковці І. Довгополик і В. Дудченко.

Результати їхніх пошуків знайшли відображення в працях, присвячених культурно-освітньому розвитку Лебединщини [47–50; 53].

Вагомим дослідженням життя й діяльності Н. Онацького в радянський період стала публікація Б. Ткаченка «Никанор Воскреслий», надрукована в журналі «Україна» (1988). Це найбільш детальний нарис про життя та творчість Н. Онацького з опублікованих до цього часу, де вперше автором висвітлено деталі про його арешти. Там само автором вміщено вірші, які були створені у в'язниці 1934, 1935 рр., і рідкісні сімейні фотографії родини Онацьких [311]. За результатами дослідження Б. Ткаченко опубліковано значну кількість інформаційного матеріалу, який автор доповнив світлинами з родинного архіву Онацьких, що були вперше представлені широкому загалу.

До радянського етапу належить розвідка В. Рубана, що містить відомості про краєзнавчу діяльність Н. Онацького на Слобожанщині [264], у якій автором подано відомості про різні аспекти краєзнавчої роботи Н. Онацького: історичний, етнографічний, географічний, культурологічний, художній. Ця робота засвідчила внесок Н. Онацького в педагогічне краєзнавство, у пізнання рідного краю.

Варто констатувати, що педагогічна діяльність Н. Онацького в дослідженнях науковців у 80-ті рр. ХХ ст., подібно до розвідок 70-х рр. ХХ ст., знайшла відображення лише в працях, присвячених творчості його учнів, а саме Г. Петрова «Низький уклін вам, вчителі й наставники скульптора» [223] і «Никанор Онацький і його учні: виставка в Сумському художньому музеї» [224]. Остання робота становить особливий інтерес, оскільки в ній вміщено не лише перелік творчих художніх робіт учнів Н. Онацького, представлених в експозиції виставки музею, а й розглянуто їхні спогади про викладацьку майстерність педагога. Наведені відомості про педагогічну діяльність Н. Онацького, спогади про методичну складову його підходу до викладання образотворчого мистецтва є дуже важливими для нашого дослідження.

Слід відзначити той великий внесок у дослідження 60–80-х рр. ХХ ст. життєвого шляху та різносторонньої діяльності Н. Онацького на Слобожанщині, який зробили краєзнавці Г. Петров із м. Суми та Б. Ткаченко з м. Лебедин. Відтак, можемо підсумувати, що дослідження педагогічної й культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького 60–80-х рр. ХХ ст. – це період пошуків, коли наукові праці були спрямовані, в основному, на вивчення та впорядкування його біографії й окремих аспектів просвітницької діяльності.

Історіографічний аналіз розвідок зазначеного етапу засвідчив не лише великий інтерес до різнопланової діяльності Н. Онацького, який залишив по собі глибокий слід в історико-культурній спадщині Слобідського краю, а й намагання зрозуміти та осмислити його як непересічну особистість.

Порівняльно-зіставний аналіз засвідчив, що праці радянського етапу дослідження життєдіяльності Н. Онацького істотно відрізнялися від тих початкових відгуків, повідомлень та оголошень, що з'явилися за життя просвітника. У ході наукового пошуку виявлено, що в сучасників до особистості Н. Онацького було різне ставлення – то його діяльність підтримувалася, заохочувалася й відзначалася подяками і відзнаками, то піддавалася критиці. Врешті-решт критика перемогла, а ім'я педагога-просвітника на довгий час (40–60-ті рр. ХХ ст.) було заборонено навіть згадувати, документи вилучалися, знищувалися, факти або замовчувалися, або приховувалися, іноді свідомо спотворювалися. Унаслідок такого ставлення до персоналії Н. Онацького в дослідженнях періоду 70–80-х рр. ХХ ст. помітні розбіжності в датах, подіях тощо. За таких умов науковцям важко було вибудувати вірогідну хронологію його життєпису. Залишалися прогалини й «білі плями» певних періодів життя та діяльності педагога. Секретність архівних матеріалів щодо репресованих осіб не дали змогу дослідникам радянського етапу вибудувати цілісну картину життя, педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині. Серед досліджень радянського часу найбільш висвітленими виявилися окремі аспекти діяльності педагога, насамперед, його поетична та

художня спадщина, частково культурно-просвітницька робота, фрагментарно наукова та викладацька праця.

Аналіз стану досліджень дозволив установити, що педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Н. Онацького і за радянського етапу не знайшли належного відображення в працях науковців. Проте, варто зауважити певні зрушення в цьому напрямі. Підсумовуючи, відзначимо, що педагогічна діяльність просвітника хоча й не стала об'єктом окремого дослідження, проте вона наполегливо висвітлювалася в контексті вивчення творчої спадщини учнів Н. Онацького, які завдячували власними успіхами педагогічному обдаруванню свого першого вчителя образотворчого мистецтва.

Системний аналіз широкого кола літературних джерел дозволив дійти висновку, що радянський етап дослідження науково-творчої спадщини Н. Онацького був надзвичайно важливим у вивченні педагогічної та культурно-просвітницької діяльності митця: опубліковано низку літературних творів у регіональній, обласній, всеукраїнській пресі, організовано художні виставки педагога в провідних художніх музеях України, надруковано каталоги, альбоми, брошури, музейні путівники з висвітленням життєвого та творчого шляху просвітника, що привернуло увагу науковців до особистості педагога, до його культурно-освітньої діяльності на Слобожанщині.

У ході наукового пошуку встановлено, що фактичний матеріал біографічних праць радянського етапу досліджень, особливо розвідки Г. Петрова і Б. Ткаченка, і до цього часу має велику інформаційну цінність для історико-біографічного вивчення багатогранної діяльності митця.

Отже, зазначимо, що історіографія радянського етапу є досить різноманітною й охоплює широкий спектр дослідження напрямів діяльності Н. Онацького, водночас перенасичена цитатами партійних керівників і перебільшенням впливу комуністичної партії на розвиток мистецької освіти, а також містить багато не з'ясованих питань щодо життєтворчості Н. Онацького. Розвідки радянського етапу мають переважно фактографічно-описовий характер і є ідеологічно заангажованими.

Третій, сучасний етап досліджень педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького (1991–2016 рр.) розпочався в нових соціально-політичних умовах у країні завдяки якісним зрушенням у висвітленні процесу розвитку вітчизняної освіти й педагогічної думки, що великою мірою пов'язано з проголошенням України незалежною державою. Саме тому означений етап характеризується великою кількістю публікацій про життя та різні аспекти творчої спадщини митця, що стало предметом особливої уваги нашої роботи (див. табл. 1.4).

Таблиця 1.4

**Аспекти досліджень життєдіяльності Никанора Онацького.
Сучасний етап (1991–2016 рр.)**

Аспекти досліджень	Роки	Дослідники
Біографічні відомості Педагогічна діяльність Просвітницька діяльність Краєзнавча діяльність Археологічна діяльність Музейна діяльність Наукова спадщина Етнографічна діяльність Художня творчість Літературна творчість	1990-ті	Б. Ткаченко В. Ткаченко Р. Танана Т. Кулик, Л. Сапухіна В. Звагельський Г. Ареф'єва, С. Побожій В. Ханко Л. Федевич Г. Андрусенко, Н. Юрченко М. Малик, Г. Намадаров, В. Скакун, О. Скиба та ін.
Біографічні відомості Педагогічна діяльність Просвітницька діяльність Краєзнавча діяльність Археологічна діяльність Музейна діяльність Наукова спадщина Етнографічна діяльність Літературна творчість Художня творчість	2010-ті	В. Близнюк Л. Корж-Усенко, М. Манько В. Голубченко В. Бугрій, Л. Сапухіна В. Звагельський Г. Ареф'єва, С. Побожій, В. Снагощенко Н. Подоляка, Д. Кудінов Л. Федевич А. Близнюк, О. Каленик Л. Корнішина, Р. Маньковська М. Петренко, М. Тимошенко та ін.

До опублікованих праць, що проливають світло на невідомі та призабуті сторінки педагогічної роботи Н. Онацького, потрібно віднести

книгу історика М. Манька «Суми та сумчани у документах сучасників», що вийшла у світ у 2007 р. Автор зосередив увагу на закладах освіти міста Суми взагалі й тих, де вчителював Н. Онацький. Згідно з дослідженням М. Манька, спочатку Н. Онацький як педагог був запрошений до реального училища, після перемоги на Харківському конкурсі з методики викладання образотворчого мистецтва і, незабаром, констатує автор: «Никанор Харитонович став справжнім генератором культурно-освітніх ідей не тільки в реальному училищі, а й у місті Суми» [100, с. 236].

Неабиякий інтерес для вивчення педагогічної діяльності Н. Онацького становить праця В. Голубченка «Педагогічна діяльність Г. П. Самброса». Робота присвячена дослідженню діяльності редактора часопису «Наша освіта», на сторінках якого друкував наукові розвідки Н. Онацький, разом із тим автор вмістив важливі архівні матеріали про заклади освіти в Сумах, де викладав Н. Онацький [26]. В іншій розвідці В. Голубченком виокремлено та коротко схарактеризовано педагогічну й культурно-освітню діяльність Н. Онацького на Слобожанщині, основну увагу сконцентровано науковцем на життєдіяльності митця в м. Суми, що важливо для регіонального компоненту в змісті культурно-просвітницької діяльності педагога [25].

Зазначимо, що педагогічна діяльність Н. Онацького в дослідженнях сучасного етапу, як і в попередні (прижиттєвий та радянський), не представлена окремими розвідками. Проте, важливо зауважити, що спостерігається неухильне посилення інтересу науковців до цієї проблеми, яка розглядалася у працях 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

Отже, можемо стверджувати, що в дослідженнях науковців означеного етапу педагогічна діяльність Н. Онацького вже не лише фрагментарно згадувалася, а й характеризувалася, аналізувалася, хоча і в контексті досліджень інших проблем. Підтвердженням цьому є публікації науковця С. Побожія про культурно-просвітницьку роботу Н. Онацького на Слобожанщині. Спираючись на архівні документи, матеріали преси 20-х рр. XX ст., автор розглянув виставкову роботу в м. Суми, процес організації художньо-історичного музею та його

значення в культурно-освітньому просторі Слобідської України [244]. Важливі відомості про викладацьку роботу Н. Онацького в гуртках та студіях м. Суми можна знайти в публікації С. Побожія «Художнє життя на Сумщині першої третини XX століття» [242]. Особливістю досліджень С. Побожія, на нашу думку, є наявність великої кількості фактологічних матеріалів. Ці матеріали важливі для аналізу викладацької роботи Н. Онацького на громадських засадах.

До сучасної історіографії відноситься розвідка Г. Намдамарова, на сторінках якої висвітлено деякі аспекти педагогічної діяльності Н. Онацького: викладання педагогом образотворчого мистецтва в закладах освіти [110], що важливо для вивчення педагогічної діяльності просвітника в офіційних навчальних закладах.

Важливим джерелом інформації про викладацьку діяльність просвітника в першому вищому навчальному закладі м. Суми є праця науковця-педагога Л. Корж-Усенко «Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка» [78]. У публікації подано відомості про досягнення Н. Онацького в гуртковій роботі зі студентами Сумського інституту соціального виховання: на заняттях у гуртку з образотворчого мистецтва долучав студентів до музейної та краєзнавчої роботи. Особливої уваги в нашій роботі заслуговує те, що автор характеризує Н. Онацького як досвідченого педагога, який приваблював студентів цікавими лекціями як про досягнення світової культури, так і культурні цінності України взагалі й Слобожанщини зокрема.

До праць сучасного етапу історіографії належать книги В. Близнюка, у яких схарактеризовано внесок Н. Онацького в становлення мистецької освіти на Слобожанщині [15] та розглянуто педагогічну діяльність Н. Онацького через призму різнобічної творчості митця, при цьому автором наголошено на важливості зв'язку між краєзнавцями й педагогами [14].

Результати історіографічного аналізу засвідчили тенденцію посилення інтересу науковців до особистості Н. Онацького як педагога. З наведених фактів робимо висновок, що цей процес активізувався на початку XXI ст. Яскравим

свідченням цього факту є розвідка В. Ткаченко «Художня освіта в місті Суми в кінці XIX – XX ст.», предметом дослідження якої стало питання внеску педагогів-сумчан у загальний процес розвитку та становлення художньої освіти й культури на Слобожанщині взагалі та внеску Н. Онацького зокрема. У публікації містяться відомості про третій (1913–1917 рр.) та четвертий (1917–1933 рр.) етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності митця, що буде піддано аналізу в підрозділі 2.2 нашого дослідження. Крім цього, автором розглянуто викладацьку роботу Н. Онацького з мистецьких дисциплін образотворчого спрямування в закладах освіти м. Суми, у гуртках і студіях з дітьми, молоддю та дорослим населенням [314].

У працях сучасного етапу досліджень життєдіяльності Н. Онацького частково розкрито просвітницьку роботу педагога на Слобожанщині. На наш погляд, найбільш ёмко просвітницька діяльність Н. Онацького висвітлена в публікації ««Просвіта» Сумщини в контексті формування національної самосвідомості: історія та сучасність» В. Голубченка. У статті розглянуто роль і значущість такого громадського об'єднання, як Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка та внесок педагога Н. Онацького у створення й роботу сумського осередку «Просвіти» [28]. У цьому контексті варто відзначити розвідку Р. Танани про вплив Великого Кобзаря на формування особистості Н. Онацького та заходи щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка, організовані педагогом-просвітником [302].

У ході історіографічного дослідження встановлено, що значну увагу вчених сучасного етапу було приділено музейно-просвітницькій діяльності Н. Онацького. Так, основою статті В. Суркова «Музейні родзинки: Сумські художній і краєзнавчий музеї колись були єдиним цілим і зобов'язані своєю появою художнику й колекціонеру Никанору Онацькому» [297] є факти про створення Н. Онацьким двох музеїв: Сумського обласного художнього та Сумського обласного краєзнавчого. Відзначимо, що більш детальні відомості про історію створення музеїв містяться в публікаціях науковців: С. Побожія «Початок» (у якій опубліковані перші документи щодо заснування музею) [242],

Г. Арєф'євої в статтях «Історія Сумського художнього музею в світлі нових архівних досліджень» [5] та «До питання визначення дати заснування музею» [6], у яких авторка опублікувала нові матеріали з архівів КДБ, що містили інформацію про уточнення дати заснування Сумського художнього історичного музею Н. Онацьким та відкрили нові факти його краєзнавчої діяльності.

Цінною для історіографічного аналізу є колективна робота наукових працівників Сумського обласного художнього музею – Г. Арєф'євої, А. Дужої, Л. Федевич «Сумський обласний художній музей імені Никанора Онацького: Культура. Історія. Традиції», у якій розглянуто культурно-просвітницьку діяльність Н. Онацького на Слобожанщині з позиції музеєзнавства [3].

Не менш плідними на початку ХХІ ст. виявилися дослідження етнографічної та краєзнавчої діяльності Н. Онацького науковцями Сумського обласного краєзнавчого музею. Найбільш показовими в цьому плані є авторські розвідки Л. Сапухіної [268] та Т. Кулик [86], які взаємодоповнюють одна одну.

До статей, що характеризують музейну роботу Н. Онацького відносимо публікації: Р. Маньковської [99], Г. Петрова [208], Г. Черкаської [337], О. Чижова [339]. Про колекцію О. Гансена, що поклала початок експозиції Сумського обласного художнього музею та як її збирав Н. Онацький, висвітлено в дослідженні Л. Мельничук [101].

Музейна діяльність педагога знайшла відображення і в статтях журналіста Н. Ісіпчука [68; 69] написаних у формі бесіди з нинішнім директором Сумського художнього музею Г. Арєф'євою, яка повідомила деякі маловідомі факти з життєпису Н. Онацького у світлі нових архівних матеріалів, наданих науковцям музею для опрацювання Державним архівом служби безпеки України в Полтавській області. Результатом ознайомлення науковців-музейників із архівами СБУ стала публікація «Никанор Харитонович Онацький: до 130 -річчя від дня народження» (2005 р.). У цій брошурі введено до наукового обігу раніше не опубліковані матеріали й уточнено основні віхи життя та творчості митця [121].

Варто зазначити, що завдяки статті Д. Ольшанської «Онацький повертається: Сумський художній музей став власником архіву свого

засновника й першого директора Никанора Онацького» (2011 р.) стало можливим дізнатися, що до Сумського обласного художнього музею було передано в дар 358 документів особового архіву Н. Онацького – оригінали документів, фотографії краєвидів, фото Н. Онацького і фото, зроблені ним самим, а також рукописи віршів і праць [144]. Ця сама інформація отримала підтвердження в публікації Ю. Лесиної «Життя Онацького – в «нових» документах» (2011 р.) [89], а також у статті Н. Ісипчука «Цінний подарунок для музею» (2011 р.) [70].

Праці сучасного етапу досліджень, що висвітлюють творчу діяльність Н. Онацького, розділено нами на підгрупи за напрямками роботи: наукова, літературна, образотворча.

Важливим внеском у дослідження наукової спадщини Н. Онацького є розвідка Н. Подоляки «Роль педагогічних часописів 20-х рр. ХХ ст. в утвердженні більшовицької ідеології радянської системи освіти на Сумщині» (2013 р.), у якій розглянуто окремі аспекти наукової діяльності Н. Онацького, його активну працю у часописі «Наша освіта». Науковець схарактеризував публікації Н. Онацького на сторінках часопису, що були надруковані в 1929 р.: «Подібні рекомендації й сьогодні мають цінність і доводять широкий кругозір автора» [248, с. 452].

Крім вищезгаданого Н. Подоляки, наукові розвідки Н. Онацького на сучасному етапі досліджували: мистецтвознавець В. Ханко «Мистецтвознавчі писання Никанора Онацького» [327] та історик Д. Кудінов, який відзначив вагомість наукової розвідки Н. Онацького «Селянський революційний рух на Сумщині в 1905 р.» та наголосив на важливості їх зі слів самого учасника подій [85]. Науковець С. Побожій у роботі «Художнє життя на Сумщині першої третини ХХ ст.» (2002 р.) проаналізував різноманітні тенденції розвитку образотворчого мистецтва в художньому житті Сумщини на підставі вивчення розширеної джерельної бази, зокрема розглянув науково-публіцистичну діяльність Н. Онацького [246]. Л. Федевич, науковий співробітник Сумського обласного

художнього музею, у роботі «Килими України» (2001 р.) вказала на важливість розвідок Н. Онацького з історії культури Слобожанщини для подальших наукових досліджень [322].

Таким чином, встановлено, що дослідники сучасного етапу відзначають: у своїх наукових працях Н. Онацький перш за все переймався питанням підвищення культурного й освітнього рівня народу, для чого вважав необхідним вивчати історію та культуру свого краю.

Здійснений нами історіографічний аналіз творчої діяльності Н. Онацького дав можливість визначити, що літературна діяльність митця в дослідженнях сучасного етапу розглядалася науковцями в першу чергу в змісті поезій. Зазначимо, що поетичний доробок Н. Онацького схарактеризовано в збірках: «Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів» (1993 р.) [315]; «Никанор Онацький: біографія, поезії. Калинове гроно: антологія поезії полтавських літераторів ХХ ст.» (2004 р.) [118]; «Никанор Онацький. Розіп'ята муза: антологія українських поетів, які загинули насильницькою смертю» (2011 р.) [119] – в усіх цих публікаціях вміщено короткі біографічні відомості та проаналізовано особливості поезій Н. Онацького.

До групи статей, що характеризують літературну діяльність Н. Онацького відносимо роботи науковців: Г. Намадарова [110], В. Скакуна [279], О. Скиби [110]. У зазначених розвідках автори аналізують літературну творчість просвітника крізь призму боротьби за національне відродження України та висвітлюють роль Н. Онацького в культурному розвитку українського народу. Необхідно наголосити, що в характеристиці поетичних та прозових творів Н. Онацького вищезгаданими авторами підкреслено розуміння письменником самотності народу, глибини національної ідеї.

Велику увагу в нашому дослідженні приділено образотворчому аспекту творчої спадщини Н. Онацького. На сучасному етапі досліджень цій проблемі присвячено праці науковців: Г. Андрусенко «Твори Н. Х. Онацького в збірці Чугуївського історико-художнього заповідника імені І. Ю. Рєпіна» (1995 р.) [2],

Л. Корнішиної «Живопис Н. Онацького у зібранні Луганського обласного художнього музею» (2001 р.) [80], М. Петренко «Никанор Онацький» (2004 р.) [207], М. Тимошенко «Пише Марійка...: про творчість художника Н. Х. Онацького» (2014 р.) [305], Н. Юрченко «Життя, віддане мистецтву» (1991 р.) [348]. Згідно з твердженням цих авторів, Н. Онацький мав чітко виражений реалістичний характер образотворчості в різних жанрах.

Важливою для нашої роботи є публікація Сумського журналу «Галерея искусств», який присвятив один із своїх номерів творчості художника № 21-22 (79–80) (2008 р.), у якому вмістив біографічний нарис та характеристику напрямів художньої творчі Н. Онацького [117]. Частина авторів досліджує його творчий доробок у тісному переплетенні поетичного слова та художньої образотворчості: А. Близнюк [15], В. Звагельський [61], О. Каленик [71].

Відтак, на підставі історіографічного аналізу можемо зробити висновки щодо стану дослідженості педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині: сучасний етап дослідження даної проблеми засвідчив значне розширення аспектів вивчення життєдіяльності митця. Зокрема, в дослідженні педагогічного напрямку пріоритетними є викладацький та науково-педагогічний аспекти, в культурно-просвітницькому напрямі діяльності – громадський, краєзнавчий, музейно-просвітницький та мистецько-просвітницький аспекти.

Таким чином, можемо констатувати, що дослідженням часів незалежної України властива різноманітність проблематики, патріотична спрямованість наукових розвідок, відсутність ідеологічної заангажованості й упередженості щодо особистості Н. Онацького. Разом із цим слід відзначити, що увага дослідників до особистості Н. Онацького на сучасному етапі активізувалася в роки, пов'язані з ювілейними датами.

На відзначення заснування Сумського обласного художнього музею з'явилися публікації науковців: В. Звягельського [59] та С. Побожія [244] (на честь 70-річчя), Г. Андрусенко [2], С. Побожія [243], В. Ханка [323; 324] (до 75-річчя); до 80-ти та 85-річчя було видано збірники наукових

праць [315; 316]. До 90-річчя заснування музею опубліковано статті Н. Ісипчука [69] та В. Чубур [340]. До 60-х роковин розстрілу Н. Онацького надруковано публікації: В. Звягельського [60], 70 років від дня смерті митця: Г. Хвостенко [331]. Зазначимо, що ці статті мають публіцистичний характер і містять біографічні відомості й огляд творчого, мистецького доробку Н. Онацького. Значно змістовнішими, на наш погляд, є розвідки, присвячені датам народження митця, оскільки містять відомості раніше неопублікованих архівних матеріалів: до 100-річчя – праці Н. Капітоненка [72], Б. Піаніди [238]; до 110-річчя – Н. Юрченко [350], до 130-річчя – Г. Ареф'євої (у співавторстві) [121] та Н. Юрченко [355], до 135-річчя – В. Івченка [65], до 140-річчя – Н. Юрченко [357]. Загалом, ці розвідки мають важливу інформаційну насиченість, але недоліком вважаємо відсутність наукової характеристики життя та діяльності Никанора Онацького.

Важливого значення у вивченні історії української освіти набуло дослідження творчого доробку тих діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної науки та культури за межами України. Окрему групу джерел зарубіжної історіографії щодо вивчення особистості Н. Онацького та його творчості становили праці науковців, діячів освіти й культури, які працювали на ниві української справи за кордоном: К. Ахрімович [8], С. Володарський [23], А. Зверховська [62], С. Кремер [83], В. Плющ [239], П. Ротач [262], О. Швець [343] та інші.

Історіографічний аналіз зарубіжних джерел уможливив їх поділ за напрямками досліджень, що висвітлювали: біографічні дані Н. Онацького: П. Ротач [262]; фрагменти епістолярної спадщини поета: А. Зверховська [62]; літературний доробок: В. Михановський, Ю. Денисов, В. Крикуненко (переклади віршів Н. Онацького) [156]; художній спадок митця [162; 163]; педагогічну діяльність Н. Онацького: К. Ахрімович [8], С. Кремер [83], С. Луньов [367; 368] та інші. У 1992 р. твори Н. Онацького репрезентовано в каталозі «Русское и украинское искусство XVIII – XX вв.» автора-укладача Є. Прохаська [253].

Як показав історіографічний аналіз, до цього часу не було здійснено комплексного наукового дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині.

Отже, узагальнюючи вищесказане, можемо зробити висновок, що наукові розвідки мають вибірковий характер і присвячені окремим аспектам педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині. Констатуємо наукову цінність літературних джерел, однак, слід зауважити, що ні педагогічна, ні культурно-просвітницька діяльність Н. Онацького комплексно не досліджувалася, а розглядалася лише фрагментарно, без визначення ролі педагога в культурному розвитку Слобожанщини, без належної оцінки його внеску в розвиток української педагогічної думки.

1.2. Джерельна база дослідження

За влучним висловом О. Сухомлинської, «завдання історико-педагогічної науки – дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу» [300, с. 6–12]. Саме тому у процесі здійснення історико-педагогічних досліджень необхідним завданням є вивчення й об'єктивна оцінка маловідомих і невідомих архівних матеріалів та матеріалів, які були деформовані, чи свідомо спотворені, перекручені, заідеологізовані, або зовсім викреслені з наукового обігу. Це дасть можливість по-новому осмислити події і явища в історії вітчизняної освіти, творчий доробок та ідейне спрямування незаслужено забутих імен педагогів, до числа яких потрапив і Н. Онацький. Важливо вказати, що тільки на початку 90-х рр. XX ст., коли з архівів КДБ було знято гриф таємності, стало можливим відтворити цілісну картину життя та творчості Н. Онацького. Суттєву допомогу у відтворенні біографії митця, виявленні його педагогічної та культурно-просвітницької діяльності на Слобожанщині надала його донька, Наталія Никанорівна, яка передала для дослідження документи із сімейного архіву до

фондів Сумського художнього музею. Досягненню цієї мети також сприяли матеріали особистого архіву краєзнавця Слобожанщини Г. Петрова.

Вивчення джерельної бази дослідження, яке складається з різнопланових за змістом і характером джерел, уможливило виконати її поділ на групи:

I. Архівні документи й матеріали [369–424].

II. Періодичні видання та праці науковців загальної характеристики досліджуваного періоду [9; 13; 21; 23; 40; 47; 48; 66; 67; 97; 99; 105; 107; 112; 143; 237; 239; 248; 255; 258; 280; 295; 303; 342; 343; 362].

III. Джерела особистого походження: праці Н. Онацького [148–202; 281–284].

I. Дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині базувалося на аналізі комплексу архівних джерел із дотриманням принципу об'єктивності й неупередженості осмислення фактологічного матеріалу.

У ході пошуково-дослідницької роботи проаналізовано масив архівних матеріалів: *Державних архівів*: Державного архіву Сумської області (ДАСО) [371–378]; Державного архіву Харківської області (ДАХО) [379]; Державного архіву Управління Служби Безпеки України в Полтавській області (ДА УСБУ ПО) [369; 370]; Центрального Державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України) [380]; *наукових фондів*: Сумського обласного художнього музею (СОХМ) [381; 382]; Сумського краєзнавчого музею (СУКМ) [394–398]; *приватних архівів*: родини Онацьких [383–393] та особистого архіву Г. Петрова, першого дослідника життєдіяльності Н. Онацького [399–424].

Аналіз опрацьованих архівних матеріалів дав можливість систематизувати їх за типами: особисті документи Н. Онацького [383–392]; документи державних установ і організацій [369–382; 394]; світлина [395; 398]; листи [399–424]; образотворчий матеріал [393; 396; 397].

Варто відзначити, що вагома частина фактологічного матеріалу міститься в регіональних архівах. Так, у комплексі джерел наукового архіву Сумського обласного краєзнавчого музею важливе місце посідають документи справи № 29

фонду № 769, що конкретизують біографічні відомості про Н. Онацького: указують на точну дату й місце народження Н. Онацького, на соціальний статус батьків, приналежність сім'ї до козацького роду, до православного віросповідання, указують на роки навчання педагога та здобуття ним мистецької освіти [394], зокрема, до атестата про закінчення Одеського Художнього училища товариства витончених мистецтв (завіреного його педагогами: з образотворчого мистецтва – К. Костанді та з мистецтвознавства – академіком І. Поповим) додається перелік предметів з оцінюванням успішності Н. Онацького [394, арк. 6] (див. Додаток Д.4).

Важливо констатувати, що документи справи № 29 відзначаються інформаційною насиченістю, вони допомогли встановити факт навчання Н. Онацького в Петербурзькій Імператорській академії мистецтв у відомого вже на той час живописця-педагога І. Рєпіна [394, арк. 1] (див. Додаток Д.3) і встановити причину припинення навчання Н. Онацького: у зв'язку з політичною ситуацією в Петербурзі студентів розпустили на канікули «сроком до возобновления занятий» [394, арк. 17] (див. Додаток Д.7).

Значною науковою цінністю документів із проблеми, що досліджувалася, виділяється фонд № 769, документи опису 13 справи 129 з якого засвідчили, що після відпустки (див. Додаток Д.8) Н. Онацький на навчання до Імператорської академії мистецтв не повернувся [394, арк. 9], натомість розпочав викладацьку діяльність у м. Лебедин Харківської губернії на посаді вчителя «графических искусств» Лебединської чоловічої гімназії [394, арк. 9] (див. Додаток Д.9). Низка документів із цього самого фонду № 769 опису 13 спр. 129 [394] містить листування директора Лебединської чоловічої гімназії з канцелярією Імператорської академії мистецтв про оформлення документації у зв'язку з початком викладацької роботи Н. Онацького в м. Лебедин (див. Додаток Д.10). Таким чином, зазначимо, що матеріали ф. № 769 наукового архіву Сумського краєзнавчого музею є цінним джерелом у дослідженні життя та діяльності Н. Онацького, адже містять важливі матеріали про роки навчання і початок педагогічної роботи митця.

У процесі вивчення документів фонду № 3985 Державного архіву Сумської області конкретизовано педагогічну [385; 386] (див. Додаток М) та просвітницьку діяльність Н. Онацького на Слобожанщині, завдяки таким документам, як, наприклад, заклик «Просвіти» до навчальних закладів м. Суми до святкування шевченківських днів на Слобожанщині 20–30-ті рр. ХХ ст. [376, арк. 36].

Важливими для нашого дослідження виявилися матеріали фонду № 415, які бережуть інформацію про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка як провідної діяльності «Просвіти». Там само знаходиться перелік заходів: проведення лекцій, бесід, читання творів Кобзаря, декламування віршів, постановки п'єс [377, арк. 48–49 зв.].

Документи фонду № 6434 містять докази початку руйнування церков, до чого зобов'язували долучити музейних керівників, серед яких перебував Н. Онацький та змушений був виконувати злочинні постанови: «Про руйнування або продаж церков на будматеріали, з метою благоустрою» та «Про музейні цінності» (грудень 1922 р.) [378, арк. 39]. Саме в означений час Н. Онацький, за підтримки відомого вченого-мистецтвознавця С. Таранушенка, врятував від руйнації Покровську та Воскресенську церкви, пам'ятки архітектури ХVIII ст. в м. Суми [378, арк. 5–7].

Цінні свідчення для нашої роботи представлені в матеріалах фонду № 33 ДАСО про культурно-просвітницьку роботу митця на Слобожанщині у формі звітів: про стан роботи Сумського округового художньо-історичного музею за I квартал 1925–1926 рр., що описує тематику бесід із відвідувачами музею [372, арк. 2. зв.]; за II квартал 1925–1926 рр. [372, арк. 10, 10 зв.], що висвітлює кількість експонатів музею та їх класифікацію [372, арк. 35]; за 1925–1926 рр., що окреслює науково-дослідну роботу Н. Онацького: результати наукових експедицій та розкопок, збирання матеріалів щодо перебування Т. Г. Шевченка на Слобожанщині в 1859 р. [372, арк. 47]; про археологічні розвідки 1926 р. експедицій до Славгорода, Ворожби, Тростянця, про збір матеріалів етнографічного та історико-краєзнавчого

характеру [372, арк. 47 зв.]. Відтак, можемо стверджувати, що звіти Н. Онацького є доказом напруженої, енергійної музейно-просвітницької діяльності педагога на Слобожанщині.

Для розкриття обраної теми нами найбільш широко використовувалися документи справи 23 фонду № 2859 Державного архіву Управління Служби Безпеки України в Полтавській області, що містять важливу інформацію про педагогічну діяльність Н. Онацького, її хронологію та географію, відомості щодо його участі в заборонених політичних гуртках [369, арк. 31–38], а також подробиці про арешти Н. Онацького [369, арк. 24, 77, 192], постанову трійки при управлінні НКВС по Полтавській області [369, арк. 129], остаточний вирок про розстріл Н. Онацького «як бувшого есера та учасника контрреволюційної діяльності» [369, арк. 46–47] (див. Додаток Н).

Об'ємний масив складають матеріали фонду Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління, присвячені хвилі вилучення з музейних колекцій м. Суми старовинних килимів на початку 30-х рр. XX ст. [380]. У науковому дослідженні використовувалися архівні матеріали фондів Сумського краєзнавчого (СУКМ) і Сумського обласного художнього (СОХМ) музеїв, що уможливило значно розширити коло фактологічного матеріалу. Окрему групу архівних матеріалів, що розкривають громадську позицію педагога, національну спрямованість його творчої діяльності, зміст і напрям культурно-просвітницької діяльності, становить листування Г. Петрова з дружиною митця, Надією Василівною Онацькою [399–412], з донькою, Оксаною Никанорівною Онацькою [416–418], з донькою, Наталією Никанорівною Онацькою [413; 414], з колишніми вихованцями художньої студії, учнями Н. Онацького [415; 419; 420; 424], з колегами Н. Онацького [421–423]. Окремої уваги заслуговують листи родичів педагога, що супроводжувалися витягами, або копіями документів із особистого архіву Н. Онацького. Так, у фондах книгонадходжень № 31983 СУКМ знаходяться документи й рукописи Н. В. Онацької, що внесли уточнення в основні періоди життя та діяльності педагога. Зокрема, матеріали справи Д – № 5745

містили факти з дитячих років Никанора Харитоновича, його навчання в Гадяцькій школі, блукання по заробітках, спомини про м. Москва, студентські роки в м. Одеса, що допомогли встановити цілісну картину здобуття педагогічної мистецької освіти [399–411].

Не менш важливими були матеріали справи Д – № 5742 СУКМ, що надали відомості про родинне виховання, вплив матері на формування особистості педагога та про його участь у політичних гуртках і революційних заворушеннях 1905–1917 рр. [403].

Визначити чинники, що сприяли становленню особистості Н. Онацького було б неможливо без залучення матеріалів фондів Сумського обласного художнього музею, зокрема фонду КН – № 31983, у якому знаходяться відомості про плідну роботу з видатними українськими діячами, які мали вплив на формування світогляду педагога. Документи вказали на дружні стосунки з Остапом Вишнею та його родиною, художником І. Яременком, з художником Н. Євламπίєвим, редактором сумської газети письменником В. Олешком (він же Іван Підкова), революціонером А. Щербаком, поетом, драматургом, істориком української драматичної літератури й театру, викладачем цих дисциплін у Харківському музично-драматичному інституті в другій половині 1920-х рр. Я. Мамонтовим [399–407].

Надати всебічну характеристику громадській діяльності Н. Онацького допомогли документи Д – № 5737 фонду КН – № 31983 СОХМ, що вказали на певні аспекти громадської діяльності просвітника [400, арк. 3].

Зазначимо, що зміст викладацької роботи в студії образотворчого мистецтва, тематику та принципові засади лекторської праці Н. Онацького, а також зміст роботи з проведення колективізації підшефного сільського господарства працівникам освіти на Сумщині в селищі «Старе село» висвітлили архівні матеріали фонду КН – № 31983 СУКМ [400, арк. 2]. У процесі роботи нами встановлено, що в цьому ж фонді зберігаються матеріали, що окреслили просвітницьку діяльність Н. Онацького, особливо активну в музейній роботі. Саме завдяки зусиллям педагога Сумський

художньо-історичний музей став культурно-просвітницьким центром краю: документи № 5738 розкрили подробиці започаткування колекції музею, в основу якої покладено збірку цінностей Оскара Гансена. Підтвердженням цього факту є «Акт передачі» від 30 грудня 1932 р. [401, арк. 1].

Аналіз документів справи № 5756 СУКМ допоміг уточнити хронологію та дати характеристику змісту викладацької роботи Н. Онацького, здійснити періодизацію його педагогічної та культурно-просвітницької діяльності [409]. Варто вказати, що важливими матеріалами з особистого архіву Н. Онацького, які конкретизували його викладацьку діяльність, є: Трудовий список, завдяки якому уточнено хронологію життя і трудової діяльності, написаний власноручно Н. Онацьким у 1932 р. [385] (див. Додаток М) та продовжений у 1935 р. [386], Службовий статус, у якому зафіксовано заклади освіти й конкретизовано терміни, у які працював просвітник (з 26 вересня 1906 р. до 1 жовтня 1930 р.) [389] та довідка № 7 відділу Народної освіти від 3 лютого 1932 р., яка теж засвідчила дати й заклади, у яких викладав Н. Онацький на Слобожанщині [392] (див. Додаток І).

Необхідно зазначити, що матеріали фонду № 32386 СОХМ дозволили уточнити біографічні дані педагога, зокрема, факти трьох арештів у березні 1934 р., липні 1935 р., жовтні 1937 р. Тут же вміщено Акт обшуку з переліком вилученої літератури [413] і лист до Н. Онацької з прокуратури СРСР у Полтавській області про посмертну реабілітацію діяча від 1956 р. [410] (див. Додаток П).

Крім того, у роботі було використано групу джерел зображального типу, що дозволило унаочнити окремі положення дисертації, зокрема фотоматеріали та образотворчий матеріал. У ході дослідження джерельної бази фотоматеріали фондів № 5846 та № 2947 СУКМ було згруповано нами у два блоки: 1) об'єднано світлинами з Н. Онацьким, що унаочнили факти з біографії педагога, його життєдіяльності [398] (див. Додаток У.1); 2) згруповано світлинами, виконані самим Н. Онацьким, які зараховано до етнографічних фотоматеріалів, що дають уявлення про етнографічну та

краєзнавчу діяльність Н. Онацького на Слобожанщині [395] (див. Додаток У.3).

Образотворчий матеріал фонду № 121 СОХМ, що належить до художнього спадку Н. Онацького, представлено малюнками (див. Додаток Х) й живописними творами [393] (див. Додаток Ш) і поділено нами за напрямками відповідно до виду образотворчості та жанрової спрямованості: портрет (див. рис. Х.1.1, Х.1.2, Ш.1), натюрморт (див. рис. Ш.7, Ш.8.), пейзаж (див. рис. Ш.2, Ш.3, Ш.4, Ш.5, Ш.6, Ш.9, Ш.10), орнаменти (див. Додаток Ц.3, Ц.4, Ц.5, Ц.6).

Варто констатувати важливість використання образотворчого матеріалу в нашому дослідженні, що дозволило визначити: по-перше, високий професійний рівень Н. Онацького як викладача мистецьких дисциплін; по-друге, види художньої творчості митця за мистецькими напрямками (реалізм, імпресіонізм) і за жанрами (натюрморт, портрет, пейзаж); по-третє, майстерне володіння різними техніками образотворчості (олівець, туш, перо, пастель, олійні та акварельні фарби). Відтак, підкреслимо, що образотворчі матеріали джерельної бази наочно засвідчили високий рівень професійної майстерності педагога-художника.

II. Другу групу джерельної бази дослідження представлено періодичними виданнями, на шпальтах яких висвітлювалися грані суспільного життя в Україні досліджуваного періоду, зокрема загальна характеристика особливостей процесу становлення й розвитку соціально-політичного і культурно-мистецького життя країни в роки плідної діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині (20–30-ті рр. ХХ ст.). Джерела цієї групи доцільно розділено нами на підгрупи: перша охоплює періодичні видання першої половини ХХ ст., друга підгрупа – видання другої половини ХХ ст. і третя – це сучасна преса початку ХХІ ст. (див. Додаток Б, табл. Б.3).

Відповідно до результатів нашого дослідження, можемо стверджувати, що залучення об'ємного масиву матеріалів преси стало важливим інформаційним джерелом у даній роботі. Відтак, публікації періодики, що

охоплюють досліджуваний проміжок часу (перша половина XX – початок XXI ст.) складають значну частину джерельної бази: матеріали центральної, обласної, міської та районної преси. Проте, підкреслимо, що періодичні видання радянського часу містять, у переважній більшості, заідеологізовану інформацію. Лише після проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) матеріали періодичної преси набули більш повного інформаційного значення для обраної теми дослідження.

Стосовно джерел другої підгрупи (праці науковців різних галузей знань: істориків, істориків педагогіки, істориків образотворчого мистецтва, діячів культури та мистецтва, що вивчали загальні процеси – освітні, соціальні, політичні, культурно-мистецькі, які відбувалися в країні в досліджуваний період) зазначимо, що в дисертації активно використано розвідки: С. Білоконя [13], Л. Гриневича [37], Н. Дмитренко [47; 48], В. Ілларіонова [66], Я. Коцури [81], Д. Кудінова [84; 85], М. Манька [100], С. Наумова [112], О. Нестулі [113], В. Нікольського [141], В. Оліфіренка [143], А. Пудовкіна [255], Л. Сапуніної [268], В. Танцюри [303], З. Тарахан-Берези [304], М. Яременка [362] та інших для встановлення культурно-історичного й соціально-політичного підґрунтя періоду кінця XIX – першої третини XX ст.

Окрім цього, варто відзначити, що суспільно-політична ситуація в Україні 30-х рр. XX ст. – репресії проти української інтелігенції взагалі та критика працівників музею зокрема, знайшли відображення в публікаціях сучасників Н. Онацького: В. Баумштейна «Кладовище історичних цінностей» (1937 р.) [9], А. Вескера «Хаос в музеях» (1937 р.) [21], А. Гріншпона «Вороги в музеях» (1937 р.) [40]. У контексті визначення соціально-політичного підґрунтя становлення особистості Н. Онацького були опрацьовані також розвідки вчених і діячів освіти та культури, які працювали на ниві української справи за кордоном: С. Володарського [23], О. Швеця [343] та інших.

Таким чином, узагальнюючи вищесказане, підкреслимо, що залучення широкого кола матеріалів преси суттєво доповнило історичну картину, події та явища досліджуваного періоду.

Особливої уваги заслуговує третя група джерел, до якої належать опубліковані праці та рукописи Н. Онацького, що систематизовано нами в підгрупи відповідно до тематичного спрямування: загальнопедагогічне [169; 284], методико-педагогічне [180; 184], історичне [185; 186], краєзнавче [155; 164; 165; 170; 171], музеєзнавче [158; 177; 188; 189; 193; 194], мистецтвознавче [190; 191; 192; 196 – 199] та літературне [156; 159 – 163; 166; 167; 172; 173; 175; 176; 178; 179; 181 – 183; 187; 189; 195; 200 – 202; 281 – 284] (див. Додаток Б, табл. Б.2).

У ході дослідження з'ясовано, що наукову літературу та поезію Н. Онацький завжди писав і друкував українською мовою, що, безперечно, мало вплив на освітнє відродження Слобідської України першої третини ХХ ст.

Зазначимо, що художній літературний доробок педагога представлено широким жанровим діапазоном: поезії [159; 160; 162; 163; 166; 167; 172; 181; 182; 187; 189; 195; 201; 202], поетичні переклади [179], оповідання [156; 157; 281–283], п'єси [176; 200], публіцистичні статті [161; 168; 173; 174; 175; 183].

Крім першоджерел у дослідженні було використано вторинні джерела, які також збагатили інформаційну базу наших пошуків, а саме: енциклопедичні видання [147–151], поетичні антології [118–120; 315], довідники [107; 295], альбоми [291; 292; 293], каталоги [267; 316; 317; 320], путівники [256; 290; 294], буклети [116; 353], повідомлення [247], афіші [204], календарі пам'ятних дат [263; 357], що, у свою чергу, доповнили відомості про особистість Н. Онацького.

У процесі роботи із джерельною базою нами було використано пошуково-бібліографічний метод дослідження для класифікації й систематизації джерел: архівних (державних, особистих, наукових музейних фондів), бібліотечних каталогів, описів та бібліографічних видань із метою виявлення опорної джерельної бази й об'єктивних даних, що стосуються фактів життя та діяльності Н. Онацького на Слобожанщині.

Підсумовуючи аналіз джерельної бази можемо зробити висновки:

– за інформативною насиченістю писемних матеріалів з даної проблеми

найбільш вирізняються матеріали Державного архіву Сумської області та Державного архіву Полтавської області;

– вважаємо необхідним підкреслити важливість групи джерел, що становили зображальні матеріали та суттєво доповнювали й деталізували, ілюстрували й унаочнювали відомості про педагогічну та творчу діяльність Никанора Онацького;

– згідно з історичними джерелами, у процесі подальшого вивчення архівних документів і матеріалів було з'ясовано, що значна частина джерельної бази втрачена у зв'язку з соціально-політичною ситуацією в країні в період репресій; установлено, що практично відсутні матеріали з теми дослідження за період з 1937 р. до 60-х рр. XX ст. Отже, з наведених фактів робимо висновок, що понад два десятиліття після розстрілу Н. Онацького (у 1937 р.) його ім'я було заборонено згадувати, документи з його підписом вилучалися та знищувалися.

Відтак, підсумуємо: вивчення персоналії Н. Онацького розпочалося після посмертної реабілітації митця (з 1956 р.), найбільш активні дослідження діяльності педагога-просвітника розпочалися після розсекречення архівних документів у роки становлення незалежної Української держави. Окрім цього, результати наукового пошуку засвідчили, що особливо цінними інформаційними джерелами в дослідженні виявилися матеріали родинного архіву Онацьких і особистого архіву краєзнавця Г. Петрова, значну кількість із яких уперше введено до наукового обігу в нашому дослідженні.

1.3. Стан художньої освіти на Слобожанщині кінця XIX – першої третини XX ст.

Досліджуючи мистецьку освіту Слобожанщини кінця XIX ст. – першої третини XX ст. у контексті вивчення теми, вважаємо доцільним здійснити невеликий екскурс в історію розвитку мистецької професійної освіти в

означений період в Україні. Аналіз низки наукових досліджень дозволив дійти висновку, що кінець ХХ ст. і особливо початок ХХІ ст. позначився неабиякою увагою науковців до історії формування й розвитку художньої освіти в Україні в кінці ХІХ ст. – першій третині ХХ ст. Зауважимо, що переважна більшість праць (Л. Мельничук [102–105], С. Побожія [241–246], Л. Русакової [265; 266], Л. Соколюк [286], В. Ткаченко [314], Р. Шмагала [345]) мали мистецтвознавчий характер і, як правило, спрямовані на аналізування розвитку художніх процесів і дослідження біографії окремих постатей художників.

Цілком поділяємо тезу Р. Шмагала про те, що вивчення мистецької освіти повинно проводитись як комплексне дослідження педагогічної, історичної та мистецтвознавчої науки. Цю думку автор висловив у дисертації «Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції» (2005 р.) [345]. Приблизно таких самих поглядів дотрималася Л. Русакова в роботі «Художня освіта в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття: історія та педагогічні пошуки» (2014 р.) [265]. У результаті аналізу цих праць, на основі цілісного наукового підходу, визначено передумови поширення мистецької освіти в Україні кінця ХІХ ст.: відкритість мистецтва до змін, до розвитку та прогресивних впливів ззовні; соціально-культурна потреба в художніх кадрах; здійснення творчої діяльності місцевих майстрів народного мистецтва; осмислення й урахування мистецького досвіду минулого; упровадження елементів художньо-ремісничого й художнього навчання в художніх школах.

Доцільно відзначити, що на початку ХІХ ст. ще не було чіткої системи художньої освіти, проте виразно проявили себе освітньо-художні процеси на території України, які, на думку Л. Русакової, надали можливість виокремити власні етнічні прояви, що поступово перетворилися в національний стиль мистецтва, а згодом втілилися в українську художню школу [265, с. 281].

Згідно з історичними джерелами, пожвавлення художнього життя, інтенсивне зростання виробництва, гостра потреба в технічній освіті

призвели до необхідності вирішення питання про підготовку власних висококваліфікованих фахівців: художників, скульпторів, граверів і архітекторів. Тому від середини XIX ст. почали виникати нові мистецькі школи у великих містах і культурних осередках України, задовольняючи (різною мірою) потреби національної культури, що було дуже важливим етапом у її розвитку: формувалися митці-професіонали, які могли піднімати у своєму мистецтві складні проблеми духовно-світоглядного характеру. Аналіз історико-мистецтвознавчої та історико-педагогічної літератури дає можливість стверджувати, що художньо-мистецька освіта кінця XIX ст. вже представлена професійно-художніми школами, у яких велику увагу було зосереджено на вирішенні проблем підготовки художньо-освітніх кадрів, розкритті змісту, форм і методів художньої освіти. Згідно з дослідженням Р. Шмагала, особливого інтересу набув цей період, коли під впливом певних прогресивних змін у суспільстві відбувався інтенсивний розвиток системи освіти, органічною складовою якої була загальна художня освіта [345, с. 12].

У ході аналізу наукових праць [265; 266; 345] з'ясовано, що з початком реформування освіти в XIX ст. у чотирьох найбільших містах України – Києві, Харкові, Львові та Одесі – українські художники заснували школи, які були відмінними між собою і які фактично стали центрами художньої освіти в регіонах. Появу цих провінційних художніх шкіл, а саме Одеської художньої школи (1865 р.), Київської рисувальної школи М. Мурашка (1875 р.) та Харківської школи М. Раєвської-Іванової (1869 р.) зумовило збереження самостійності національної традиції. Кращими представниками вітчизняної школи образотворчого мистецтва з академічною освітою були, насамперед, Тарас Шевченко, а потім – Марія Раєвська-Іванова, Микола та Олександр Мурашки, Ілля Репін, Кіріак Костанді, які прагнули створити національну школу мистецтв. Аналізуючи становлення мистецької освіти країни кінця XIX ст. вважаємо необхідним підкреслити думку Л. Соколюк відносно того, що в цей час посилювалося відчуття національної спорідненості серед митців різних земель України, їхнє прагнення об'єднатися в

загальнонаціональному масштабі для розкриття самобутності українського образотворчого мистецтва в європейському контексті, що і створило передумови організації художніх «рисувальних» шкіл [286].

Науковим пошуком встановлено, що на початку ХХ ст. діяльність окреслених художніх шкіл зумовила створення в 1901 р. у Одесі та Києві художніх училищ, а в 1912 р. – у Харкові. Варто зазначити, що їхня діяльність базувалася на розвитку української малярської традиції попередніх часів у поєднанні з реалістичними сучасними впливами, оскільки ці школи в українському живописі вже мали перші ознаки створення спеціальної художньої освіти на Україні. Отже, розвиток художньої освіти в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. супроводжувався розширенням системи навчальних закладів, що здійснювали художнє навчання. Таким чином, можемо констатувати, що художня освіта в Україні означеного періоду позначена тенденцією переходу від приватного навчання до державного.

Аналіз літературних джерел [266; 286] свідчить, що початок художньої освіти у Слобідській Україні був пов'язаний із приватною «Школою малюнку та живопису» Марії Дмитрівни Раєвської-Іванової (1840–1912 рр.), першої жінки в Росії, яка одержала освіту в Петербурзькій Імператорській академії мистецтв. У другій половині ХІХ ст. у зв'язку з піднесенням капіталізму в Україні постало завдання зближення мистецтва й індустрії. Регенерація промислів, зростання якості промислових товарів прямо пропорційно ставилося в залежність від здобуття художньої освіти народними митцями. Цю прогресивну ідею залучення ремісників до професійного мистецтва М. Раєвська-Іванова започаткувала однією з перших. Це перша жінка в Російській імперії, яку Петербурзька Імператорська академія мистецтв відзначила званням художника (1868 р.).

Л. Русакова наголошує, що М. Раєвська-Іванова стала першою жінкою, якій вдалося вибороти право на отримання диплому Петербурзької академії мистецтв. Отже, вона проявила себе не тільки активним громадським діячем, але й педагогом у мистецькій освіті як для м. Харкова, так і для всієї України.

Після навчання в Європі та усвідомлення високого розвитку художньої освіти, Марія Дмитрівна відкрила першу в Росії приватну «Школу малювання та живопису». Варто зауважити, що ця школа була заснована та функціонувала на особисті заощадження М. Раєвської-Іванової. Прикладом високої громадянської гідності й обов'язку була сама М. Раєвська-Іванова, яка 27 років безкоштовно працювала в школі та над її розвитком, удосконаленням і процвітанням [265, с. 253–254].

На підставі аналізу літературних джерел [265; 286] встановлено, що поряд із навчанням ремісників, школа М. Раєвської-Іванової здійснювала підготовку художників, даючи необхідні професійні знання й практику для подальшого вступу до Академії мистецтв. Випускники отримували високий рівень знань і вмінь, що давало можливість продовжувати навчання в академіях мистецтв світу. Це підтверджують роботи вихованців школи, які експонувалися на з'їздах із технічної та професійної освіти, на Всеросійських виставках у Москві, а також на всіх місцевих художніх і художньо-ремісничих виставках. Окрім цього, роботи учнів посилалися на конкурси до Петербурзької Академії мистецтв. Про світоглядні переконання і громадянську позицію самої М. Раєвської-Іванової свідчить українська тематика її творів, виховання нею в учнів інтересу до духовно-мистецької спадщини українців. Наприклад, згідно з програмою школи, учні ґрунтовно вивчали народне декоративно-ужиткове мистецтво.

За твердженням Л. Соколюк, на недільні уроки М. Раєвська-Іванова запрошувала столярів, токарів, штукатурів, вишивальниць, слюсарів, кондитерів та інших професійних майстрів своєї справи, оскільки вважала малювання надзвичайно корисним для ремісників: «За кордоном є безліч недільних та вечірніх шкіл малювання, де ремісники у вільний від роботи час здобувають знання, що дають їм можливість покращити свої ремесла і зробити їх для себе більш вигідними. Не знати, чи знайдеться таке ремесло, де воно здалось би зайвим», – відзначала художниця [286, с. 171]. Таким чином, М. Раєвську-Іванову впевнено можна назвати педагогом-дослідником,

педагогом-методистом, адже значну увагу вона приділяла розробленню методики художньої освіти, теоретичних основ навчальних предметів.

Подальше вивчення наукової літератури засвідчило, що найвідомішим випускником харківської школи, представником пейзажного живопису Слобожанщини, був академік живопису С. Васильківський (1854–1917 рр.), завдяки знайомству з його творами стало можливим не тільки сформулювати уявлення про пейзажі Слобідської України, але й про сільський та міський побут, типи хат, орнаментику вишивок. Найвищого розвитку досяг слобожанський живопис наприкінці XIX ст. (з 1880-х рр.) – на початку XX ст., коли в Харкові працювали: педагог живопису Дмитро Безперчий (1825–1913 рр.) та художники: Михайло Ткаченко (1860–1916 рр.), Петро Левченко (1856–1917 рр.), Михайло Беркос (1861–1919 рр.) [286].

Аналіз низки наукових досліджень Л. Соколюк [286], Л. Русакової [265; 266], Р. Шмагала [345] дозволив дійти висновку, що художня освіта України в досліджуваний період представлена професійними школами, що були зосереджені в містах: Одеса, Київ та Харків. Наведені факти стверджують, що зазначені художньо-освітні заклади дали можливість розкрити талант багатьох українських митців та втілити педагогічні ідеї провідних педагогів-художників Слобожанщини, до когорти яких належить Н. Онацький. Важливо зауважити, що професійна художньо-мистецька підготовка українських майстрів до 1917 р. відбувалася в Петербурзькій Імператорській академії мистецтв, випускників якої, а також випускників вищеназваних художніх шкіл направляли на роботу в провінційні міста для викладання мистецьких дисциплін: малювання, живопису, креслення, історії мистецтв, а також для організації та влаштування художніх виставок.

Вважаємо за доцільне окремо вказати на найбільш загальні відомості про Слобожанщину. Особливої уваги, у цьому зв'язку, заслуговує дослідження науковця В. Танцюри «Історія Слобідської України» (2014 р.) [303]. Перш за все, зазначимо, що історично Слобідська Україна (Слобожанщина) – регіон, що утворився на теренах Дикого поля між

кордонами трьох держав – Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства – протягом XVII – XVIII ст. По-друге, цікавою є сама назва регіону, що походить від найбільш поширених населених пунктів – слобод – і «вільного» становища населення – свобод. У той час Слобідська Україна займала територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з ними частин Воронезької, Донецької, Луганської та Курської областей. У середині XVII ст. тут було створено п'ять Слобідських полків – Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острозький.

За загальновизнаною історичною довідкою, 18 січня 1765 р. указом Катерини II на території Слобідської України було створено Слобідсько-Українську губернію. Замість Слобідських полків було створено п'ять гусарських полків. У 1780 р. названу губернію було ліквідовано й натомість створено Харківське намісництво. У 1796 р. губернія була відновлена і проіснувала до 1835 р. Цього року, як наголосив В. Танцюра, її було перейменовано на Харківську губернію (до 1925 р.) [303, с. 7].

Станом на 1917 р. землі Харківської губернії поділялися на одинадцять повітів: Старобільський, Ізюмський, Куп'янський, Зміївський, Вовчанський, Харківський, Сумський, Богодухівський, Лебединський, Охтирський, Валківський. Після революції 1917 р. важливим питанням громади Слобідського краю було питання створення Сумської губернії. Свідченням цьому є газета «Лучъ» від 30 червня 1918 р., на шпальтах якої було опубліковано Пропозицію створення Сумської губернії як самостійної адміністративно-територіальної одиниці. Наступний номер цієї ж газети оприлюднив відповідь особливої канцелярії міністерства фінансів щодо пропозиції про створення губернії Сумщина: «Дело будет рассмотрено после того, как будут окончательно установлены границы державы» [67, с. 228].

Зазначимо, що після проголошення Української Народної Республіки (УНР) Центральна Рада прийняла Закон 6 березня 1918 р. «Про адміністративно-територіальний поділ України», відповідно до якого територія УНР поділялася на землі, волості та громади, зокрема (Витяг):

§1. Поділ України на губернії й уїзди касується.

§2. Українська Народна Республіка розділяється на такі землі: (...);

24) Посем'я, центр Конотоп;

25) Посулля, центр Ромен (...);

28) Слобідщина, центр Суми (...) [67, с. 229].

Усього мало бути створено 32 землі. Однак цей проект так і не був утілений у життя. М. Грушевський (який у 1917–1918 рр. був головою Центральної ради) намагався впровадити новий поділ, за яким населення на означених землях мало складати Слободщину, Слобожанщину (Суми), а саме: Сумський, Лебединський, Суджанський та Гайворонський повіти, частини Охтирського та Богодухівського повітів. Але організація влади не була завершена, проіснувала майже 2 місяці до 29 квітня 1918 року й була скасована у зв'язку з утворенням Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським, уряд якого скасував адміністративно-територіальну реформу Центральної Ради та відновив старий адміністративно-територіальний поділ українських земель часів Російської імперії.

Отже, за часів Центральної Ради урядові так і не вдалося створити дієву систему органів місцевої влади, а Сумську область було створено згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР 10 січня 1939 р.

Відтак, термін «Сумщина», введення якого в обіг і розглядалося час від часу, починаючи з 1918 р., офіційно був упроваджений лише тоді, коли область у нинішніх межах було сформовано, тобто в 1939 р. [64, с. 229]. Варто зауважити, що науковець В. Танцюра тлумачить застосування в наш час терміну «Слобожанщина» як неофіційну назву Сумської та Харківської областей [303, с. 8]. Принагідно зазначимо, що в 1919 р. у Харкові було проголошено радянську владу, й відтоді до 1934 р. місто Харків було визнано столицею Слобожанщини і столицею всієї України [303, с. 8]. Підсумовуючи, відзначимо, що важливим фактором для розвитку національної мистецької освіти, на наше глибоке переконання, є те, що на всіх етапах свого історичного розвитку Слобідська Україна залишалася невіддільною частиною України.

Подальшим предметом нашого дослідження була проблема виявлення стану художньої освіти Слобожанщини на початку ХХ ст., коли Н. Онацький повернувся з Петербурга в Україну (яка в означений період входила до складу Російської імперії) і розпочав педагогічну діяльність у регіоні.

У ході наукового пошуку було встановлено, що на початок ХХ ст. у Слобідській Україні працювали художники – викладачі мистецьких дисциплін, випускники Петербурзької Імператорської академії мистецтв, які свого часу навчалися в складі вільних слухачів академії, такі як:

– О. К. Веніг (1865–1909 рр.) – слухач академії, який у 1893 р. отримав чин класного художника 3-го ступеня, учителював у Сумській Олександрівській чоловічій гімназії;

– М. К. Євlampієв (1866–1937 рр.) – викладав у Сумському народному університеті, у 1913–1915 рр. у Сумському кадетському корпусі, Сумській Другій жіночій гімназії, «Новій школі» В. Бирченко в Сумах, у 1915 р. опублікував навчальний посібник «Рисование карандашом с натуры»;

– М. І. Зінов'єв (1850–1919 рр.), якого після закінчення академії княжна М. Щербатова запросила вчителем малювання для своїх дітей у с. Терни (зараз Недригайлівського району Сумської області). З 1897 по 1912 рр. викладав у Сумському кадетському корпусі;

– І. Є. Крапівін (?–?) – художню освіту отримав у Московському Строганівському училищі технічного малювання, на початку ХХ ст. викладав у Сумській Другій жіночій гімназії;

– Я. Р. Порубіновський (?–?) – у 1868 р. отримав звання вчителя малювання в повітових училищах та гімназіях. На початку ХХ ст. викладав малювання в місті Суми;

– Г. І. Яременко (1875–1915 рр.) – викладав у Сумському комерційному училищі графічне мистецтво.

Таким чином, дослідженням з'ясовано, що на початок ХХ ст., коли Н. Онацький розпочав педагогічну та культурно-просвітницьку діяльність на Слобожанщині, поряд із ним працювали педагоги-художники (О. Веніг,

М. Євлампієв, М. Зіновєв, І. Крапівін, Я. Порубіновський, Г. Яременко), які здобули вищу академічну професійну освіту в дореволюційний період у Петербурзькій Імператорській академії мистецтв.

Історико-логічний підхід до аналізу культурно-історичного контексту становлення художньої освіти на Слобожанщині кінця XIX – першої третини XX ст. за критерієм зміни ідеології дозволив виділити два періоди: 1) дореволюційний: 1906–1917 рр. – від початку педагогічної діяльності Н. Онацького на Слобожанщині до суспільно-політичних змін, внесених жовтневою революцією 1917 р.; 2) післяреволюційний: 1917–1933 рр. – від жовтневої революції до закінчення педагогічної діяльності Н. Онацького у Слобідському краї. Результати наукового пошуку засвідчили, що в дореволюційний період Н. Онацький плідно співпрацював із колегами – педагогами М. Євлампієвим [300] та І. Яременком [391].

Особливого інтересу науковців (Л. Мельничук [102–106], С. Побожія [241–246], Л. Русакової [265; 266], Р. Шмагала [345]) набув післяреволюційний період, коли під впливом соціально-політичних змін у суспільстві відбувався інтенсивний розвиток системи національної освіти України, органічною складовою якої була загальна художня освіта Слобожанщини. Так, Р. Шмагало намагався комплексно підійти до вивчення проблеми становлення художньої освіти в Україні та регіонах в означений період, основну увагу при цьому зосередив на вирішальній ролі декоративно-прикладного мистецтва [345]. Важливим, на наш погляд, у дослідженнях Л. Русакової [265; 366] та Р. Шмагала [345] є визначення особливості художньо-мистецької освіти України в післяреволюційний період, яка відзначена заснуванням 18 грудня 1917 р. (з ініціативи передової української інтелігенції за підтримки Центральної Ради) Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, що відіграла провідну роль у формуванні національних мистецьких шкіл України та заклала основи розвитку вітчизняної художньої педагогіки.

Отже, дослідженням наукових праць [102–106; 241–246; 265; 266; 345] встановлено, що, по-перше, основною метою новоствореної академії було плекання мистецької школи на ґрунті розвитку традицій національної культури; по-друге, завдяки відкриттю Національної Академії мистецтв у 20-х рр. ХХ ст. значно поживався новаторський пошук у галузі образотворчого мистецтва по всій Україні.

Доцільно зауважити, що першими ректорами Української академії мистецтв були вихідці зі Слобідської України, однодумці Н. Онацького – Ф. Кричевський та уродженець Гетьманщини Г. Нарбут, із якими педагог підтримував дружні зв'язки. Спілкування з професорами Київської академії, їх підтримка й поради мали певний вплив на становлення мистецької освіти та культури Слобожанщини:

– Георгій Нарбут (1886–1920 рр.) – видатний майстер української графіки, народився 25 лютого 1886 р. на хуторі Нарбутівка поблизу Глухова (нині Сумської області); походив з давнього козацького старшинського роду, вивчав козацькі старожитності та українську старовинну культуру, є автором геральдики Української Народної Республіки. Головною у творчості митця була робота над графічною серією «Українська абетка». Під впливом Г. Нарбута Н. Онацький займався оформленням книг (див. рис. Ц.2). У колекції СОХМ зберігся «силует» Г. Нарбута, подарований Н. Онацькому;

– Василь Кричевський (1873–1952 рр.) – художник, архітектор, графік, був обраний першим ректором Державної Академії Мистецтва в Києві. Народився 12 січня 1872 р. в с. Ворожба (Лебединський район) у багатодітній сім'ї міщанина, співпрацював із М. Грушевським – розробляв державну символіку Української народної республіки: герб УНР, печатку і працював над створенням грошових купюр. У колекції СОХМ зберігаються картини та ескізи орнаментів братів Федора та Василя Кричевських, подарованих Н. Онацькому для музею; зберігся лист В. Кричевського до Н. Онацького. Цей факт засвідчила дослідниця А. Звеховська в розвідці, присвяченій поверненню в Україну мистецької

спадщини родини художників Кричевських та колекцій їхніх творів в українських художніх музеях [62, с. 152].

Вагомим внеском у розуміння стану мистецького життя на Слобожанщині є науковий доробок С. Побожія, який відзначав активізацію художньої діяльності митців Слобожанщини першої третини ХХ ст. [246], та вивчення художньої освіти в Сумах означеного періоду В. Ткаченко [314].

У межах дослідження стану художньої освіти на Слобожанщині кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. регіональний підхід дозволив визначити основні чинники, що сприяли становленню художньої освіти в регіоні в означений період, а саме: 1) виставкова діяльність митців Слобожанщини; 2) участь художників краю у творчих об'єднаннях України; 3) створення музеїв і започаткування музейної діяльності у Слобідському краї; 4) діяльність слобожанських колекціонерів, поціновувачів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва; 5) культурно-освітня діяльність земств; 6) меценатська діяльність на Слобідській Україні.

1. Значним внеском у розвиток художньої освіти Слобожанщини була виставкова діяльність митців краю:

- участь у художніх виставках 1910–1911 рр. у Києві та Полтаві [414];
- участь у першій українській артистичній виставці в Києві у грудні 1911 р. – січні 1912 р., на якій було представлено п'ятнадцять картин Н. Онацького, зокрема: «Хата біля Тарасової гори в Каневі» (написана під враженням поїздки до Канева в 1909–1911 рр.), «На тирлі», «У жнива», «Похмурий день», «Вітряк» та інші [311, с. 12]. Результати наукового пошуку засвідчили, що картини Н. Онацького мали значний успіх, оскільки були надруковані великим накладом у вигляді поштових листівок. Найбільш популярною була листівка із зображенням мальовничої картини «Хата біля Тарасової гори», що свідчить, по-перше, про високий професійний рівень художника і, по-друге, про популярність шевченківської теми в народі [396] (див. Додаток Ф).

Знаковою подією в художньому житті Сум була перша виставка картин у квітні 1914 р., яку організували Н. Євлампієв, І. Єременко і Н. Онацький.

Зазначимо, що до цієї події був виданий буклет [116, с. 7], каталог та афіша виставки [204], яка збереглася в СОХМ (див. Додаток Р). Варто зазначити, що активну участь у роботі художньої виставки взяли Н. Онацький, який представив 53 роботи та Н. Євлампієв, який надав 7 картин [407].

За свідченням сучасника Н. Онацького Г. Яреми, наступною важливою мистецькою подією в Сумах 1914 року була експозиція полотен художника Є. Волошинова, яку організував Н. Онацький [361, с. 4]. С. Побожій з'ясував, що в 1918 р. у Лебедині відбулася перша виставка української старовини, відкрита з нагоди влаштування в цьому місті українських курсів для вчителів народних шкіл. Важливо відзначити, що участь у цій події мистецтвознавець з Харківського університету С. Таранушенка надала їй необхідної наукової ваги. За твердженням С. Побожія, успіх виставки примусив її організаторів продовжити термін експонування раритетів [316]. Дослідником установлено, що в 1918 р. у Лебединській чоловічій гімназії відбулася виставка художниці й скульптора Ю. Бразоль-Леонтьєвої [246].

Отже, означені факти свідчать про активну виставкову роботу в регіоні кінця XIX – першої третини XX ст.

2. Подальше дослідження стану художньої освіти на Слобожанщині дало нам змогу виявити участь діячів краю у творчих об'єднаннях та мистецьких заходах, а саме:

- у грудні 1911 р. – січні 1912 р. митці Слобожанщини й сусідніх регіонів були обрані делегатами Всеросійського з'їзду художників у Петроград. Так, Н. Онацький представляв на з'їзді художню спільноту Лебедин, Конотопа – О. Дмитрієвський, Сум – Я. Порубіновський, Глухова – В. Мохов [414];

- у липні 1917 р. при Генеральному секретаріаті народної освіти Української Народної Республіки створений відділ охорони пам'яток і старовини та музейної справи. Восени 1918 р. (за влади П. Скоропадського) цей відділ увійшов до складу Головного управління справами мистецтв і національної культури України;

– у 1918 р. у м. Лебедин активізувалася і діяльність Товариства шанувальників красних мистецтв (влаштування виставок);

– у 1919 р. за радянської влади було створено Всеукраїнську комісію охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), яка опікувалася питаннями націоналізації величезної кількості художніх цінностей із садиб і палаців, монастирів і церков, які стали на рубежі 20-х рр. XX ст. державним надбанням. На місцях запроваджувалися губернські комісії охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСи);

– у 1926 р. на пленумі Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії Наук Н. Онацького обирають уповноваженим з охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи на Сумщині;

– у 1927 р. Н. Онацький отримав звання кореспондента Українського Комітету Охорони пам'яток культури при «Укрнауці»;

– у 1929 р. Н. Онацький став членом АХЧУ (Асоціації художників Червоної України), яка ставила за мету «створити стиль героїчного реалізму» [147, с. 126–127].

Таким чином, аналіз фактів біографії Н. Онацького засвідчив активну участь митця в роботі творчих об'єднань та спілок, творчих заходах, що активно проводилися на Слобожанщині кінця XIX – першої третини XX ст.

3. Слобожанські колекціонери й поціновувачі образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва теж зробили помітний внесок у розвиток художньої освіти регіону кінця XIX – першої третини XX ст.

Важливо відзначити, що на кінець XIX ст. активізувалося приватне колекціонування, яке мало самостійне культурне значення і було повноправною складовою мистецького процесу Слобожанщини. За твердженням Л. Мельничук [102–105], С. Побожія [245], Н. Юрченко [347], – це колекції представників дворянства родини Капністів, А. Алфьорова, промисловців П. Харитоненка й О. Гансена, художників О. Красовського, Є. Агафопова. Можемо констатувати, що ці приватні збірки стали основою музейних колекцій на Слобожанщині. Для прикладу, П. Харитоненко, підтримуючи розвиток

художнього мистецтва, зібрав унікальну колекцію творів російських і західно-європейських художників, яка зберігалася в Наталівському маєтку, проте в роки революції більшість із них була розпорошена по різних музеях, а частина зникла безслідно [102, с. 45; 105, с. 74].

Відтак, із наведених фактів робимо висновок: приватне колекціонування було вагомою складовою освітнього й культурно-мистецького життя Слобожанщини кінця XIX – початку XX ст.

4. Створення музеїв та започаткування музейної діяльності у Слобідському краї теж були важливою складовою розвитку художньої освіти.

Здійснений нами аналіз наукової літератури, розвідок науковців Н. Дмитренка [47], В. Дубровського [52] та архівних матеріалів [381; 409] дав можливість визначити, що на основі націоналізованих приватних колекцій були створені музейні збірки:

– у 1918 р. на основі художніх колекцій В. Капніста, В. Анненкової, О. Красовського був створений Лебединський художній музей, на чолі якого став Б. Руднєв (1879–1944 рр.);

– у 1920 р. на основі колекції картин та збірки декоративно-прикладного мистецтва започатковано Сумський художньо-історичний музей. Його фундатором і першим директором (незмінним протягом 11 років) був Н. Онацький (1920–1931 рр.).

Таким чином, можемо підсумувати: вагомою допомогою у створенні музеїв на Слобожанщині кінця XIX – початку XX ст., їх основою, були приватні колекції.

5. Важливою у справі становлення художньої освіти на Слобожанщині в досліджуваний період була суспільно-культурна діяльність земств.

Окремої уваги заслуговує розвідка Л. Корж-Усенко «Освітнянська діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX століття)» (1999 р.) [79], із матеріалів якої ми маємо свідчення про діяльність земств Слобожанщини, що зробили великий внесок у розбудову освіти та культури в регіоні, оскільки, за висловом автора: «Орієнтація

земської діяльності на збудження соціальної активності й творчої самодіяльності народу виводила її із власне педагогічних рамок і перетворювала на важливий чинник суспільного прогресу» [79, с. 15].

Отже, означене вище дає нам підстави стверджувати, що суспільно-культурна діяльність земств відіграла велику роль у розвитку культури та освіти на Слобожанщині кінця XIX – початку XX ст.

6. Одним із вагомих чинників становлення мистецької освіти у Слобідському краї в означений період була меценатська діяльність.

Як відзначають вітчизняні історики, в Україні здавна існували традиції доброчинності. Зразками меценатів і благодійників на рубежі XIX – XX ст. були династії українських підприємців Терещенків, Ханенків, Харитоненків, Тарновських. Саме вони зробили значний внесок у розвиток систем охорони здоров'я, освіти, образотворчого й музичного мистецтва в країні.

Так, численні архівні та літературні джерела, спогади сучасників свідчать, що батько і син Харитоненки витрачали мільйони карбованців зі своїх прибутків для заснування шкіл, гуртожитків, лікарень, благодійних установ, упорядкування міст та інших населених пунктів, на матеріальну підтримку церков, художників, архітекторів, музикантів. Дореволюційне життя Слобожанщини позначилося благодійницькою діяльністю І. Харитоненка (1920–1891 рр.), який виділяв значні кошти на благодійність. Завдяки йому були побудовані Сумський дитячий притулок, гуртожиток для студентів Харківського університету, Харківське духовне училище, Сумське духовне училище, кілька церков. Завдяки ініціативі й зусиллям П. Харитоненка (1853–1914 рр.) у Сумах зводився Троїцький собор, до оздоблення якого залучилися знані на той час архітектор О. Щусєв (1873–1949 рр.), художник М. Нестеров (1862–1942 рр.) та живописець-педагог К. Петров-Водкін (1878–1939 рр.) [246], фінансувалися заклади освіти, де було впроваджено обов'язковий курс малювання. Серед інших актів благодійності: лікарні, бібліотеки, недільні школи. Наприклад, за сприяння Х. Алчевської (1862–1912 рр.) недільні

школи виникли в багатьох містах Слобожанщини (і не тільки), під її керівництвом були створені навчальні посібники.

Зазначимо, що на Слобожанщині (як і по всій Україні) меценатство особливо активно почало розвиватися наприкінці XIX – на початку XX ст., адже підприємці, які мали великі фінансові кошти, почали використовувати їх не тільки для розвитку своєї справи, але й для розвитку освіти та культури. Підсумовуючи, відзначимо, що рівень меценатства залежав від рівня естетичної освіченості, ініціативності, активної життєвої позиції, відповідальності.

Отже, культурно-історичний аналіз становлення художньої освіти України кінця XIX – початку XX ст. об'єктивно висвітлив той ґрунт, на якому розвивалася художня освіта Слобожанщини досліджуваного періоду й засвідчив зростання інтересу широких кіл громадськості до розгортання культурно-мистецьких процесів у краї, що сприяло активізації художнього життя Слобідської України.

Висновки до розділу 1

У першому розділі виявлено ступінь наукової розробленості проблеми, здійснено класифікацію історіографії та систематизацію джерельної бази, встановлено напрями дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького.

На основі біографічного та історико-хронологічного методів виконано авторську класифікацію історіографії проблеми й відповідно до цього виокремлено напрями досліджень. На підставі загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення) розкрито ступінь наукової дослідженості педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині, що уможливило умовно виділити основні історіографічні етапи:

1) прижиттєвий (1906–1937 рр.), що характеризується обмеженістю джерельної бази;

2) радянський (1937–1990 рр.), розвідки якого мають переважно фактографічно-описовий характер і є ідеологічно заангажованими;

3) сучасний (1991–2016 рр.), що пов'язаний із якісними зрушеннями у висвітленні процесу розвитку вітчизняної освіти та педагогічної думки, що великою мірою пов'язано із проголошенням України незалежною державою.

Застосування бібліографічного методу дозволило визначити розвиток наукової думки сучасного етапу досліджень й висвітлити аспекти педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині, що розглядалися вітчизняними науковцями:

- науково-педагогічний (Д. Кудінов, Н. Подоляка, В. Ханко та ін.);
- викладацький (Л. Корж-Усенко, М. Манько, В. Ткаченко та ін.);
- громадський (М. Безхутрий, В. Скакун, Г. Хвостенко та ін.);
- просвітницький (В. Голубченко, Р. Танана, Л. Тарахан-Бережа та ін.);
- краєзнавчий (Л. Сапухіна, В. Скакун, Т. Кулик та ін.);
- етнографічний (В. Звагельський, О. Малко, Л. Федевич та ін.);
- археологічний (Г. Петров, Л. Сапухіна, Б. Манжела та ін.);
- музейний (Р. Маньковська, Л. Мельничук, С. Побожій та ін.);
- художній (Г. Ареф'єва, Л. Корнішина, Н. Юрченкота ін.);
- літературний (В. Скакун, Г. Намдамаров, О. Скиба та ін.);
- біографічний (В. Граб, Г. Петров, Б. Ткаченко та ін.).

Виокремлено аспекти розгляду діяльності Н. Онацького у публікаціях закордонних діячів, які працювали на ниві української справи за межами України:

- педагогічний (К. Ахрімович, С. Кремер, С. Луньов та ін.);
- мистецький (Ю. Денисов, В. Михановський, В. Крикуненко та ін.);
- епістолярної спадщини (А. Зверховська та ін.);
- соціально-політичного підґрунтя (С. Володарський, О. Швець та ін.).

У кожній зі сфер своєї багатогранної діяльності на Слобожанщині Н. Онацький працював наполегливо й самовіддано заради освітньо-культурного розвитку свого народу – така думка простежується у працях усіх авторів протягом останніх десятиліть.

Як засвідчили результати історіографічного аналізу, до цього часу не здійснено комплексного наукового дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині.

Зазначено, що дослідження ґрунтується на залученні архівних документів і матеріалів, праць Н. Онацького й періодичних видань. У результаті аналізу джерельної бази дослідження виконано її систематизацію та проведено поділ першоджерел на групи:

- 1) архівні документи та матеріали;
- 2) періодичні видання та праці науковців щодо загальної характеристики досліджуваного періоду;
- 3) джерела особового походження.

У ході пошуково-дослідницької роботи проаналізовано масив архівних матеріалів: Державних архівів, наукових фондів, приватних архівів.

Виявлені й проаналізовані матеріали джерельної бази забезпечили здійснення комплексного наукового дослідження проблеми.

Визначено історико-географічне обґрунтування застосування терміну «Слобожанщина» на початку ХХІ ст. Історико-логічний підхід до аналізу культурно-історичного контексту становлення художньої освіти на Слобожанщині кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., який був тісно пов'язаний із освітньо-мистецькою діяльністю Н. Онацького, сприяв розмежуванню на два періоди: дореволюційний та післяреволюційний період становлення мистецької освіти на Слобожанщині.

Використання культурно-історичного аналізу становлення мистецької освіти України кінця ХІХ – початку ХХ ст. дозволило висвітлити той ґрунт, на якому розвивалася художня освіта Слобожанщини досліджуваного періоду. З'ясовано, що художню освіту означеного періоду було представлено професійними школами, що знаходилися в Одесі, Києві та Харкові. Вищу академічну професійну освіту педагоги-художники (М. Євlampієв, М. Зінов'єв, І. Крапівін, Н. Онацький, Я. Порубіновський, Г. Яременко та ін.) здобули в дореволюційний період у Петербурзькій Імператорській академії мистецтв, що

забезпечило розкриття таланту провідних митців Слобожанщини, до когорт яких належить й Н. Онацький.

За допомогою культурологічного підходу було визначено основні чинники, що сприяли становленню художньої освіти на Слобожанщині кінця XIX – початку XX ст., а саме: виставкова діяльність митців Слобожанщини, участь художників краю у творчих об'єднаннях України, створення музеїв та започаткування музейної діяльності в Слобідському краї, діяльність слобожанських колекціонерів, поціновувачів образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва, суспільно-культурна діяльність земств; меценатська діяльність на Слобожанщині.

Отже, вивчення змісту архівних документів і матеріалів, аналіз, синтез та узагальнення фактів, дозволили уточнити біографічні дані Н. Онацького, встановити хронологію його життєвого шляху, конкретизувати педагогічну та культурно-просвітницьку діяльність, виокремити й схарактеризувати напрями його багатогранної діяльності на Слобожанщині, залучити до наукового обігу низку невідомих і маловідомих науковій громаді матеріалів та документів.

Основні результати першого розділу висвітлено у працях автора: [122; 125; 130; 131; 134].

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ

У розділі визначено періоди життєдіяльності Н. Онацького, обгрунтовано етапи його педагогічної та культурно-просвітницької діяльності на Слобожанщині, виявлено провідні чинники формування особистості та з'ясовано змістові засади педагогічної діяльності просвітника.

2.1. Періоди життєдіяльності та провідні чинники формування особистості Никанора Онацького (1875–1937 рр.)

Необхідною складовою наукового пошуку для створення цілісного образу педагога-просвітника є вивчення основних чинників формування Н. Онацького як педагога, художника, поета, громадського діяча, який зробив вагомий внесок у розвиток освіти та культури Слобожанщини, для подальшого наукового аналізу всіх граней його педагогічної і культурно-просвітницької діяльності. У цьому контексті важливо простежити, які фактори сприяли його становленню як непересічної знакової особистості педагога і митця як в освітньому, так і в мистецькому середовищі краю.

На основі використання біографічного підходу встановлено, що на формування особистості Н. Онацького, насамперед, вплинули такі чинники: родинне виховання, навчальні заклади, у яких здобував освіту Никанор Харитонович (Строганівське училище технічного малювання в Москві, Одеське художнє училище товариства витончених мистецтв, Петербурзька Імператорська академія мистецтв) та середовище спілкування (зв'язки з видатними культурними діячами, творчими особистостями, митцями, плідна праця з колегами-просвітниками), особистий педагогічний досвід. Важливо врахувати суспільно-політичну ситуацію в країні кінця XIX – першої третини XX ст., в умовах якої

відбувалося становлення особистості педагога-просвітника. Історія України означеного періоду була сповнена бурхливими змінами в усіх сферах суспільного життя. Це – революція, громадянська війна, ліквідація неграмотності, переслідування прогресивної української інтелігенції. У таких умовах відбувалося становлення світоглядної позиції видатного українського педагога-художника, просвітителя, одного з найяскравіших представників української інтелігенції першої третини ХХ ст. на Слобожанщині.

Дослідженням архівних першоджерел за допомогою хронологічно-біографічного підходу визначено основні віхи життєвого шляху Н. Онацького (див. Додаток Б, табл. Б.1), адже довгий час деякі факти з його біографії замовчувалися або фальсифікувалися. На основі системно-хронологічного підходу, з урахуванням критеріїв: суспільної зумовленості, діяльнісно-практичного, ціннісно-мотиваційного здійснено періодизацію життя й діяльності Никанора Онацького (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Періодизація життєдіяльності Никанора Онацького

Періоди	Назва періоду	Хронологічні межі
I період	Дитинства та юності	1875–1899 рр.
II період	Професійного навчання	1899–1906 рр.
III період	Становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів	1906–1913 рр.
IV період	Розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності	1913–1933 рр.
V період	Завершення професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування та арешти	1933–1937 рр.

Перший період життєдіяльності Н. Онацького – дитинства та юності (1875–1899 рр.) – відзначений родинним вихованням у високоморальній сім'ї, що позначилося на становленні особистості; характеризується бажанням вчитися, здобуттям початкової освіти, проведенням самостійних занять з малювання, початком поетичних пошуків і самостійного дорослого життя.

Як свідчать архівні матеріали, Никанор Харитонович Онацький народився 9 січня 1875 р. (28 грудня 1874 р. за старим стилем) на хуторі Хоменки Гадяцького повіту (нині Липоводолинський район Сумської області) у селянській багатодітній сім'ї старовинного козацького роду. Аналіз архівних документів [369; 370; 379; 413] та довідниково-енциклопедичної літератури [114; 147; 148; 149; 150; 151] дозволив виявити точну дату й місце народження Н. Онацького, соціальний статус батьків, приналежність сім'ї до православного віросповідання [394, арк. 5] (див. Додаток Д.2).

Публіцистичні джерела [312; 350; 354] дали змогу з'ясувати, що на становлення особистісних якостей Н. Онацького значний вплив мали батьки. Батько – Харитон Климентійович був дуже працьовитою людиною, ймовірно, що саме від нього Никанор успадкував завзятість до роботи. Мати – Тетяна Іванівна була доброю жінкою, яка любила народні пісні, добре співала, гарно вишивала. Аналіз документів засвідчив, що основою родинного виховання Онацьких було релігійне. Никанор був хрещений у Миколаївській церкві села Борки Гадяцького повіту 7 серпня 1888 р. священником Алексієм Яновським [394, арк. 5] (див. Додаток В).

Варто зазначити, що у словах із диплома Одеського художнього училища товариства витончених мистецтв, де Н. Онацький зазначений як «сын казака православного вероисповедания» закладено глибокий зміст, адже вони вказують на підвалини загальнолюдських цінностей, які прищеплювалися Никанору з дитячих років у православній сім'ї, що, на нашу думку, позначилося на формуванні світогляду майбутнього педагога-художника. Вважаємо, що релігійна свідомість і підсвідомість – потужний фактор формування світогляду особистості, особливо митця, адже в основі кожного мистецького твору лежить натхнення, прагнення до високого й величного, любов до мистецтва, кожної зображуваної особистості та життя взагалі. Принагідно зауважимо, що навчальна програма Петербурзької Імператорської академії мистецтв вимагала від художників обов'язкового виконання творів міфологічної та біблійної тематики.

Необхідно підкреслити вплив матері на формування особистості Н. Онацького. За повідомленням К. Майченко, завдяки мудрості матері, у сім'ї виховувалася повага до народних традицій, любов до національної культури: діти співали українські народні пісні, вишивали рушники й сорочки, писали вірші, гарно малювали [93, с. 122–124]. Отже, означені факти дають можливість стверджувати, що з раннього дитинства в сім'ї виховувалася любов до рідної землі, свого народу та української культури.

За архівними документами з'ясовано, що в Никанора було двоє братів та дві сестри. Н. Юрченко наголошує на тому, що всі діти в родині Онацьких мали здібності до написання віршів, малювання, вся сім'я була талановита [354, с. 53–58]. Цю саму думку поділяє Я. Коцур: батьки Н. Онацького прагнули дати сину освіту, оскільки виявили в нього творчі здібності: він складав вірші й виявляв хист до малювання [81, с. 166]. Варто зазначити, що старший брат Омелян писав вірші і друкував їх у земській пресі (дослідженням установлено, що передчасно помер у 1933 р. від голоду) [312, с. 338].

У ході вивчення наукової та публіцистичної літератури виявлено, що Никанора навчили читати в ранньому віці, перші роки навчання пройшли в сільській, а потім у земській повітовій школі м. Гадяч (1880–1891 рр.), яку він закінчив на «відмінно» [81, с. 167].

Згідно з дослідженнями Г. Петрова [208] та В. Скакун [279] з'ясовано, що продовжити освіту Н. Онацький не зміг за браком коштів і після смерті батька Никанору довелося «піти у світи» в пошуках заробітку, працювати на різних випадкових роботах, зокрема докером у Чорноморських портах. Відтак перший період життєдіяльності Н. Онацького (1891–1899 рр.) – дитинства та юності – завершився здобуттям досвіду самостійного дорослого життя й досвіду спілкування з людьми різних соціальних верств.

Для другого періоду життєдіяльності Н. Онацького (1899–1906 рр.) – професійного навчання – характерним було усвідомлення необхідності освіти, навчання, вибір професії. Науковим пошуком визначено, що важливим

чинником у формуванні особистості Н. Онацького було навчання, здобуття професійної педагогічно-мистецької освіти.

На основі дослідження біографії Н. Онацького та аналізу комплексу джерел нами встановлено міста, у яких проходило навчання Н. Онацького: Москва (1899–1900 рр.), Одеса (1900–1905 рр.) та Петербург (1905–1906 рр.). Зокрема, навчання в Москві (1899–1900 рр.) розпочалося зі вступу Н. Онацького до Строганівського училища технічного малюнку, де він зустрівся з П. Кузнецовим, членом мистецького об'єднання «Голубая роза» [351, с. 2]. Зазначимо, що обидва художники починали свій шлях у мистецтво на зламі століть – XIX і XX. Варто вказати, що про їхнє близьке знайомство свідчить один із ранніх портретів Н. Онацького роботи П. Кузнецова, який зберігається в Сумському обласному художньому музеї. Констатовано, що не провчившись і року в Москві, Н. Онацький залишив навчання. Причиною цього вчинку могло бути не сприйняття московської художньої школи або туга за Україною, її природою, ментальністю, чи відсутність однодумців. Перелічені фактори могли спонукали Н. Онацького покинути Москву, повернутися в Україну і вступити до Одеського художнього училища в 1900 р. [121, с. 4], яке було створено за ініціативою Товариства шанувальників витончених мистецтв в м. Одеса у 1865 р. (тоді ще перша художньо-рисувальна школа, що відіграла помітну роль у розвитку образотворчого мистецтва не тільки на Україні, а й за її межами).

Осередки художньої освіти України на початку XX ст. (Одеське та Харківське художні училища), поступово перетворилися на державні навчальні заклади під керівництвом Петербурзької Імператорської академії мистецтв. Названі мистецько-освітні заклади, вступаючи під контроль Петербурзької академії мистецтв, з одного боку, втрачали свою регіональну й національну своєрідність, а з іншого, – зберігали послідовність, логічність і єдність усієї художньої освітньої системи. Наголосимо, що Одеська школа образотворчого мистецтва була на початок XX ст. однією з провідних в Україні. Як стверджує Н. Юрченко, саме в Одеському художньому училищі товариства витончених мистецтв за успішно виконані малюнки академічних постанов

(див. рис. Х.2.1, Х.2.2, Х.2.3, Х.2.4, Х.2.5, Х.2.6, Х.2.7) Н. Онацький отримав високі бали [121, с. 8]. Відтак, це дає нам підстави засвідчити високий рівень професійно-мистецької майстерності Н. Онацького, що був визнаний його педагогами в роки навчання.

Важливо підкреслити, що майже п'ятирічне перебування в Одесі мало великий вплив на формування творчого кредо молодого художника. Адже, коли Н. Онацький приїхав на навчання до Одеси в 1900 р., культурне життя міста набувало підйому, а в «апогеї слави» було Товариство південноросійських художників на чолі з К. Костанді. За результатами наукового пошуку встановлено, що в Одесі в означений період працювали та виставляли свої картини відомі художники з Харкова, Києва, Москви, Петербурга, Вільно, Варшави [110, с. 22]. Пізніше в Одесі діяв «Салон В. Іздебського», який також сприяв духовному зростанню творчої молоді [353, с. 4]. Крім цього, варто відзначити, що до найпотужнішого мистецького об'єднання України початку ХХ ст. «Товариства південноросійських виставок» входили відомі митці М. Кузнецов, П. Нілус, І. Ладиженський, К. Костанді. Особливий вплив на Н. Онацького справив К. Костанді (викладав живопис, композицію, рисунок), який разом із академіком О. Поповим (викладав мистецтвознавство) стали його педагогами в училищі [332, с. 13].

Отже, із наведених фактів можемо зробити висновки, що навчання в Одесі – місті з активним мистецьким життям, відвідування занять у художньому училищі, де викладали такі відомі педагоги, як академік О. Попов і професор живопису К. Костанді, сприяли становленню Н. Онацького як особистості з широким поглядом на світ, на завдання мистецтва й художньої освіти.

Важливо відзначити, що після успішного закінчення Одеського художнього училища товариства витончених мистецтв Н. Онацький продовжив навчання в Петербурзькому вищому художньому училищі при Імператорській академії мистецтв у класі відомого вже на той час живописця І. Ю. Рєпіна [117, с. 6; 312, с. 280]. Ілля Юхимович Рєпін (1844–1930 рр.) – уродженець Харківщини, тематика його картин здебільшого

українська [348, с. 3]. Відомий художник багато дав Никанорові в плані освоєння мистецьких секретів і громадянського становлення. Знайомство з педагогом І. Рєпіним набуло особливого значення у формуванні світоглядної позиції, а також визначило подальший вибір напрямку творчості Н. Онацького як живописця – остаточно й неухильне слідування реалістичним традиціям академічної школи мистецтва.

Петербург приваблював Н. Онацького своїм винятковим становищем у соціальному й культурному житті країни на початку ХХ ст. Аналіз наукових [81; 113], публіцистичних [312; 258] і архівних джерел [369; 370; 403] свідчить, що захоплення прогресивними ідеями часу привело Н. Онацького до лав радикально налаштованої молоді (української партії соціал-революціонерів), де вивчалася заборонена література, велися небезпечні розмови про народ, про високе покликання працювати й жити для народу. У Петербурзі Н. Онацький брав активну участь у революційній діяльності: разом із іншими студентами допомагав пітерським портовикам перевозити зброю з Фінляндії, розповсюджував заборонену літературу, листівки. Спогади Н. В. Онацької засвідчують членство Н. Онацького в українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР – популярна назва «есери»), головною метою якої, як він сам стверджував, було проведення культурної роботи й підтримка постійного зв'язку з Україною [403].

Відтак, можемо констатувати, що участь у політичних подіях 1905 р. була визначальною у формуванні суспільно-політичних поглядів Н. Онацького – це стало причиною трагедії його життя (що буде піддано аналізу у змісті четвертого періоду життєдіяльності педагога). Зазначимо, що Н. Онацький не був політичним діячем, проте внаслідок активної співпраці з українськими есерами потрапив під нагляд поліції, а за радянської влади органів НКВС.

Отже, підсумовуючи результати дослідження другого періоду життєдіяльності Н. Онацького (1899–1906 рр.) – професійного навчання – можемо стверджувати, що короткочасне навчання в м. Москва й м. Петербург, педагогічна художня освіта, одержана в м. Одеса (див. Додаток В), не лише

вдосконалили педагогічні знання і мистецькі навички, а й розширили світогляд, збагатили особистість Н. Онацького. Важливо зазначити, що мистецька атмосфера великих міст (Москви, Одеси й Петербурга) мали значний вплив на юнака, його подальший духовний та професійний розвиток.

Дослідженням архівних документів встановлено, що після проголошення «Маніфесту 17 жовтня 1905 року», коли в країні назрівав новий вибух революції, студентів Петербурзької Імператорської академії мистецтв, як і інших вищих навчальних закладів Петербурга, відпустили на рік по домівках на практику, зокрема на художню [394, арк. 17]. Важливо зазначити, що Н. Онацький приїхав в Україну, до родини в с. Хоменкове та не повернувся до північної столиці. Таким чином, завершення Н. Онацьким навчання в Петербурзькій Імператорській академії мистецтв одночасно було початком професійного становлення.

З'ясовано, що у 1906 р. Н. Онацький влаштувався на роботу вчителем малювання в невеликому повітовому місті Лебедин (колишня Харківська губернія) [394, арк. 10] (див. Додаток Д.13). Так розпочався третій період життєдіяльності Н. Онацького – становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.), що відзначився як початком педагогічної діяльності, так і участю в художніх виставках у великих культурних центрах України, першими публікаціями віршів у престижних виданнях, початком громадської діяльності. Відомості про отримання Н. Онацьким посади вчителя малювання, дають підстави констатувати початок активного творчого пошуку й реалізації професійної діяльності (1906–1913 рр.), що характеризувався активною педагогічною та культурно-просвітницькою діяльністю.

Архівні документи [394; 404] засвідчують, що з 1906 р. розпочалася плідна й насичена діяльність митця в навчальних закладах м. Лебедина – чоловічій та жіночій гімназіях. Принагідно зауважимо, що Г. Хвостенко з'ясував: у Лебедині Никанор Харитонович одружився з Надією Василівною Кривошеєвою – дочкою заможних поміщиків, уродженкою села Мала

Павлівка Охтирського району, де й відбулося весілля. У Лебедині народилися діти: Наталя, Андрій та Оксана [332, с. 13].

Варто констатувати, що в третій період життєдіяльності, коли розпочалася викладацька робота в Лебедині, уперше було опубліковано вірш Никанора Харитоновича «Погук» в українському часописі «Рідний край», що виходив у світ коштом Олени Пчілки. Згодом його вірші були надруковані в таких збірниках, як: «Терновий вінок», «Український декламатор», «З неволі» [332, с. 13]. Зазначені факти дають нам підстави зробити висновки про майстерне володіння художнім словом, адже публікації у вищевказаних престижних українських поетичних збірках свідчать про високу оцінку сучасників віршів Н. Онацького. Разом із цим, важливо вказати, що для ранньої поетичної творчості Никанора Харитоновича характерним є заклик до народу піднятися на боротьбу за волю України.

Виявлено, що потужним чинником формування особистості педагога-просвітника було спілкування з визначними майстрами українського слова – Оленою Пчілкою, Остапом Вишнею, Олександром Олесем, Миколою Хвильовим [257]. Дослідники Я. Коцур [81], Н. Капітоненко [172], К. Майченко [93], Ю. Тітаренко [81] відзначали вплив Тараса Шевченка на становлення світогляду молодого літератора. У зв'язку з цим, необхідно підкреслити, що все свідоме життя Н. Онацького, його багатогранна громадсько-освітня й педагогічна діяльність були пов'язані з образом великого Кобзаря, любов і повагу до якого Никанор Харитонович проніс через усе життя.

Важливо відзначити, що у третій період життєдіяльності Н. Онацький брав активну участь у громадському житті. Так, у 1908 р. він заснував і очолив національно-патріотичний гурток, який згодом стали називати «шевченківським». До гуртка входили гімназисти Лебединських гімназій, інтелігенція міста. Захоплений ідеями вшанування імені великого Кобзаря, Никанор Харитонович здійснив поїздку до м. Канів на могилу Тараса Григоровича Шевченка [304, с. 245]. Запис у книзі «Відвідувачів Могили

Шевченка» в Каневі зроблений Н. Онацьким 14 червня 1911 р. свідчить про шану та велику любов до Кобзаря [302, с. 44] (див. Додаток Е). Вищезазначене дає підстави засвідчити беззаперечне значення постаті Т. Шевченка у становленні Н. Онацького як поета, педагога, художника, громадського діяча, завдяки творчості якого педагог формував та стверджував свої погляди й переконання, свою життєву позицію, педагогічні ідеї та мистецький світогляд.

Доцільно підкреслити, що поряд із літературною творчістю Н. Онацький не полишав заняття живописом. 10 грудня 1910 р. уперше як художник експонував свої твори на Першій українській артистичній виставці в м. Київ; протягом 1910–1911 рр. брав участь у художніх виставках м. Київ та м. Полтави; у грудні 1911 р. брав участь у Всеросійському з'їзді художників у м. Петербург як делегат від мистецької еліти м. Лебедин [414]. Окреслені факти дають нам підстави стверджувати, що постать Н. Онацького як художника, представника мистецького осередку Слобідського краю, була визнана його сучасниками.

Таким чином, здійснений нами аналіз дає можливість визначити, що багатогранна обдарованість Н. Онацького спонукала його до різних видів діяльності, але основною завжди вважав педагогічну, яка розпочалася саме в Лебедині в третій період його життєдіяльності – становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.).

Свідченням педагогічного хисту митця стало його відзначення почесним відгуком переможця Харківської регіональної виставки учнівських робіт з малюнку в 1913 р. [383] (див. Додаток Ж). Завдяки відзнаці Н. Онацького було переведено до м. Суми на посаду викладача дисциплін образотворчого мистецтва (рисунок, живопис, історія й теорія образотворчого мистецтва), краснопису та географії у провідних закладах освіти міста [100, с. 253]. З означеної події розпочався четвертий період життєдіяльності педагога-просвітника (1913–1937 рр.) – розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності. Досліджуваний

період характеризується як найбільш насичений творчими звершеннями, плідною мистецькою й професійною діяльністю Н. Онацького: збагачення змісту викладацької роботи в провідних закладах освіти м. Суми; організація й проведення художніх виставок і археологічно-краєзнавчих експедицій у регіоні; публікація наукових праць, віршів, оповідань, п'єс, публіцистичних статей; створення картини, демонстрація їх на престижних художніх виставках. Досліджуваний період відзначений вагомими здобутками й досягненнями педагога-просвітника: створенням Сумського художньо-історичного музею (1920 р.) та керівництво закладом на посаді директора (1920–1931 рр.), організація Сумського осередку «Просвіта» та його очільництво (1917–1932 рр.), заснування першої художньої студії в м. Суми (1928 р.).

Педагогічний досвід художника також сприяв становленню особистості просвітника: роки вчителювання попереднього, третього періоду життєдіяльності (становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.) збагатили педагога практичними навичками, надали впевненості у власному професійному виборі, сприяли вдосконаленню художньої й педагогічної майстерності митця, а роки четвертого періоду (розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності (1913–1933 рр.) відзначені плідною творчою й професійною діяльністю і характеризуються досягненням найвищого рівня професійної педагогічної й художньої майстерності.

Аналіз біографічних відомостей [113; 114; 121] та комплексу джерел [78; 230; 314; 375; 385; 386; 389; 392; 404; 394; 409; 418] засвідчив, що з 1913 р. Н. Онацький мешкав у м. Суми і протягом двадцяти років викладав у навчальних закладах міста: у реальному училищі (нині ЗОШ № 4), у якому працював і після реорганізації його в трудову школу; у Сумській другій жіночій гімназії та в недільній школі малювання і живопису, створеній при цій же гімназії; одночасно (з 1916 р. по 1918 р.) виконував обов'язки викладача образотворчого мистецтва Сумського кадетського корпусу. З 1919 р. був викладачем теорії мистецтв Сумських радянських командних

курсів (РККА), а потім у Сумській військовій школі (до 1924 р.) та 44-х радянських піхотних курсах Червоної Армії імені М. О. Щорса. З 1924 р. працював лектором Сумського педагогічного технікуму, а з його реорганізацією в інститут Соціального виховання (на базі якого згодом був створений Сумський державний педагогічний інститут імені А. С. Макаренка) – в інституті з 1929 р. до кінця навчального 1933 р. (див. Додаток М). З наведених фактів можемо зробити висновок, що педагогічна робота в м. Суми була дуже насиченою.

Встановлено, що колегами Никанора Харитоновича у викладацькій роботі на початку четвертого періоду життєдіяльності (1913–1933 рр.) були художники І. Крапівін, М. Євлампієв, І. Яременко [314; 406], спілкування та спільна праця з якими, на нашу думку, є важливим чинником формування особистості Н. Онацького.

Одночасно з педагогічною та мистецькою (поетичною і художньою) діяльністю Никанор Харитонович проводив велику просвітницьку й культурно-освітню роботу. З 1917 р., за даними Б. Манжели, Н. Онацький був членом Всеукраїнського товариства «Просвіта», і з цього ж 1917 р. разом із Олександром Олесем заснував його Сумське відділення, яке очолював з 1917 р. до 1930 р. [96, с. 16].

Варто зазначити, що плідна педагогічна праця Н. Онацького в м. Суми поступово ставала підґрунтям для його творчої та громадської діяльності: за спогадами Н. В. Онацької, з 1918 р. митець розпочав діяльність зі створення першого в м. Суми музею; з 1919 р. працював головним експертом із систематизації і складання описів мистецької збірки київського колекціонера Оскара Гансена, виявленої в одному із сумських маєтків [399].

За матеріалами архівних документів 1920 р. уточнено, що вироблений проект Н. Онацького щодо організації Сумського художньо-історичного музею був затверджений повітовим виконавчим комітетом, і 1 березня 1920 р. Никанор Харитонович отримав призначення на посаду завідувача майбутнього музею і став його фундатором [382]. У березні 1920 р. міський

відділ Народної освіти організував секцію образотворчих мистецтв, на чолі якої став художник Н. Онацький [399]. Важливо зауважити, що першочерговим завданням у плані роботи секції було створення експозиції музею. З цією метою Никанор Харитонович розпочав велику дослідницьку роботу як краєзнавець, мистецтвознавець, етнограф, археолог [81, с. 166].

Отже, можемо стверджувати, що археологічні експедиції Н. Онацького за участю провідних вітчизняних вчених-археологів були покликані сприяти поповненню музейних експозицій, поглибленому вивченню рідного краю. Варто констатувати, що протягом 1923–1929 -х рр. педагог разом із учнями брав активну участь в археологічних експедиціях Миколи Макаренка в Охтирці, Славгороді, Тростянці [268, с. 4]. Про вагомий здобутки Н. Онацького свідчить той факт, що у 1926 р. на пленумі Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії Наук Н. Онацького було обрано уповноваженим з охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи на Сумщині; у 1927 р. просвітнику було присвоєно звання кореспондента Українського Комітету Охорони пам'яток культури при «Укрнауці» [147, с. 126–127].

Таким чином, з наведених фактів робимо висновок, що Н. Онацький разом із основною педагогічною успішно поєднував різні види культурно-просвітницької діяльності, такі як громадську, краєзнавчу, мистецько-просвітницьку, музейно-просвітницьку. Зокрема, встановлено, що у процесі музейної діяльності Н. Онацький плідно співпрацював із корифеями мистецтвознавства С. Таранушенком та Ф. Ернстом, директором Лебединського художнього музею Б. Рудневим, директором Полтавського художнього музею Т. Чернявським. Ще в Лебедині Никанор Онацький познайомився з художниками – талановитими земляками братами Федором і Василем Кричевськими, Григорієм Нарбутом, з директором місцевого художнього музею Б. Рудневим, археологом М. Макаренком та з іншими ентузіастами-народознавцями, однодумцями [59; 62; 234].

Важливо відзначити, що особливо плідна співпраця та дружні взаємини поєднували Никанора Онацького і Стефана Таранушенка, який згуртував

навколо себе людей, небайдужих до долі мистецьких пам'яток України. Підкреслимо, що сумську ланку цієї мережі очолив Никанор Харитонович Онацький, за словами С. Таранушенка, «людина освічена, патріотична й принципова» [312, с. 286]. При цьому, зауважує Б. Ткаченко, Н. Онацький відвідував зібрання діячів культури в помешканні С. Таранушенка в Харкові, де збиралися фундатори мистецтвознавчої науки: І. Шміт, Д. Яворницький, Г. Нарбут, О. Кульчицька, О. Сластьон, В. Кричевський, Ф. Кричевський, П. Мартинович [312, с. 210]. Як зазначає Г. Петров, однодумці та співники неодноразово збиралися і в помешканні самого Н. Онацького на вулиці Реальній у Сумах, насамперед, письменники, художники й учені, друзі з «Просвіти» із Сум, Києва та Харкова [234, с. 3]. Таким чином, подібно до того, як Сумський художньо-історичний музей перетворився на центр виховання національної свідомості населення зросійщеної Сумщини, так і квартира його першого директора стала осередком, навколо якого концентрувалося духовне життя місцевої української інтелігенції

Аналіз наукових, публіцистичних і архівних джерел дає підстави стверджувати, що відверто патріотичне ставлення до української національної освіти та культури Н. Онацького привернуло увагу органів ДПУ, що пригадали йому колишню участь в організації українських есерів ще в Петербурзі. На наше переконання, цьому сприяла також активна просвітницька діяльність Н. Онацького з яскраво вираженим національним спрямуванням, і з 1928 р. розпочалося переслідування діяча з боку органів влади, і як результат – перший допит у Сумському відділі ДПУ.

Дослідження Г. Петрова [234] та зміст архівних першоджерел [369; 370] дають змогу встановити, що цього часу (1928 р.) за квартирою і музеєм, особисто за Н. Онацьким установлено нагляд, близько 20 секретних агентів регулярно «строчать на нього доноси». У зв'язку з цими подіями Никанор Харитонович у 1928 р. виступив у сумській газеті «Плуг і молот» із публічною заявою про вихід із лав української партії соціал-революціонерів (УПСР): «...порвавши з нею як ідеологічні, так і формальні

зв'язки. З того часу я незмінно працюю в галузі радянської культури й освіти» [168, с. 2]. Переслідування просвітника ненадовго припинилися. Але з кінця 20-х рр. XX ст. життя Н. Онацького погіршилося внаслідок посилення репресій проти української інтелігенції. Його особові справи № 2859 – с. та № 23, що зберігаються в архіві СБУ, підтвердили факт нагляду за діяльністю педагога органами ДПУ. Це протоколи допиту (див. Додаток Л) та доповідні агентів ДПУ за 1930 р. [369, арк. 29, арк. 42, арк. 44]. Відтак, переслідування Н. Онацького тривали до звільнення його з посади директора Сумського художньо-історичного музею в кінці грудня 1931 р. [387; 401].

Подальше вивчення архівних матеріалів дає нам змогу зробити висновки, що попри складне становище, що склалося наприкінці четвертого періоду життєдіяльності, Н. Онацький продовжував наукові дослідження з історії та теорії образотворчого мистецтва. Наслідком багаторічної наукової роботи дослідника рідного краю стала публікація низки краєзнавчих розвідок: «Межигірський фаянс» [170], «Межигірські фаянсові вироби» [171], «Старовинні кахлі Сумщини» [191], «Українська порцеляна» [196], «Українське гутницьке скло» [197], що були опубліковані в 1931 р. (див. Додаток С). З огляду на виразне національне спрямування наукових розвідок Н. Онацького, можемо стверджувати, що українська тематика наукових праць спровокувала чергові переслідування вченого. У процесі подальшого дослідження встановлено, що в серпні 1933 р. Н. Онацького звільнено з посади лектора Сумського інституту соціального виховання, де працював за сумісництвом, зі звинуваченням «ідеолог есерівщини й просвітянщини» [234, с. 3; 375].

Відтак, роки четвертого періоду життєдіяльності Н. Онацького – розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності (1913–1933 рр.) – характеризуються досягненням найвищого рівня професійної педагогічної й творчої майстерності.

Разом із тим, з наведених фактів робимо висновок, що Н. Онацький в межах педагогічної культурно-просвітницької діяльності успішно займався науково-дослідницькою роботою.

Науковим пошуком встановлено, що в 1933 р. педагог переїхав до Полтави, де йому запропонували очолити відділ етнографії Полтавського музею, і з 5 листопада 1933 р. почав працювати в Полтавському краєзнавчому музеї завідувачем етнографічного відділу, а невдовзі заступником директора цього музею [258, с. 147]. З переїздом Н. Онацького до Полтави розпочався останній, п'ятий період життєдіяльності Н. Онацького – заборони професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування та арешти (1933–1937 рр.), що характеризується значним зменшенням напрямів діяльності (музейної, краєзнавчої, творчої), низкою арештів (1934 р., 1935 р., 1937 р.) та розстрілом (див. Додаток А). Таким чином, п'ятий період життєдіяльності став завершенням педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького.

Як показав аналіз архівних документів, перший арешт Н. Онацького відбувся на початку березня 1934 р.; він потрапив до харківської в'язниці на Холодній горі [369, арк. 24]. Варто зазначити, що перебуваючи в камері № 62, митець написав «захальявний» цикл віршів «За ґратами» [162, с. 6], які пройняті духом шевченківської тюремної лірики (див. Додаток Т).

Архівні джерела дали можливість установити, що 21 квітня 1934 р. було винесено постанову, у якій вказано, що слідством «злочинна діяльність Онацького Н. Х. доказана, але беручи до уваги, що звинувачуваний має поважний вік (60 років)», слідство стосовно Н. Х. Онацького припинити, а звинувачуваного, що утримується під вартою в Харківськiм БУПРi (будинку примусової праці) № 1, спец корпус № 2 звільнити [312, с. 331].

Аналіз матеріалів справи 1934 р. виявив, що Н. Онацького звинуватили у причетності до «контрреволюційної організації наукових музейних працівників», нібито викритої в Харкові. У ході дослідження виявлено, що сфабрикувати справу «Жупани» співробітникам ДПУ не вдалося, і через 47 діб Н. Онацького відпустили. На звільнення з-під варти вказує довідка ДПУ № 9023 від 23 квітня 1934 р. [369, арк. 192]. Отже, можемо стверджувати, що після першого арешту посилилася увага відповідних органів до особистості й

діяльності Н. Онацького в Полтаві. На думку співробітників ДПУ, усі вишивки, керамічні вироби, різьблення й інші твори народного мистецтва в умілому розміщенні показуватимуть і підкреслюватимуть етнічну відокремленість України і для «хоч трішки настроєної романтично голови даватимуть поживу національної відокремленості» [369, арк. 29].

Як свідчить дослідження, наказом від 6 березня 1935 р. Н. Онацького звільнено з роботи як класового ворога, як колишнього есера-націоналіста, і 29 липня 1935 р. відбувся другий його арешт [369, арк. 47]. Зазначимо, що під час другого арешту в нього було вилучено паспорт та 15 книг, перелік яких зафіксовано Актом обшуку [312, с. 334]. В одному з висновків НКВС указано, що підбір книг «явно націоналістичний» [312, с. 335]. Водночас був здійснений обшук у музеї, у ході якого увагу слідчих привернув підпис до малюнка «Канальські роботи при Петрі І» із зображенням сцени будівництва так званої «Української лінії», на яку примусово відправляли козаків слобідських полків у 1731–1733 рр. із яких додому повернулося менше половини. Привертає увагу також той факт, що ці події було яскраво відтворено в рядках Т. Шевченка, які Н. Онацький використав для напису під картинами:

Посіяли, поорали, та нікому жати,

Пішли наші козаченьки лінію копати...

У Глухові, у городі, усі дзвони дзвонять,

Та вже наших козаченьків на лінію гонять [312, с. 338] (див. Додаток К).

Як зазначає дослідник В. Скакун, який займався проблемою уточнення арештів Н. Онацького: «Слідчі побачили в цьому написі ідеологічну шкоду у відносинах України з Росією, з чим Никанор Харитонович на допиті не погодився» [279, с. 23]. Слід зауважити, що за всіма пунктами звинувачень його відповіді були логічно обґрунтованими, у жодному ряді Н. Онацький не визнав себе винним. На основі літературних та архівних джерел встановлено, що в меморандумі справи № 15820 – с. зафіксовано звинувачення: «ДПУ УСРР ліквідована українська контрреволюційна фашистська організація, яка охоплювала робітників музеїв. У процесі слідства встановлено, що членом

цієї організації був Онацький Никанор (...). У зв'язку з ліквідацією контрреволюційної організації вважаємо за необхідне Онацького (...) піддати арешту» [370, арк. 14]. Таким чином, констатовано, що 28 липня 1935 р. відбувся другий арешт і ув'язнення в тюремному підвалі Полтавського міськвідділу НКВС. В Акті від 8 січня 1935 р. зазначено: «Полтавський музей був до останнього часу гніздом націоналістичної, куркульської пропаганди й вів роботу в цьому напрямку до часу реорганізації» [312, с. 325].

Дослідженням виявлено, що 2 червня 1936 р. справу було припинено і Н. Онацького звільнено з ув'язнення [369, арк. 192]. У зв'язку з цим, комісія визнала можливим відкрити музей для обслуговування трудящих мас і шкіл, але Н. Онацького з роботи звільнити. Зі спогадів Н. В. Онацької стало відомо, що після звільнення з музею Н. Онацький ніде не працював; сім'я існувала коштом від виконання Никанором Харитоновичем художніх замовлень на портрети від приватних осіб [413].

Як свідчать архівні документи, у вересні 1937 р. Н. Онацького знову заарештували, а 23 листопада розстріляли за постановою трійки при управлінні НКВС в Полтавській області [258, с. 153] (див. Додаток Н). У обвинувальному висновку вказано, що він був завербований полтавським націоналістом Майфетом у контрреволюційну націоналістичну організацію, яка готувала кадри для збройного повстання в країні [369, арк. 46]. У заключному вирoku зазначено, що Н. Онацький вже підлягав арештам як колишній есер у 1934–1935 рр. [369, арк. 129].

Відтак, можемо зробити висновок: останній, п'ятий період життєдіяльності Н. Онацького – призупинення професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування та арешти (1933–1937 рр.) – виявився трагічним унаслідок соціально-політичної ситуації в Україні, оскільки масові репресії в країні, у першу чергу, були спрямовані на представників інтелігенції з дореволюційною вищою освітою та педагогічним досвідом роботи, до когорти яких належав Н. Онацький. За географічним принципом встановлено зміни місця проживання Н. Онацького в різні періоди його життєдіяльності (див. рис. 2.1).

Рис 2.1. Зміни місця проживання Никанора Онацького в різні періоди життєдіяльності.

Тривалий час офіційною датою смерті Н. Онацького вважалося 2 липня 1940 р. Лише в 1990 р. краєзнавцем В. Грабом встановлено: 23 листопада 1937 р. вирок Особливої Трійки НКВС у Полтавській області приведено до виконання: розстріляний у м. Полтава [369, арк. 129]. Принагідно зазначимо, що в одному зі своїх тюремних віршів діяч передбачав, що положить десь на чужині *«свої кості»*. Проте, дослідженням уточнено, що останки Н. Онацького поховані в м. Полтава, ймовіріше за все, в урочищі «Триби» – у місці масових жертв репресій 30–40-х рр. ХХ ст., оскільки точне місце поховання не встановлено. Згідно з архівними документами [410] з'ясовано, що 2 жовтня 1956 р. митця було реабілітовано посмертно (див. Додаток П). З цього часу стало можливим дослідження життєдіяльності Н. Онацького,

важливою складовою якого є чинники становлення особистості (див. Додаток Б, табл. Б.4).

Встановлено, що життєвий шлях, протягом якого формувалася особистість Н. Онацького, значною мірою впливав на його різнобічну діяльність; формування особистості Н. Онацького, його педагогічна та культурно-просвітницька діяльність, особисте життя, проходили в складних соціально-політичних умовах становлення національної освіти й культури.

Аналіз літературних джерел, систематизація архівних матеріалів, узагальнення фактів біографії Н. Онацького дозволили виділити та схарактеризувати основні чинники формування особистості педагога-просвітника, а саме: суспільно-політичні (революційні зміни, громадянська війна, переслідування інтелігенції, репресії); родинні (виховання у високоморальній християнській родині козацького походження, глибоке шанування народної творчості й національних традицій); освітні (навчання у Строганівському художньому училищі у Москві (1899–1900 рр.), Одеському художньому училищі товариства витончених мистецтв (1900–1905 рр.), Петербурзькій Імператорській академії мистецтв (1905–1906 рр.); науково-педагогічні (вплив визначних українських громадських діячів, сучасників Н. Онацького: Олени Пчілки, Олександра Олеса, Остапа Вишні, Миколи Хвильового), авторитет всесвітньо відомих педагогів-професорів живопису (К. Костанді, Василя та Федора Кричевських, Г. Нарбута, І. Рєпіна) і видатних вітчизняних істориків мистецтвознавства (О. Попова, С. Таранушенка, П. Жолтовського, Ф. Ернста); громадсько-культурні (окреслено коло спілкування з визначними особистостями, які спрямовували свою діяльність на пробудження національної свідомості народу, поширення освіти, розвиток науки (провідним педагогом Я. Мамонтовим, видатним археологом М. Макаренком, директором Лебединського художнього музею Б. Руднєвим, директором Сумського театру просвітянином Я. Шовкун-Дунайським). Результати наукового пошуку засвідчили, що особливо важливу роль у становленні Н. Онацького як педагога, науковця, художника,

громадського діяча відіграло творче й особисте спілкування з яскравими неординарними особистостями свого часу, художниками, колегами-педагогами, викладачами образотворчого мистецтва в м. Суми М. Євлампієвим, М. Зінов'євим, І. Крапівіним, Я. Порубіновським, І. Яременком.

Підсумовуючи, відзначимо, що завдяки такому прогресивному оточенню, а також родинному вихованню, освітнім, науково-педагогічним, суспільно-політичним та громадсько-культурним чинникам Н. Онацький стверджував свою життєву позицію, формував педагогічні погляди й мистецький світогляд.

Таким чином, системний аналіз широкого кола джерел, систематизація архівних матеріалів, узагальнення фактів біографії Н. Онацького, протягом якого формувалася особистість педагога-просвітника, дали змогу уточнити біографічні дані та хронологію важливих подій його життя, виокремити й схарактеризувати періоди життєдіяльності митця: період дитинства та юності (1875–1899 рр.), період професійного навчання (1899–1906 рр.), період становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.), період розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності (1913–1933 рр.), період заборони професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування і арешти (1933–1937 рр.).

Отже, під впливом соціально-політичних умов та провідних чинників (у першу чергу духовних чинників найближчого оточення та чинників культурно-громадського життя українського суспільства кінця XIX – першої третини XX ст.) відбувалося формування особистості Н. Онацького як національно свідомого громадського діяча, патріота і педагога-просвітника.

2.2. Етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині (1906–1933 рр.)

Дослідження періодів життєдіяльності Н. Онацького пов'язане з необхідністю виокремлення важливих етапів педагогічної та культурно-

просвітницької діяльності митця, які стали поштовхом до нових здобутків. Вивчення періодів життя й діяльності Н. Онацького розкриває закономірності його професійного і творчого розвитку, особливості його ідей та принципів.

На підставі історико-ретроспективного методу основні третій та четвертий періоди життєдіяльності Н. Онацького визначено як найважливіші для нашого дослідження й піддано найбільш детальному розгляду. За допомогою запропонованих у дисертації критеріїв: зовнішніх (соціально-політичні зміни в країні, освітні тенденції та процеси розвитку культури, поширення ідей просвітництва, необхідність у професійних кадрах) та внутрішніх (педагогічний досвід, урізноманітнення напрямів і збагачення змісту діяльності, професійна активність, зміни культурно-просвітницьких пріоритетів) виділено етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності видатного митця (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині

Етапи	Назва етапу	Хронологічні межі
I етап	актуалізації ідей народної школи та започаткування культурно-просвітницької діяльності в умовах суспільного протистояння	1906–1908 рр.
II етап	розвитку ідей національної школи та розширення культурно-просвітницької діяльності в умовах Російської імперії	1908–1913 рр.
III етап	інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в дореволюційній системі освіти	1913–1917 рр.
IV етап	інтенсивної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в умовах радянської системи освіти	1917–1933 рр.

Зазначимо, що третій період життєдіяльності Н. Онацького – становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.) – за хронологічними межами охоплює два виокремлених

нами етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності митця: перший – актуалізації ідей народної школи в умовах суспільного протистояння (1906–1908 рр.) та другий – розвитку ідей національної школи в умовах Російської імперії (1908–1913 рр.), які відзначилися успішним викладанням мистецьких дисциплін та заснуванням національно-патріотичного гуртка. Аналіз архівних джерел уможливив конкретизувати педагогічну діяльність Н. Онацького в м. Лебедин (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Відомості про викладацьку роботу Никанора Онацького в
м. Лебедин 1906–1913 рр.**

Дати викладацької роботи	Заклади освіти, у яких викладав Никанор Онацький
З 26 вересня 1906 р. до 26 липня 1913 р.	Лебединська чоловіча гімназія
З 4 жовтня 1910 р. до 26 липня 1913 р.	Лебединська жіноча гімназія

Таблиця автора, складена згідно трудового списку, власноручно написаного Н. Онацьким, джерела: [385; 386; 389].

Вивчення архівних джерел дозволило з'ясувати, що завдяки проханням директора Лебединської чоловічої гімназії М. Гальковського до канцелярії Петербурзької Імператорської академії мистецтв молодому художнику вдалося одержати посаду вчителя: «...Честь имею покорнейше просить Канцелярию зачислить кандидатом на должность преподавателя рисования в средних учебных заведениях окончившаго в 1905 году полный курс наук и искусств по живописному отделению Никанора Онацкого, заявившаго ныне занять должность преподавателя рисования в средних учебных Заведениях (...)» [394, арк. 9] (див. Додаток Д.10). Листування директора Лебединської чоловічої гімназії з канцелярією академії мистецтв підтверджує цей факт (див. Додаток Д.11, Д.12). Науковим пошуком встановлено, що спочатку Н. Онацький влаштувався працювати за розрядом найнятого, не затвердженого вчителя, оскільки був під негласним наглядом поліції. Але активна громадська діяльність, авторитет художника і поета сприяли тому,

що через два роки його включили до складу педагогічної ради гімназії й зарахували до штату [394, арк. 9]. Підтвердженням цьому слугує лист від 4 квітня 1908 р. Н. Онацького до канцелярії Петербурзької Імператорської академії мистецтв: «Покорнейше прошу Академию Художеств выслать все мои документы по следующему адресу: г. Лебедин Харьковской губернии, Мужская гимназия, преподавателю графических искусств Никанору Онацкому. 4 апреля 1908 года» [394, арк. 13] (див. Додаток Д.13).

Важливо відзначити, що на першому етапі педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в Лебедині Н. Онацький спрямував усі зусилля на боротьбу за рідну мову та українські книги, які на початку ХХ ст. були витіснені з усіх навчальних закладів, що свідчить про актуалізацію ідей народної школи в умовах суспільного протистояння.

Провідною педагогічно-просвітницькою ідеєю, що сформувалася на першому етапі педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького й набула особливого підйому в другому (1908–1913 рр.), була ідея розвитку національної школи в умовах Російської імперії. Постійною духовною потребою педагога була турбота про відродження української мови, прагнення, щоб у закладах освіти вживалася рідна мова для викладання і щоб для навчання використовувались українські книжки. Про переслідування української мови в Лебединській гімназії згадує вдова просвітника, Надія Василівна Онацька (у ті часи – гімназистка Надія Кривошей): «Не дай Боже, якесь рідне слово мовить, відразу гнівне зауваження: «Ві что, с кухни пришли?»» [312, с. 293].

Публіцистичні джерела дали змогу встановити, що на противагу офіційним заборонам, Никанор Харитонович спілкувався з учнями українською мовою, надаючи їй важливого значення у вихованні підростаючого покоління. За спогадами лебединського гімназиста Пантелеймона Домашенка: «Онацький з нами завжди говорив рідною мовою, і мова та була в нього добірна, виважена й ласкава» [311, с. 8]. «Мовний тиск на Лебединські гімназії» мав широкий суспільний резонанс, про що свідчить виступ у Державній Думі секретаря Катеринославської ради робітничих депутатів Г. І. Петровського 1905 р.: «У

Лебединській чоловічій гімназії директор забороняє говорити українською мовою. На одному з уроків, коли учень обмовився українською мовою на доказ якоїсь алгебраїчної теореми, йому було поставлено двійку...» [312, с. 302]. Ці слова з промови були розповсюджені серед гімназистів, і вважаємо, що, можливо, саме завдяки Н. Онацькому.

Зазначимо, що відомий педагог Софія Русова в газеті «Рада» від 6 грудня 1906 р. у статті «З Харківщини... Горе з українською мовою» писала: «Пану директоріві Лебединської жіночої та чоловічої гімназії не вподобалось дуже, що учні говорять між собою українською мовою, і ось він цими днями в дівочій гімназії звернувся до своїх учениць з цілою промовою, у якій доводив «нелепость украинского язика». А далі заборонив уживання рідної мови як у гімназії, так і вдома» [312, с. 303]. Кінець цьому протистоянню поклав виступ згаданого вище Г. Петровського про національні утиски в Росії [311, с. 8]. Як свідчать архівні матеріали, ця подія отримала резонанс у суспільстві, що було відображено у пресі того часу.

На нашу думку, учительська праця, спілкування з дітьми, викладання предметів естетичного спрямування, безумовно, сприяли ствердженню переконання педагога в необхідності навчання дітей рідною мовою. За дослідженням Б. Ткаченка, для боротьби за українську мову, культуру, традиції в Лебедині Н. Онацький створив революційний національно-патріотичний гурток, до складу якого ввійшли гімназисти старших класів: Григорій Подоляка (голова), Григорій Паншин, Пантелеймон Домашенко (секретар), Григорій Полозун, Стефан Таранушенко, Іван Шульга, учитель із села Токарі Микола Павлович Запорожець (скарбник) та інші [310; 311; 312]. За словами Ю. Ступака, з часом гурток збільшився за рахунок молодших класів гімназії та української інтелігенції і почав називатися «шевченківським» [288]. У ході наукового пошуку виявлено, що гурток мав свою бібліотечку україністики, забороненої літератури та касу; гуртківці пропагували вільний розвиток своєї нації: українську мову, українську історію та твори: роботи її дослідників, вивчали народні пісні, твори

українських письменників: Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Олени Пчілки, розповсюджували патріотичні прокламації.

На основі літературних джерел [279; 288; 312] з'ясовано – для того, щоб уберегти гуртківців від переслідувань, Никанор Харитонович продумав систему конспірації: гуртківці не згадували справжніх імен і прізвищ; в усіх були вигадані імена (у Никанора Харитоновича був псевдонім Смолюк, під яким він надрукував низку робіт); збиралися гуртківці щораз в іншому місці: на Білодідовому хуторі, у нього вдома, на вулиці Будильській у секретаря земської управи Миколи Андрійовича Грищенка, у Чирвиному провулку на квартирі учня міського училища Костянтина Чирви. Ще раніше – на квартирі вчительки музики Марії Степанівни Дедової, пізніше звільненої з гімназії за вільнодумство. У ході дослідження встановлено, що в Лебедині педагог зблизився з майбутнім мистецтвознавцем Стефаном Таранушенком, з майбутнім археологом Михайлом Рудинським, з учителем географії Іваном Каменським, зі студентом Андрієм Лещенком, з Павлом Щокін-Кротовим, брат якого – Андрій Щокін-Кротов прислав до Лебединя українську літературу, а Павло став пропагувати в Лебедині український театр. Це був знаний рід: батько Миколи і Павла Микола Євграфович був головою Лебединської земської управи. Варто відзначити, що особливої уваги в нашому дослідженні заслуговують факти підтвердження спілкування Н. Онацького з видатними діячами. Як свідчать архівні матеріали, у родинному архіві Онацьких зберігається фото Щокіна-Кротова з таким написом: «Повіривши у велике майбутнє земства, я переконаний, що вихованці Лебединської земської гімназії допоможуть земству в його суспільно-культурній діяльності» [312; 313]. Зміст підпису вказує, по-перше, на зв'язки Н. Онацького з цим діячем, по-друге, на зацікавленість просвітника у співпраці із земствами Слобожанщини.

Зауважимо, що на етапі розвитку ідей національної школи в умовах Російської імперії – другому етапі педагогічної та культурно-просвітницької діяльності (1908–1913 рр.) – Никанор Харитонович не лише розкривав перед

гуртківцями та учнями гімназії красу й правду художніх картин Т. Шевченка, але й розповсюджував серед народу його твори, декламував його вірші серед селян, пояснював значення особистості Кобзаря для розвитку культури України, що сприяло патріотичному вихованню молоді. Наприклад, за твердженням В. Голубченка, у річницю з дня народження Кобзаря просвітник організував Шевченківський вечір: зібралися на вулиці Середівці в хаті Бондарця, С. Таранушенко прочитав реферат про творчість Т. Шевченка; потім присутні декламували вірші, співали українські пісні «Ой, не ходи, Грицю», «Заповіт», «Засвітали козаченьки» [28, с. 225]. Згідно з даними П. Ротача, за проведення цього заходу Н. Онацький потрапив під нагляд поліції [262, с. 3], у домішках гуртківців було проведено обшук, розпочато допити. При цьому кожному учневі було наказано «не увлекаться малороссийской литературой, имеющей во много раз меньшее значение, чем общерусская литература, в создании которой принимали участие и малороссы» [312, с. 28]. Події в лебединській гімназії висвітлили харківські газети «Биржевые ведомости» № 72 (1913) та «Утро» за 22 березня 1913 р. [312, с. 27]. Дослідження літературних та архівних джерел дає нам змогу: по-перше, установити, що на захист гуртківців стали впливові родини Лебедина: Красовські, Залеські, Щокіни-Кротови, які були не байдужі до політичного оновлення країни; по-друге, дійти висновку, що завдячуючи авторитету Н. Онацького і його особистим зв'язкам із земцями Лебедина, нікого з гімназії не виключили.

Аналізуючи джерела [28; 262; 312; 332] вважаємо за необхідне зазначити, що серед активістів гуртка, створеного Н. Онацьким, у першу чергу слід назвати Пантелеймона Доматенка та Стефана Таранушенка. «Отой наш «шевченківський революційний гурток», – згадував пізніше відомий учений мистецтвознавець С. Таранушенко, – був чи не першою невеличкою протидією владному великодержавному шовінізму на моїй батьківщині» [28, с. 229]. Разом із цим відзначимо, що гуртківці виписували літературу з Галичини й розповсюджували її серед населення Слобожанщини: надіслану літературу (збірки «Зернятка») гуртківці продавали, а виручені гроші пересилали на будівництво пам'ятника

Т. Шевченку. Г. Хвостенко з'ясував, що у 1913 р. діяльність «шевченківського» гуртка була припинена поліцією за «політичну виразність» [332, с. 13].

У подальшому дослідженні другого етапу педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького доцільно звернути увагу на літературну творчість митця. Варто вказати, що особливого значення Н. Онацький надавав становленню й розвитку літературного слова, оскільки завжди був переконаний у необхідності побутування самобутньої народної мови, бо завжди вірив у її визнання в майбутньому. Аналіз літературної творчості першого та другого етапів педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького дозволив дійти висновку, що митець прагнув удосконалювати свою літературну майстерність, писав сповнені патріотичних почуттів поетичні твори (див. Додаток Т). Підтвердженням цьому є той факт, що саме на перших двох етапах педагогічної діяльності Н. Онацький почав друкувати свої вірші та поеми у провідних вітчизняних журналах і альманахах: «Рідний край» (1906), «Герновий вінок» (1908), у хрестоматії «Українська муза» (1908), «З неволі» (1908). Зокрема, згідно з дослідженням М. Пивоварова, публікація патріотичних віршів Никанора Харитоновича у збірці «З неволі» (1908) викликала незадоволення цензури. Відразу, коли Петербурзькому цензурному комітету стали відомі матеріали збірника, той звернувся до головного управління в справах друку з вимогою порушити клопотання про притягнення її авторів, у тому числі й Н. Онацького, до відповідальності [237, с. 130–140]. Аналіз низки наукових і публіцистичних джерел дає підстави стверджувати, що Н. Онацький болісно сприймав утиски з боку цензури, чиновників, які перешкоджали закономірному розвитку національної літератури, втім, попри це, його поезія, сповнена вірою в краще майбутнє. Принагідно відзначимо, що вірші Н. Онацького були високо оцінені сучасниками, зокрема українською письменницею Оленою Пчілкою [257, с. 29].

Варто зауважити, що писати вірші Никанор почав рано, але розуміння справжньої ваги слова прийшло в роки революційного піднесення. За даними

Я. Коцур, перший патріотичний вірш «Погук» було опубліковано в 1906 р. у полтавському журналі-тижневику «Рідний край», який редагувала Олена Пчілка [81, с. 167]. Аналізуючи тематику поезій Н. Онацького, у перший етап педагогічної та культурно-просвітницької діяльності [159; 160; 162; 179; 182; 189; 195; 201] вважаємо за необхідне підкреслити, що попри поразку революції 1905 р. Н. Онацький продовжував протестувати:

*Не радійте, в литаври не бийте:
не положим ми зброї своєї,
ще не втратили сили своєї* [162, с. 6].

В. Скакун вважає, що за своєю спрямованістю поезія Н. Онацького близька до революційно-демократичної творчості Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського [278, с. 141–142]. Ми погоджуємося з думкою науковця, адже яскравим свідченням цього є рядки поета:

*Гей ти народ український засмучений,
Кривдою давньою, горем замучений,
Бідний, обшарпаний, лихом пригнічений,
Наче і сонцем святим не освічений,
Настала година – вставай, не барися...* [187, с. 10].

Дослідження наукових праць [71; 110] та публіцистичних джерел [10; 262; 278; 288] дозволило встановити, що поезії Н. Онацького мали великий вплив на гімназистів, які поділяли віру вчителя в перемогу народу:

*Хай помрем ми по тюрмах Сибіру,
Але вбити не зможете віру...* [162, с. 6].

У листі-автобіографії до видавця журналу «Українська муза» О. Коваленка у 1908 р. Н. Онацький писав: «Любов до української літератури зародилась у мене ще змалку під впливом Кобзаря, надихнув же мене до поетичної творчості визвольний рух 1905 року» [315, с. 1137]. Це авторське визначення вказує на витоки революційних мотивів у його творах. Підтвердженням нашої думки є вислів краєзнавця Г. Петрова: «...Особа поета була благодатним ґрунтом, аби ті впливи не притерлись, не знебарвились, а

породили вірші, здатні запалювати людей на боротьбу і сіяти страх у ворожих лавах» [232, с. 5].

Важливо вказати, що на початку ХХ ст. Південь сучасної Слобожанщини вже вийшов з-під контролю влади, відбулися сутички й у Лебедині, зокрема в с. Яструбиному. За твердженням Д. Кудінова, Н. Онацький брав безпосередню участь у заворушеннях: агітував проти «поміщиків Терещенка і Цеммера, які платили селянам за день роботи 25–30 копійок» [84, с. 75]. Коли повстання було придушено, Н. Онацький написав розвідку, яка була надрукована в збірці статей і спогадів до 25-річчя революції «Селянський революційний рух на Сумщині в 1905 році» [185, с. 37–45]. Аналіз наукових розвідок [84; 85] дає можливість установити, що цінність історичного дослідження Н. Онацького полягає в тому, що він не просто описав бурхливі події, а й установив причини селянського руху, класифікував і хронологічно систематизував виступи селян Лебединського, Сумського й Охтирського повітів.

У межах дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького в Лебедині нами було з'ясовано, що у складні періоди свого життя митець звертався до творчості Т. Шевченка, шукаючи на сторінках «Кобзаря» підтримки, сили й натхнення. Розвідки вчених Р. Танати [302], З. Тарахан-Бережи [304] та архівні образотворчі матеріали [380; 393; 396] дають змогу встановити, що під час літніх канікул Н. Онацький мандрував шевченківськими місцями, збираючи народні перекази та спогади про Кобзаря, у Каневі замальовував місця, пов'язані з життям та похованням великого поета (див. Додаток Ф, рис. Х.3.1, Х.3.2, Х.3.3, Х.3.4). Біля могили Т. Шевченка Н. Онацький зустрічався з родичами Кобзаря, з його знайомими художниками, колишньою нареченою Тараса Григоровича Ликерою Іванівною Полусмаковою (вона тоді проживала в Каневі й доглядала за могилою Кобзаря); з І. Ядловським, який півстоліття охороняв священну могилу. Водночас зазначимо, що про свої подорожі на могилу Кобзаря, зустрічі і враження, педагог-просвітник розповідав гуртківцям. На наше переконання, бесіди

Н. Онацького з гуртківцями на шевченківську тематику сприяли патріотичному вихованню дітей та молоді. «Ті розповіді вчителя робили з нас, селяків, справжніх українців», – згадував колишній активіст «шевченківського» гуртка П. Доматенко [312, с. 296].

Таким чином, можемо стверджувати, що захоплення шевченківською тематикою слугувало поштовхом до краєзнавчо-етнографічних пошуків Н. Онацького, який у перший етап педагогічної та культурно-просвітницької діяльності (актуалізації ідей народної школи в умовах суспільного протистояння) почав глибоко й зацікавлено вивчати побут і звичаї українського народу. За словами П. Ротач, щоб фіксувати й поширювати епізоди народної любові до Т. Шевченка та збирати етнографічний матеріал, Н. Онацький придбав фотоапарат і оволодів мистецтвом фотохудожника [262, с. 3]. Відтак, можемо констатувати, що, починаючи з першого етапу, митець багато фотографував: у фондах СОХМ збереглася значна кількість світлин українських пейзажів із хатами, вітряками й мальвами, типажів селян, дівчат у народному вбранні, краєвидів, виконаних Н. Онацьким під час подорожей у Канів на могилу Т. Шевченка [304, с. 249] (див. Додаток У, рис. У.3).

Отже, перший етап педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького – актуалізації ідей народної школи (1906–1908 рр.), що відбувався в умовах суспільного протистояння, характеризувався пошуком шляхів самоствердження в педагогічній та мистецькій роботі. Провідними видами діяльності першого етапу були: викладацький, громадський.

Аналіз низки наукових досліджень та публіцистичних джерел дозволив дійти висновку, що на другому етапі педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького (1908–1913 рр.) активізувалася художньо-творча діяльність митця: створив ескізи своїх майбутніх мальовничих полотен, виконав начерки архітектурних мотивів, постійно вдосконалював художню майстерність, брав участь у творчих виставках Києва, Полтави (див. Додаток Ш, рис. Ш.1, Ш.7, Ш.8, Ш.9, Ш.10).

Доцільно зауважити, що крім вищезгаданих: М. Дєдової, М. Запорожця; І. Каменського, Ю. Базавлука, у м. Лебедин Н. Онацький співпрацював із учителями-однодумцями: М. Грищенком, який спочатку працював юридичним консультантом губернського земства в Харкові, згодом завідувачем шкільною та позашкільною освітою в Лебединському повітовому земстві, обіймаючи посаду секретаря земства (з 1917 р.) і разом з Духном, Запорожцем, Пустовгаром, Лойченком, Петренком, Мелешком та Сивоконем створив у Лебедині в 1917 р. учительську спілку); Катериною Михайлівною Даценко – рідною сестрою Остапа Вишні, дружиною Федора Івановича Даценка, батько якого був селянином із села Мала Павлівка, сусідом матері Надії Василівни Онацької, Марії Григорівни Кривошеєвої [414].

Подальше вивчення літературних джерел та архівних матеріалів дає нам змогу встановити, що протягом другого етапу педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацький плідно співпрацював з учителем із села Беєве Леонідом Рогальським, який згодом підтримував з ним тісні зв'язки як організатор і керівник Лебединської «Просвіти». Принагідно зазначимо, що в мистецько-етнографічній колекції Лебединського художнього музею є старенька бандура, що належала Л. Рогальському, на верхній деці якої намальована могила з високою тополею, а трохи нижче вірш і підпис: «Н. Онацький. 1921 року». Згідно з твердженням Б. Ткаченко, під звуки цієї бандури друзі часто збиралися в помешканні Н. Онацького, співаючи українських пісень. Л. Рогальський мав чудовий баритон, гарно співав українські народні пісні та думи. Никанор Харитонович теж мав гарний голос і любив співати [309, с. 98].

Водночас зауважимо, що фонди Сумського обласного художнього музею містять значну кількість фото з громадськими діячами Слобожанщини [395;398] (див. Додаток У, рис. У.1.4, У.1.5, У.1.6, У.1.7, У.1.8, У.1.11), що свідчать про його плідну співпрацю, взаємини і дружні стосунки з ними.

Варто відзначити вже згадуваний нами зв'язок Н. Онацького із земським самоврядуванням Лебединя. Підкреслимо, що саме представники

передової земської інтелігенції стали на захист Шевченківського гуртка, оскільки розуміли, що «підґрунтя добробуту й могутності народів полягає не у видатній культурності окремих осіб, а в освіченості всієї маси народу» [79, с. 4]. Отже, науковим пошуком встановлено, що земська інтелігенція Лебедина на початку педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького 1906–1913 рр. не була байдужою до просвітницького оновлення й сприяла освітньо-просвітницьким ідеям митця.

Разом із цим, важливо підкреслити, що в умовах заборони україномовного навчання передові діячі земства Лебедина хоча й не пропагували відкрито ідею національної ідентичності, але підтримували діяльність «шевченківського» гуртка та поділяли погляди Н. Онацького про необхідність викладання в освітніх закладах рідною мовою, про введення до шкільного курсу вивчення фольклору, народних ремесел, географії, історії рідного краю. Орієнтація земської діяльності на збудження соціальної активності й творчої самодіяльності народу перетворювала її на важливий чинник суспільного прогресу. Соціальна активність лебединського земства проявилася повною мірою в захисті гуртківців та їхнього керівника. Таким чином, цей факт указує на позитивні зрушення в розвитку громадської ініціативи в галузі українізації освіти на Слобідській Україні в контексті діяльності земського самоврядування. Отже, зазначимо, що українізації освітніх процесів на Слобожанщині сприяли: по-перше, підтримка окремих представників лебединського земства, по-друге, діяльність «шевченківського» гуртка під керівництвом Н. Онацького.

Відтак, у ході дослідження встановлено: Н. Онацький прагнув впливати на розвиток української культури та освіти, відновлення навчання рідною мовою; боротьба Н. Онацького та його однодумців, членів «шевченківського» гуртка за українську мову, була послідовною і свідомою; педагога і його земляків не зупиняла заборона бюрократичного керівництва закладів освіти та органів державної влади Лебедина, а також заперечення останніх у доцільності розвитку самостійної культури й освіти взагалі та

української мови зокрема. Необхідно наголосити, що Н. Онацький був твердо переконаний, що мова – це шлях творення моральних та естетичних ідеалів, через мову відбувається духовне єднання нації.

Отже, другий етап педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького – розвитку ідей національної школи та розширення культурно-просвітницької діяльності (1908–1913 рр.) відзначений становленням українського педагога-просвітника, глибоким вивченням культури, етнографії. Означений етап схарактеризований пошуком шляхів служіння народові. Провідними видами діяльності другого етапу були: викладацький, науково-педагогічний, краєзнавчий.

Слід констатувати, що починаючи з першого етапу педагогічної та культурно-просвітницької діяльності, Н. Онацький діяв в історичному контексті боротьби за українську просвіту й, безумовно, як визначна особистість, небайдужа до долі своєї країни, не міг не сприйняти ідеї передової інтелігенції і не включитися у процеси вдосконалення української культури та освіти, і вже наприкінці другого етапу Никанор Харитонович заявив про себе як талановитий педагог.

Особливої уваги в нашому дослідженні заслуговує почесна відзнака – відгук, присуджений Н. Онацькому в Харкові у 1913 р. за перемогу в конкурсі вчителів з методики викладання образотворчого мистецтва, що вказує на вагомі здобутки діяча безпосередньо в педагогічній роботі [383]. Дослідженням встановлено, що серед тридцяти восьми гімназій із різних регіонів України й Росії, що брали участь у конкурсі, почесний відгук одержала саме Лебединська жіноча гімназія за кращі роботи з малюнка і креслення (викладач Н. Онацький) (див. Додаток 3). Крім виставки творчих робіт учнів у Харкові, була влаштована почесна поїздка гімназистів до Пушкінського початкового училища в Москві на виставку, де були представлені їхні художні роботи [312, с. 301].

Отже, відзнака послужила потужним поштовхом до подальшої педагогічно-освітньої діяльності Н. Онацького на Слобожанщині – з 1913 р. він переїжджає до м. Суми.

Підсумовуючи, відзначимо, що запрошення на викладацьку роботу до Сумського реального училища – це перша причина переїзду Н. Онацького до м. Суми, друга причина переїзду, на нашу думку, лежить у площині діяльності шевченківського гуртка, що мала виразне політичне забарвлення, пропагувала вільний розвиток своєї нації. Відтак, Никанор Онацький, скориставшись запрошенням на викладацьку роботу в м. Суми, залишив керувати гуртком С. Таранушенка, і, за висловом Г. Хвостенка, «тікає від поліційної розправи» [332, с. 13].

Таким чином, зазначене дає підстави стверджувати, що до переїзду в м. Суми Н. Онацький зарекомендував себе як енергійний, амбітний і перспективний педагог, літератор і живописець, в арсеналі якого вже був певний літературний доробок, творчі успіхи в живописі, публікації у престижних виданнях, участь у всеросійських виставках образотворчого мистецтва, перемога в конкурсі педагогів. На наш погляд, цілком доречним виявився переїзд до м. Суми, де було більше можливостей для Н. Онацького реалізувати свої творчі плани, педагогічні погляди й просвітницькі ідеї.

У четвертому періоді життєдіяльності Н. Онацького – розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності (1913–1933 рр.), нами виокремлено такі етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності митця: третій – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в дореволюційній системі освіти (1913–1917 рр.) та четвертий – інтенсивної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності до радянської системи освіти (1917–1933 рр.), повною мірою розкрилися всебічні грані таланту діяча (див. табл. 2.2).

Дослідженням з'ясовано, що Н. Онацький двадцять років плідно працював викладачем мистецьких дисциплін у провідних закладах освіти м. Суми. Аналіз архівних документів [375; 384; 385; 386; 389], наукових досліджень [15; 78; 79; 84; 85; 87; 88; 100; 205; 314], публіцистичних джерел [39; 56; 145; 146; 223; 224; 256; 288; 312] дав можливість конкретизувати його викладацьку діяльність у м. Суми (див. табл. 2.4).

Відомості про викладацьку роботу Н. Онацького в м. Суми 1913–1933 рр.

Дати викладацької роботи	Заклади освіти, у яких викладав Н. Онацький
З 26 липня 1913 р. до 15 серпня 1916 р.	Сумське реальне училище
З 15 серпня 1916 р. до 21 листопада 1918 р.	Сумський кадетський корпус, з 1917 р. – гімназія військового відомства
З 21 листопада 1916 р. до 1 грудня 1925 р.	Трудова школа № 3
З 21 червня 1919 р. до серпня 1919 р.	Радянські піші курси Червоної Армії
З 6 жовтня 1920 р. до 15 вересня 1924 р.	3-ті, 77-мі і 90-ті Сумські піші воєнні курси, 10-та піша школа
З 15 грудня 1924 р. до 1 жовтня 1930 р.	Педагогічний технікум
З 12 лютого 1927 р. до 1933 р.	Школа ФЗС (фабрично-заводська семирічка) № 15

Таблиця автора, складена відповідно до трудового списку, власноручно написаного Н. Онацьким, джерела: [385; 386; 389].

З огляду на викладене можемо констатувати, що з 26 липня 1913 р. основним місцем роботи Н. Онацького стала посада вчителя малювання й живопису в Сумському *реальному училищі*, яке готувало молодь до вступу у вищі навчальні заклади. Куратором реального училища довгий час був П. І. Харитоненко, який допомагав отримувати освіту учням із бідних сімей, за що Н. Онацький дуже поважав відомого мецената [83, с. 35]. За словами М. Манька, після переїзду до Сум Н. Онацький став справжнім «генератором краєзнавчих ідей» у реальному училищі [100, с. 237]. Починаючи з 1912 р., згідно з рішенням Харківського губернського земства, у навчальних закладах Харківської губернії було введено новий навчальний предмет «Батьківщинознавство». У зв'язку з цим рішенням Н. Онацький започаткував створення краєзнавчого музею в кабінеті образотворчого мистецтва, вважаючи, що це сприятиме патріотичному вихованню молоді. Варто звернути увагу на те, що в реальному училищі, як ні в жодному освітньому закладі м. Суми, діяло товариство організації подорожей учнів та завдяки наполегливості педагога-художника існувала музейна експозиція з документів, присвячених історії та

сьогоденню закладу, фотографій екскурсій та книг із серії «Екскурсії по Криму, Кавказу и за границу». Таким чином, у процесі наукового пошуку встановлено: Н. Онацький вважав, що впровадження елементів музезнавства та музейно-експозиційної роботи до навчально-виховного процесу сприятиме розширенню кола знань учнів з історії, географії, краєзнавства, виховуванню любові до рідного краю.

Одночасно з 1913 р. Н. Онацький за сумісництвом викладав у *Сумській першій та Сумській другій жіночих гімназіях*. Варто врахувати, що війна 1914 р. внесла зміни в навчальний процес: було впроваджено розширений курс військової підготовки учнів, а з 1916 р. усі Сумські школи та гімназії проводили заняття в дві зміни. Втрати на фронтах, погіршення економічного стану в місті призвели до зростання кількості сиріт, бездомних дітей, біженців. Для дітей-біженців у другу зміну проводили заняття в додаткових класах гімназій. Дослідженням встановлено, що Н. Онацький брав участь у підготовці вчителів для цих дітей. Учителями, за бажанням, були кращі випускниці восьмого педагогічного класу Сумської першої та Сумської другої жіночих гімназій [100, с. 180–181].

Варто зауважити, що Друга жіноча гімназія, де вчителював Н. Онацький, вважалася елітним закладом, у якому навчалися особи жіночої статі майже всіх іноземних громадян – мешканців міста Суми. У цій гімназії, можливо, однієї серед перших у Харківській губернії, факультативно було започатковано вивчення основ краєзнавства, туризму, господарського життя та промислів регіону [100, с. 243]. Наразі підкреслимо, що в 1913 р. на базі Сумської Другої жіночої гімназії разом із художниками міста І. Є. Крапівіним та М. К. Євлампієвим Н. Х. Онацький відкрив недільну школу малювання і живопису та створив невеликий музей історії закладу. Важливим, на наш погляд, є те, що в музеї гімназії Н. Онацький започаткував організацію експозиції кращих робіт гімназисток з малювання та рукоділля. Аналіз наукових розвідок [15; 100; 110] дає підстави стверджувати, що недільна школа при гімназії користувалася популярністю серед мешканців

міста та гімназисток, які уславилися вмінням гарно вишивати; у закладі знаходилася одна з найкращих колекцій вишивки, одягу народів різних країн, велика колекція книг та журналів з більшості країн Європи з прикладного мистецтва, яка була зібрана викладачами-колегами Н. Онацького: М. П. Гедріх та О. М. Лащенко. Варто зазначити, що у приватному архіві сина О. М. Лащенко М. М. Лащенка зберігається колекція книг із образотворчого мистецтва, які використовувалися в навчальному процесі у другій жіночій гімназії. Привертає увагу той факт, що Н. Онацький разом із колегами, викладачами мистецьких дисциплін, влаштовували виставки малюнків та творчих робіт учениць, вишивок, традиційного народного одягу тощо [100, с. 253].

На початку 1918 р. Н. Онацький почав працювати на посаді вчителя малювання першої в Україні *«Нової школи»*, заснованої в Сумах на засадах педагогіки вільного виховання дітей Марії Монтессорі (1870–1952). Цю школу в місті Суми відкрила Віра Василівна Бирченко [100, с. 278].

Аналіз комплексу джерел свідчить, що означений навчальний заклад був приватним, мав напівпансіон і суттєво відрізнявся від усіх інших шкіл міста організацією виховного процесу: по-перше, тут було введено спільне навчання хлопчиків та дівчаток; по-друге, особливістю було викладання розширеного курсу малювання; по-третє, активно застосовувався метод трудового навчання та формування трудових навичок.

Науковим пошуком встановлено, що великого значення в навчально-виховному процесі Н. Онацький надавав проведенню учнівських виставок, вважаючи цю форму роботи потужним стимулом для подальшого творчого розвитку дітей та молоді. За активної участі Н. Онацького школа влаштовувала виставки дитячого малюнка, а також дитячої книги й посібників із дошкільного виховання. У цих виставках брали участь дошкільні заклади та школи Москви, Києва, Харкова, народний університет із Самари [100, с. 279]. Наприклад, одну з таких виставок творчих робіт учнів Н. Онацький назвав *«Мистецтво в житті дитини»*. Варто відзначити, що

викладачі школи організовували для школярів екскурсії рідним містом, де розповідали історію м. Суми. М. Манько стверджує, що найбільше дітям подобались екскурсії, організовані Н. Онацьким, що знайомили з традиційними виробництвами, особливо часто любили учні відвідувати сумського гончара на Холодній горі [100, с. 279]. Слід наголосити, що Н. Онацький вважав знайомство школярів із культурою та традицією свого народу необхідною складовою навчально-виховного процесу. Отже, зазначимо, що важливою ланкою в його педагогічній роботі було вивчення традиційного мистецтва рідного краю та ознайомлення учнів із різними видами народної творчості.

Доцільно зауважити, що з 1917 р. заклад було реорганізовано в кооперативне виробництво батьків та педагогів «Нова школа». На кооперативних умовах за участю батьків, учителів і дітей школа відкрила магазин навчальних посібників та іграшок, а також майстерню для їх виготовлення. Під керівництвом Н. Онацького, користуючись порадами місцевих майстрів-гончарів, школярі налагодили виробництво глиняних виробів: свистунців, пташечок, баранців. Пізніше школа почала видавати книги та посібники як для власних потреб, так і для продажу. Видавнича справа та виготовлення іграшок почали давати школі значні прибутки [100, с. 280]. Втім, активна та успішна діяльність навчального закладу не сподобалася радянській владі. У 1923 р. всіх членів педагогічного колективу було викликано на допит органами ДПУ, а школу закрито. Закриття «Нової школи» було закономірним явищем того часу. У м. Суми до 1923 р. були закриті чи припинили діяльність всі дореволюційні навчальні заклади. Таким чином, підсумуємо, що «Нова школа» не змогла пристосуватися до радянської влади, педагогіка вільного виховання дітей Марії Монтессорі не відповідала системі класового виховання, а отже, була ліквідована.

У межах дослідження педагогічної діяльності Н. Онацького в Сумах нами було з'ясовано, що у Трудовому списку, складеному власноруч Н. Онацьким, не зафіксована викладацька робота в «Новій школі». Ми

вважаємо, саме через те, що всі вчителі цього закладу, які не виїхали за межі міста, були розстріляні в 1937 р. [100, с. 282]. Найімовірніше, Никанор Харитонович намагався приховати цей факт біографії, щоб уникнути переслідувань. Можливо, не вважав за потрібне вносити до трудового списку посаду за сумісництвом, як тоді казали посаду «вільнонайманого робітника». Втім приховати дійсно вдалося, хоча життя це йому все одно не врятувало.

Ще одним закладом освіти, не внесеним до трудового списку Н. Онацького, у якому викладав педагог і який теж було ліквідовано радянською владою, було *Жіноче училище при Сумському дитячому притулку імені Н. М. Харитоненко*. Слід зазначити, що училище було закрито ще раніше, проіснувало до Жовтневої революції. Останній випуск відбувся у 1918 р. А на початку XX ст. поступово здійснювалося впровадження нової навчально-виховної програми, завдяки якій Притулок (початкова назва закладу) поступово отримував статус жіночої семінарії. Протягом шести років перевлаштування закладу було закінчено, і в 1912 р. відбувся перший випуск вихованок, які закінчили курс за новою програмою. Отже, до приїзду Н. Онацького в Суми процес реорганізації закладу було завершено.

У контексті нашої роботи особливої уваги заслуговують спогади колишньої вихованки Н. Онацького, випускниці училища, К. Загурської, яка стверджує, що учениці приділяли велику увагу таким заняттям, як краснопис, креслення і малювання, адже були переконані: щоб гарно писати, треба займатися малюванням: «Навчишся тримати олівець – будеш гарно писати» [8, с. 13–16]. Наразі зауважимо, що для отримання права викладати в початковій школі випускниці цього закладу повинні були пройти випробування в місцевій класичній гімназії, своєрідний іспит, який усі учениці витримали та отримали належні свідоцтва. Унаслідок цієї події 16 березня 1913 р. надійшов Його Імператорської величності дозвіл на надання прав учительки початкових класів у школах Міністерства Народної Освіти вихованкам, які закінчили повний теоретичний і практичний курс Жіночого училища при Дитячому притулку імені Н. М. Харитоненко в Сумах [8; 90; 91]. Цілком очевидно, що

така важлива подія викликала необхідність змінити назву з «Притулок» на «Жіноче Училище при Сумському дитячому притулку імені Н. М. Харитоненко».

Ще з 1913 р. Н. Онацького було запрошено і в *Сумський кадетський корпус* для викладання історії, теорії образотворчого мистецтва, живопису, малюнка. Культурне життя кадетів і виховна робота, в організації та проведенні яких Н. Онацький брав безпосередню участь, відзначалося різноманітністю: влаштовувалися тематичні вечори, концерти, бали за участю сумських гімназисток і гімназистів [87, с. 60].

Великого значення надавав педагог вихованню творчістю та всіляко сприяв творчому розвитку кадетів, яке здійснювалось у кількох напрямках: образотворчість, літературна творчість, заняття драматичного гуртка. Оскільки митець уже мав досвід публікації своїх творів, то брав участь у видавництві літературного науково-популярного журналу «Кадет», де публікувалися оповідання, повісті, вірші, публіцистичні статті й нотатки з життя кадетського корпусу, у якому друкувалися всі бажаючі [100, с. 263].

Щодо занять з образотворчого мистецтва, М. Манько стверджує, що завдяки педагогічному хисту педагога-художника, як відзначали сучасники Н. Онацького, «за весь період існування кадетського корпусу спостерігався високий рівень викладання малювання» [100, с. 336]. Згідно з дослідженням С. Кремера, навчання та розклад занять сприяли тому, що «пройдений матеріал мало забувався». Для цього під час заняття використовувалися так звані «летучки», коли викладач після півгодинного пояснення нової теми несподівано виймав папір для письмової роботи для кращого засвоєння нового матеріалу щойно поясненої теми [83, с. 18]. У процесі дослідження нами встановлено ще один аспект інтересів Н. Онацького: за твердженням М. Курилова, педагог захоплювався театром і не лише підтримував ідею, щоб кадетів відпускали в місто на спектаклі та концерти, коли приїжджали знаменитості (Костянтин Михайлов, Леонід Собінов, капела Дмитра Слов'янського тощо), а й сам відвідував культурні заходи в місті, часто ходив на спектаклі разом із

вихованцями, не пропускав жодної нової постановки п'єс [87, с. 64–65]. Варто зазначити, що в кадетському корпусі відбувалися заняття драматичного гуртка, часто ставилися серйозні драматичні спектаклі (наприклад, «Ревізор» М. Гоголя), музичні п'єси: «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Невільники» і навіть частина «Аскольдової могили». Діяв драматичний театр, де відбувалися вистави за участю приїжджих артистів, місцевих аматорів та труп сумських гімназій, охочі займалися музикою, діяв сінематограф, який показували гімназисткам під час балів [100, с. 263]. Документів, що засвідчують причетність Н. Онацького до участі в постановках п'єс і занять гуртка не збереглося, але враховуючи його захоплення театром і з огляду на те, що він писав п'єси, вважаємо, що митець не міг залишатися осторонь цієї роботи. Як свідчить аналіз матеріалів особового архіву краєзнавця Г. Петрова, певний час (1913–1916 рр.) колегою Н. Онацького по роботі в кадетському корпусі був художник І. Яременко, з яким товаришував і разом експонував картини в 1914 р. на першій виставці образотворчого мистецтва в м. Суми [406].

Вважаємо необхідним указати на один маловідомий напрям роботи Н. Онацького: крім навчальних занять та культурницької роботи, велику увагу приділяв морально-етичній освіті, вважав, що молодь, а надто майбутніх офіцерів, захисників Вітчизни, необхідно виховувати в канонах християнської етики, формувати в них повагу до загальнолюдських цінностей. У ході дослідження встановлено, що вихованці разом із викладачами відвідували церковну службу, кадети вивчали закон Божий та піснеспіви літургії з о. Васи́лієм – священиком, викладачем, вихователем [100, с. 265].

За участю Н. Онацького в кадетському корпусі проводилася робота з організації та оформлення галереї мистецьких цінностей та музею історії закладу. Історичні цінності збирали в Іоанно-Богословській церкві й класах живопису і скульптури. Таким чином, кабінети, у яких викладав Н. Онацький, з часом поступово перетворилися «на досить багаті кунсткамери». Крім цього, був започаткований музей історії закладу з цінною картинною галереєю й кімнатою-залою музею зброї всіх часів і

народів, де були гармати українських глухівських майстрів початку Північної війни 1700–1721 рр. та середини XVIII ст. (1747 р.), яких нині немає навіть у музеях України [100, с. 265]. Отже, можна відзначити, що Н. Онацький протягом третього етапу – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності (1913–1933 рр.) – крім педагогічного досвіду, набував досвіду музейної діяльності.

Заслуговує на увагу розвідка Н. Курилова [87] щодо організації навчально-виховного процесу в Сумському кадетському корпусі, за яким працювали всі педагоги корпусу, що дає можливість встановити особливості: системи покарань: за рідкісними винятками, вихователі ніколи не сварили й не наказували кадетів тілесними покараннями, які зводилися до наступних: для малюків – залишали без солодкої страви; для всіх – залишали без відпустки; а для старших застосовували карцер; найсуворішим покаранням було зрізання погонів і трапеза за окремим столом; звичайно, застосовували й зниження балів за поведінку; міжнаціональних відносин: у молодших класах іноді виникали непорозуміння на «національні» теми з досить численними в корпусі болгарами і грузинами, але це мало «дитячий характер»; відносин між різними соціальними верствами: не робилося ніякої різниці між дітьми дворян та інших станів. «Про це ніхто з кадетів і не думав», – зі спогадів колишнього кадета; взаємовідносин між викладачами та вихованцями: якщо вихователь був улюбленим, то кадети просили звертатися на «ти» [87, с. 177].

Аналіз фотоматеріалів із наукового фонду СОХМ [398] та ілюстративний матеріал із книги «Сумський кадетський корпус» (зображення кабінету образотворчого мистецтва (з великою кількістю гіпсових зліпків), у якому викладав митець) [83; 87] (див. Додаток У, рис. У.1.4, У.2.1, У.2.2) дають можливість визначити, які наочні матеріали використовував Н. Онацький на своїх уроках.

Варто врахувати, що з плином часу малюнки кадетів не збереглися, проте аналіз наочних засобів, зафіксованих на вищевказаних матеріалах, дає підстави стверджувати, що педагог, крім початкових вправ з основ

образотворчої грамоти, навчав вихованців зображувати портрети та людські постаті. Можемо припустити, що кадети створювали навіть композиції. Означені факти вказують на високий професійний педагогічний рівень Н. Онацького, адже для того, щоб навчити учнів малювати портрети, людські фігури й створювати композиції, необхідно багато років «рисувальної штудії» з відібраними художньо обдарованими дітьми. Зрозуміло, що в кадетський корпус вступали не заради мистецького майбутнього, у цьому сенсі педагогічна майстерність Н. Онацького, на наше глибоке переконання, заслуговує на повагу. На початку 1918 р. Сумський кадетський корпус був закритий радянською владою, яка знищувала всі інститути старої царської армії, у тому числі й усі кадетські корпуси [37, с. 335].

Таким чином, третій етап – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в дореволюційній системі освіти (1913–1917 рр.) – характеризувався утвердженням Н. Онацького на педагогічній ниві та в мистецькому житті Слобожанщини. Даний етап означив вплив Н. Онацького на культурно-мистецьке життя міста Суми та активізацію його процесів. Основними напрямками діяльності досліджуваного етапу були: викладацький, громадський, краєзнавчий.

Подальшим дослідженням етапів педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького встановлено, що в роки становлення більшовицького режиму політична влада на Слобожанщині змінювалася кілька разів. Зокрема, м. Суми у 1918 р. були окуповані німецькими військами, а з їх відходом, у цьому ж році, зникла велика кількість раритетів із музею, тепер уже «колишнього» кадетського корпусу. За розвідками історика М. Манька, музей зброї означеного закладу був вивезений із міста у 1918 р. німецькими військами [100, с. 297]. У 1919 р. Суми зайняли білогвардійці і багато учнів Н. Онацького, випускників кадетського корпусу, гімназій та реального училища, хто примусово, хто добровільно вступили до лав білої армії. Наприкінці 1919 р. білогвардійці відступили, їх змінили більшовики, і вже надовго. Необхідно визнати, що не всі сум'яни радо зустріли жовтневий

переворот у Петрограді. Населення м. Суми по-різному сприймало зміну влади. Щодо Н. Онацького слід зазначити, що його позитивне ставлення до революційних подій 1917 р. активізувало його педагогічну та культурно-просвітницьку діяльність 20 -х – початку 30-х рр. XX ст.

На основі аналізу наукових джерел [37; 38] встановлено, що в 1918 р. на базі Сумського кадетського корпусу наказом комісара Головного управління військово-навчальних закладів № 367 від 14 грудня 1918 р. були створені 3-ті піхотні Московські курси. З часом будівлі та житлові приміщення, вся база Сумського кадетського корпусу були використані для розміщення піхотних командних курсів, школи Червоної армії.

Особливе місце серед них посідали «школи червоних старшин», що мали український національний характер. Дослідженням з'ясовано, що з 21 червня 1919 р. Н. Онацький викладав географію та малювання на Сумських піших курсах радянських старшин Червоної армії (РСЧА). Як підкреслює Л. Гриневич, школа червоних старшин –це військово-навчальний заклад для підготовки українських командних кадрів Червоної армії з перспективою розгортання в мережу національних військових шкіл, різних родів зброї та як передумова розбудови української Червоної армії. Значною мірою поява школи була наслідком концепції Л. Троцького про необхідність створення в радянських республіках місцевих Червоних армій. Суми були одним із центрів підготовки командних кадрів для РСЧА: будівлю колишнього кадетського корпусу в 1919 р. займали треті Сумські піхотні курси червоних командирів, з липня 1920 р. там само працювали Сумські зведені піхотні курси Генштабу, які в жовтні 1921 р. було перейменовано у 77-і піхотні командні курси імені М. О. Щорса з однорічним строком навчання для підготовки командирів відділення. У травні 1923 р. їм змінили номер на 9-й. Ці дані пояснюють записи в трудовому списку Н. Онацького, де відображено зміни назв навчальних закладів Сум (див. Додаток М). Відтак, можемо констатувати, що Н. Онацький викладав у спеціальній військово-підготовчій школі, створеній у першій половині 1920-х рр. у Сумах, метою якої була підготовка до вступу у військові ВНЗ [37, с. 250–261].

Вищезазначене дозволяє встановити, яку важливу педагогічну роботу виконував Н. Онацький як викладач мистецьких дисциплін у роботі з малограмотними абітурієнтами. З огляду на обмежений час підготовки, можемо уявити, якою напруженою була робота педагога: дати поняття про вітчизняну і всесвітню культуру та мистецтво майбутнім офіцерам за короткий термін. У зв'язку з великим навчальним навантаженням керівництво Піхотних курсів у квітні 1920 р. на прохання Н. Онацького звернулося до управління Народної освіти з заявою зняти педагога з посади директора музею (оскільки основним місцем роботи було викладання на Піхотних курсах командного складу Червоної армії). На це звернення Н. Онацький отримав відмову. Відтак, у свою чергу, управління Народної освіти звернулося до керівництва Піхотних курсів із проханням не заважати Н. Онацькому «...виконувати обов'язки директора Художнього музею в зв'язку з тим, що він є єдиним спеціалістом у місті Суми як художник, і звільнити його з цієї посади Наросвіта не може» [388]. Таким чином, листи з Народної освіти в квітні 1920 р. вказують: по-перше, на одночасне поєднання Н. Онацьким культурно-просвітницької та педагогічної діяльності; по-друге, засвідчують той факт, що на початок 1920 р. Н. Онацький залишився єдиним професійним художником-педагогом у м. Суми.

У процесі роботи виявлено, що з метою ефективного засвоєння знань своїми вихованцями Н. Онацький проводив додаткові лекції. Необхідно наголосити на тому, що з початку 20-х рр. ХХ ст. лекційна робота стала провідним видом навчально-виховної роботи педагога.

Дослідженням установлено, що важливою ланкою педагогічної діяльності Н. Онацького на всіх етапах була гурткова робота, не стали винятком піхотні курси червоних старшин. Під керівництвом Никанора Харитоновича курсанти-артисти, члени українського драматичного гуртка, ставили п'єси С. Васильченка «На перші гулі» та Т. Шевченка «Назар Стодоля». Педагог влаштовував у військовій частині святкування. Наприклад, відзначення Першого травня організував в «українському стилі»:

співробітники гарнізону в українському національному одязі пройшли величезною колоною з патріотичними гаслами [312, с. 314]. При цьому, гуртківці під керівництвом Н. Онацького ставили п'єси не тільки у військовому містечку. Доказом цьому є інсценізація Н. Онацьким балади Т. Шевченка «У тієї Катерини», яку було поставлено на самодіяльній сцені у 1926 р. в Сумській трудовій школі № 3 (де Н. Онацький теж викладав малювання з 21 листопада 1916 р. по 1 грудня 1925 р.) [226, с. 6].

З 12 лютого 1927 р. Н. Онацький – викладач *школи ФЗС № 15* (фабрично-заводської семирічки). Школи ФЗС – це загальноосвітні школи в містах, робочих селищах і промислових районах СРСР (створювалися з 1926 р. по 1934 р.). Школа мала за мету дати учням загальну освіту й політехнічну підготовку, ознайомити з виробництвом. Одна з таких шкіл була організована в м. Суми і складалася з двох підрозділів: 1-й – початкова школа з 4-річним і 2-й – з 3-річним термінами навчання. Школа ФЗС розглядалася як база для подальшого професійного навчання в системі фабрично-заводського учнівства. Учні, що закінчили ФЗС, могли продовжити навчання в середній школі, або в професійному навчальному закладі [203, с. 305]. Таким чином, педагогічний досвід Н. Онацького поповнився знаннями та практичними навичками викладання в закладах технічного спрямування.

У ході вивчення архівних матеріалів та літературних джерел установлено, що від весни 1924 р. на Слобожанщині було розпочато здійснення кампанії масової педагогічної перепідготовки вчительства, а з грудня цього ж року відбулося відкриття Сумських учительських курсів згідно з рішенням Ради Народних Комісарів УРСР. Про відкриття *вищих педагогічних (трирічних) курсів* зазначено в постанові Сумського окружного виконавчого комітету від 16 грудня 1924 р. за № 59 [78, с. 11]. Як свідчать архівні матеріали, фактично працювати лектором Н. Онацький розпочав ще до офіційного відкриття трирічних педагогічних курсів. Восени 1924 р. було створено комітет курсів, на засіданнях якого обговорювалися умови прийняття студентів, розроблялися навчальні плани й програми, інші організаційні, фінансові та змістові питання.

Як свідчить дослідження Л. Корж-Усенко, у 1924 р. лекторсько-викладацький склад курсів налічував 7 осіб, але протягом навчального року поповнився ще трьома викладачами, серед яких були: Г. Приймак (перший директор Сумських педкурсів, закінчив комерційний інститут, мав 23-річний педагогічний стаж, викладав математику і краєзнавство), Ю. Самброс (мав незакінчену університетську освіту і 7-річний педагогічний стаж, викладав дисципліни соціального виховання, українську мову та літературу) і Н. Онацький, який на той час мав 19-річний педагогічний стаж, викладав малювання. У процесі вдосконалення здійснення навчально-виховного процесу Сумські педагогічні курси були реорганізовані в Сумський педагогічний технікум. Рішенням Ради Народних Комісарів УРСР Сумські вищі педагогічні курси перетворено в Сумський педагогічний технікум з правами вищого навчального педагогічного закладу і трирічним терміном навчання [78, с. 18]. З 15 грудня 1924 р. по 1 жовтня 1930 р. Н. Онацький працював на посаді лектора вже в новоствореному педагогічному технікумі [389; 392].

Варто наголосити, що велика увага викладачів закладу стала приділятися організації та проведенню педагогічної практики й обліку її результатів. Орієнтація на практичну підготовку майбутніх фахівців засвідчила нове ставлення до ролі вчителя в суспільстві, визнання потреби у кваліфікованих педагогічних кадрах. Натомість зазначимо, що у зв'язку з перейменуванням навчальних закладів відповідно змінився і запис у Трудовому списку Н. Онацького: з 1 жовтня 1930 р. по 1933 р. працював на посаді лектора *інституту соціального виховання* (нині Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка) [385, арк. 7] (див. Додаток М).

Важливо зауважити, що в перші роки існування інституту соціального виховання ще не було випускників, молодих педагогів, у період реформ освіти (20–30-ті рр. ХХ ст.) без залучення досвідчених педагогів здійснити підготовку нових кадрів було неможливо. Серед таких

досвідчених кадрів був і Н. Онацький, який у період реформувань системи вищої педагогічної освіти України відіграв помітну роль у становленні мистецької освіти на Слобожанщині. Дослідженням з'ясовано, що пріоритетним напрямом у педагогічній роботі Н. Онацький обрав розвиток творчої особистості майбутнього вчителя шляхом залучення до історії та культури рідного краю, літературне й мистецьке студіювання, широко практикував проведення екскурсій до художнього музею, залучав молодь до участі в культурних заходах міста. Слід підкреслити, що у 20-ті рр. ХХ ст. система народної освіти (у тому числі й педагогічної) була зорієнтована на врахування та розвиток широкої громадської й особистої ініціативи. Власне, кожна раціоналізаторська пропозиція викладацького колективу навчального закладу могла бути сприйнятою, обговореною та певною мірою врахованою. Пропозицією Н. Онацького було створення образотворчого гуртка з метою поглиблення навчально-виховного процесу. Підтвердження цьому знаходимо в розвідці Л. Корж-Усенко: «Найактивніше серед них (гуртків) діяли мистецький і співочий під керівництвом Н. Онацького та М. Дейнеховського» [78, с. 22].

Відтак, аналіз комплексу джерел засвідчив, що для гуртківців Н. Онацький розробив поглиблений курс вивчення образотворчого мистецтва. Він прагнув дати учням теоретичні знання й практичні навички. У теоретичному розділі педагог вважав необхідним дати гуртківцям уявлення з історії вітчизняного мистецтва, історії російського мистецтва та всесвітньої історії мистецтва; намагався так подати навчальний матеріал, щоб здійснити огляд становлення образотворчого мистецтва в історичному розвитку.

Важливого значення в освітньо-просвітницькій роботі митець надавав діяльності створених ним музеїв: Сумського художньо-історичного та музеїв при навчальних закладах, що красномовно засвідчило взаємовпливи та взаємозв'язок педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького, що відображено на рисунку 2.2.

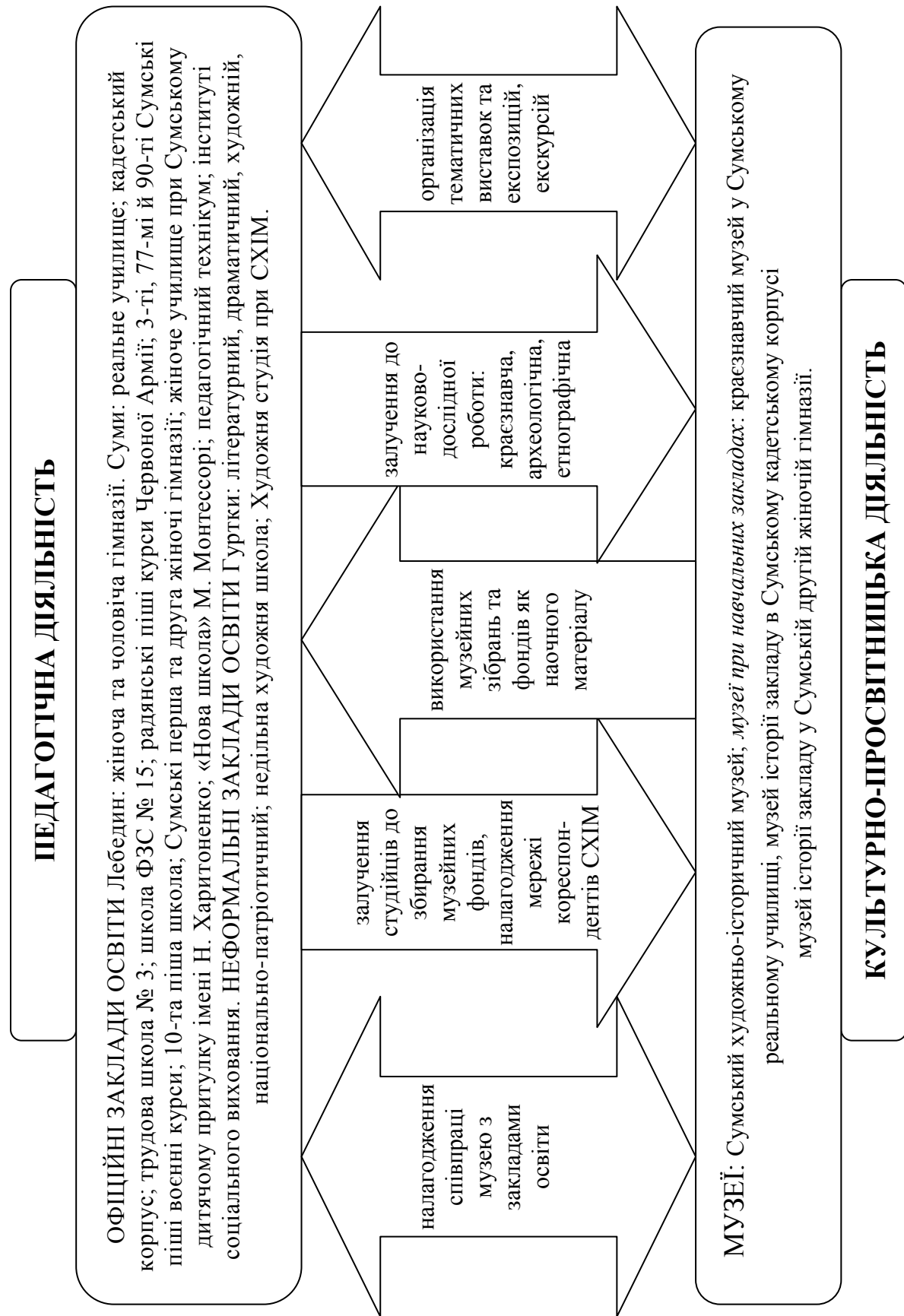

Рис. 2.2. Взаємодія педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького

Не менш важливо, вважав просвітник, знайомити учнів із сучасним мистецтвом, новими течіями, стилями й напрямками на базі створеного ним у 1920 р. художньо-історичного музею. Означене дає підстави стверджувати, що у 20-ті рр. XX ст. Н. Онацький одним із перших упроваджував на практиці основи музейної педагогіки на Слобожанщині, хоча сам термін «музейна педагогіка» з'явився набагато пізніше.

Біографічний підхід і логіко-системний аналіз педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині допоміг установити межі педагогічної діяльності Н. Онацького на Слобожанщині (1906–1933 рр.), що тісно пов'язана з культурно-просвітницькою, адже крім учителювання в закладах освіти Н. Онацький викладав у створених ним гуртках (літературному, драматичному, художньому, національно-патріотичному «шевченковому», недільній художній школі, художній студії). Цінність досвіду педагога-просвітника полягає, передусім, у тому, що він розглядав музей як освітню систему, яка ґрунтується на засадах педагогіки, психології, музеєзнавства, мистецтвознавства й культурології. Варто наголосити також на тому, що крім теоретичного курсу навчання, Н. Онацький надавав серйозного значення практичній підготовці вихованців: крім занять з академічного малювання Никанор Харитонович розробив для учасників мистецького гуртка програму малювання з натури, що засвідчує високий рівень професійної підготовки вчителя. Змістова складова педагогічної діяльності Н. Онацького буде піддана ретельному аналізу в підрозділі 2.3 нашого дослідження.

Здійснений нами аналіз дає можливість дійти висновків, що Н. Онацький викладав малюнок, краснопис, історію образотворчого мистецтва, географію у провідних закладах освіти м. Суми (гімназіях, кадетському корпусі, загальноосвітніх школах та школах професійного спрямування, училищах, військових і педагогічних курсах, педагогічному технікумі, інституті соціального виховання), створював гуртки: літературні, образотворчі, театральні, що сприяло розкриттю творчого потенціалу дітей та молоді на Слобожанщині, згуртовувало їх за творчими інтересами.

Таким чином, за допомогою історико-ретроспективного та хронологічного методів вивчення архівних матеріалів і літературних джерел, з урахуванням важливих подій, які стали поштовхом до педагогічно-творчих здобутків, обґрунтовано етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності митця: перший – актуалізації ідей народної школи та започаткування культурно-просвітницької діяльності в умовах суспільного протистояння (1906–1908 рр.); другий – розвитку ідей національної школи та розширення культурно-просвітницької діяльності (1908–1913 рр.); третій – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького в дореволюційній системі освіти (1913–1917 рр.); четвертий – інтенсивної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького в суспільно-політичних умовах радянської системи освіти (1917–1933 рр.). Вважаємо, що четвертий етап педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині був найважливішим у життєдіяльності митця, що характеризувався активною його самореалізацією як педагога, просвітника, поета, художника, громадського діяча.

2.3. Змістові засади педагогічної діяльності Никанора Онацького

Вагомою умовою модернізації сучасної мистецької освіти є поєднання педагогічного досвіду минулого з вимогами сучасності. Це завдання вимагає ретельного вивчення історико-педагогічної спадщини, зокрема досвіду тих, хто працював для становлення й розвитку національної освіти в першій третині XX ст. Серед засновників художньої освіти на Слобожанщині провідним педагогом-просвітником є Н. Онацький, змістові засади викладання образотворчого мистецтва якого становлять неабиякий інтерес у процесі вдосконалення сучасної художньої освіти.

У цьому контексті на підставі біографічного методу обґрунтовано теоретичні основи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького (див. рис. 2.3).

Рис. 2.3. Теоретичні основи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького

З'ясування наукових підходів Н. Онацького (естетичного виховання особистості на засадах мистецьких цінностей, шанобливе ставлення до культури та традицій свого народу, формування здатності до творчої діяльності) дало можливість встановити мету педагогічної діяльності митця: формування художньої культури особистості засобами образотворчого мистецтва. Мета педагогічної діяльності Н. Онацького зумовила завдання: вивчення зарубіжного та вітчизняного мистецтва, зокрема традиційного мистецтва Слобожанщини; формування знань та вмінь з образотворчого мистецтва; долучення учнів до інших видів мистецтва й літератури.

Керуючись принципами: єдності навчання і виховання; відповідності рівня розвитку учнів та навчального матеріалу; урахування індивідуальних особливостей учнів; визначення кожного учня творчою особистістю, педагог здійснював навчально-виховний процес, поєднуючи теоретичну та практичну складові змісту. На рисунку 2.4. відображено змістову складову викладання образотворчого мистецтва Никанором Онацьким, представлену блоком теоретичних і практичних дисциплін.

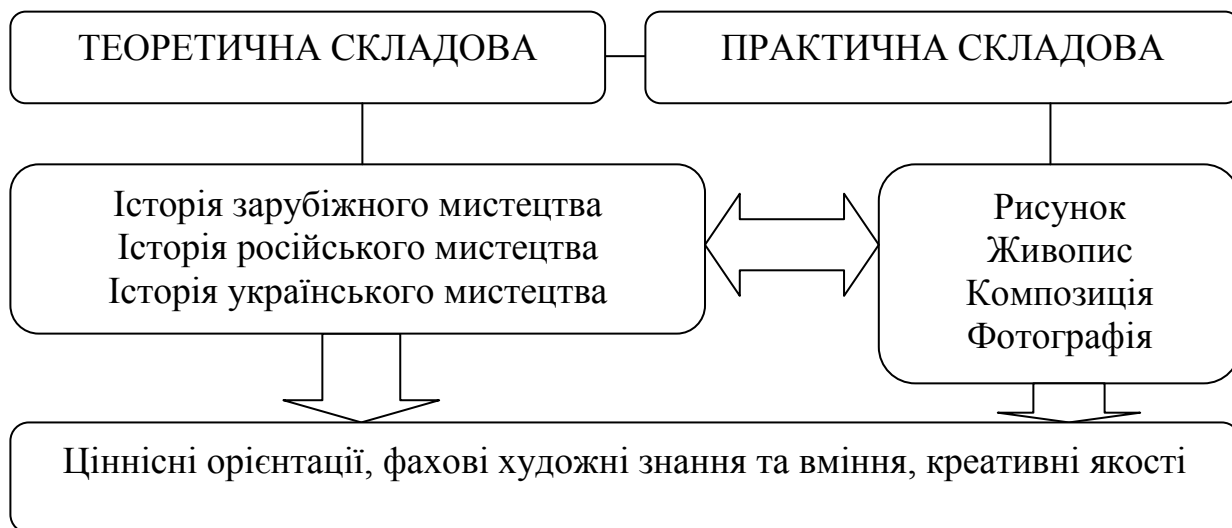

Рис. 2.4. Змістова складова педагогічної діяльності Никанора Онацького

Зокрема, мистецтвознавчі заняття Н. Онацького мали на меті: сформувати у вихованців уявлення про види образотворчого мистецтва (графіку, живопис, композицію, скульптуру), жанри (портрет, пейзаж,

натюрморт, історичний, батальний, побутовий); навчити учнів сприймати твори мистецтва, розуміти задум, тему твору; дати поняття учням про традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва: вишивку, вибійку, гаптування, ткацтво, різьблення по дереву і каменю, художнє скло, художню кераміку, традиційне вбрання українців.

Теоретична складова охоплює: краєзнавство (культура та мистецтво України, народна творчість Слобожанщини) й мистецтвознавство (історія зарубіжного мистецтва, історія російського мистецтва, історія українського мистецтва). Практична складова містить: рисунок, живопис, плер, композицію, фотографію. Означені змістові засади педагогічної діяльності Н. Онацького формують в учнів ціннісні орієнтації, фахові художні знання та вміння, креативні якості, художній смак. Важливими педагогічними умовами в діяльності Н. Онацького були: доступність художніх творів і кращих зразків мистецтва в художньо-історичному музеї та відповідність наочного матеріалу навчальним завданням.

Заняття педагог проводив у комбінованій формі, поєднуючи одночасно практичну й лекційну форми, широко практикував проведення дискусій та обговорення питань мистецтва з учнями, разом із якими проводив краєзнавчі та археологічні дослідження. У процесі викладання образотворчого мистецтва Н. Онацький застосовував комплекс методів: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, евристичний, проблемного викладу, навчання й виховання у природному середовищі, метод бесіди та метод проектів. На заняттях педагог використовував такі засоби, як: навколишнє середовище, музейні експозиції та фонди, наочні матеріали, власний приклад. У результаті впровадження означених теоретичних основ педагогічної діяльності Н. Онацький забезпечував здобуття учнями початкової художньої освіти та готовності до професійного художнього навчання.

У ході нашого дослідження на підставі вивчення комплексу джерел встановлено, що пріоритетного значення Никанор Харитонович надавав вивченню традиційного мистецтва рідного народу, оскільки саме народне

мистецтво є тим середовищем, у якому формуються естетичні ідеали, моральні цінності, національна самосвідомість.

Отже, підкреслимо, що духовність народного мистецтва, його тісний зв'язок із природою, поетичність та невід'ємність від матеріальної практики є тими уроками, без вивчення яких неможливе створення професійного мистецтва. Важливість національного спрямування у вихованні підростаючого покоління підкреслювали українські прогресивні діячі й педагоги: М. Грушевський, М. Драгоманов, Б. Грінченко, С. Русова.

Як стверджує О. Гулей, народне мистецтво відіграє величезну роль у формуванні творчої особистості учня, у розширенні знань про культурно-історичну, морально-духовну спадщину свого народу [41, с. 7]. Розширенню кола знань учнів у цьому аспекті сприяли розвідки Н. Онацького «Українські вишивки» (1922 р.) [198], «Українські килими» (1922 р.) [199], «Українське гутницьке скло» (1931 р.) [197], «Українська порцеляна» (1931 р.) [196]. Зазначені твори, крім мистецтвознавчої цінності, мають суттєве виховне значення. Своїми роботами автор доводив, що заняття образотворчим мистецтвом як на аматорському рівні, так і в професійній підготовці майбутніх художників повинно починатися зі знайомства учнів із народним мистецтвом.

Необхідно звернути увагу на те, що на початку ХХ ст. багато провідних художників, мистецтвознавців, діячів культури не вважали народні ремесла творами мистецтва. Професійне мистецтво, яке виникло з матеріально-естетичного середовища, з часом стало заперечувати художні ремесла, визнаючи в них тільки творчість речей, а не духовних цінностей. Дослідження наукових праць П. Жаботинського [56], О. Кашаби [74] дали змогу встановити, що Н. Онацький, як і багато прогресивних педагогів, не поділяв цю точку зору, вважаючи формування національної самосвідомості учнів на основі вивчення народного мистецтва одним із основних завдань мистецької освіти.

Метою навчально-виховної роботи Н. Онацького з молоддю було сприяння всебічному розвитку особистості учнів, розвитку загальної культури, залучення до вивчення культурно-мистецької спадщини свого

народу, зокрема традиційного народного мистецтва рідного краю. Це підтверджують розвідки вченого, прикладом є публікація «Старовинні кахлі Сумщини» (1927 р.) [191]. Важливо відзначити, що в народному мистецтві по-особливому розвинене певне художнє явище в окремо взятому регіоні, або певній місцевості, яке охоплює кілька сіл, можливо, навіть в одному селі як, наприклад, у розвідках Н. Онацького: «Межигірські фаянсові вироби» (1922 р.) [171] та «Межигірський фаянс» (1931 р.) [170]. Таким чином, результати наукового пошуку засвідчили, що завдяки науковим розвідкам, присвяченим вивченню особливостей народного мистецтва Сумщини, Никанор Харитонович започаткував упровадження краєзнавчого компоненту в зміст мистецької освіти Слобожанщини.

Зауважимо, що проблема освітньої місії культури є предметом пильної уваги сучасної педагогіки. Певні аспекти розвитку національної мистецької освіти України дістали відображення в підручнику О. Гулей «Декоративно-прикладне мистецтво» (2010 р.), на думку авторки: національно-патріотичне виховання дітей та молоді – складний процес, який має на меті виховувати творчу особистість, формувати в неї загальнолюдські цінності, патріотичну самосвідомість, повагу до традиційного народного мистецтва, вміння зберегти, примножити й передати весь досвід минулого молодому поколінню. Для реалізації та досягнення цієї мети автор зазначає такі засоби, як: народне мистецтво; історія; краєзнавство; фольклор; символіка; звичаї та обряди; народні прикмети та вірування; природа рідного краю [41, с. 6]. Н. Онацький із перелічених засобів виховання використовував у своїй педагогічній діяльності всі без винятку. Педагог був переконаний у тому, що знайомство з основними теоретичними поняттями мистецтвознавства, особливостями історичних етапів світової образотворчості, декоративно-ужиткового мистецтва та архітектури, пам'ятками світової та вітчизняної культури допоможе виховати високий рівень художньо-естетичного смаку в дітей та молоді. Ці погляди митця залишаються актуальними і в сучасних умовах. Сьогодні, як зазначає дослідниця мистецтва Сумщини О. Гулей, коли

занепало багато художніх промислів, особливо важливо відроджувати їх і долучати до цієї діяльності учнів і студентську молодь [41, с. 128].

Отже, маємо підстави стверджувати, що лекційні курси з історії образотворчого мистецтва (мистецтвознавства) Н. Онацький розробляв у двох напрямках: для фахової підготовки майбутніх художників із поглибленим вивченням історії образотворчого мистецтва (навчання художньо обдарованих дітей та молоді); для підвищення культурного рівня населення (ознайомчий курс для різних вікових категорій).

Принагідно зауважимо, що навчально-виховна робота Н. Онацького охоплює ще й трудове фахове виховання, оскільки навчання в художній студії – це, по суті, практична підготовка до свідомого вибору професії.

Таким чином, провідними ідеями педагогічної діяльності Н. Онацького були ідеї підвищення культурного рівня народу, національної спрямованості освіти та культури, доступність і загальність освіти.

У процесі дослідження встановлено, що педагогічні ідеї Н. Онацького, як і педагогічні принципи (доступності і загальності освіти, народності, культуровідповідності, цілісності загальної картини світу, єдності навчання й виховання, наочності) були сформовані протягом першого етапу педагогічної та культурно-просвітницької діяльності (1906–1908 рр.) і отримали розвиток на четвертому етапі (1917–1933 рр.).

Доцільно зазначити, що пріоритетними напрямками діяльності радянської держави у проведенні так званої культурної революції була остаточна ліквідація неписьменності серед дорослих та повне охоплення школою підростаючого покоління. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 р. «Про загальне обов'язкове навчання» в країні запроваджувалося загальне обов'язкове семирічне навчання в містах та робітничих селищах і чотирирічне на селі [78]. Міркування Н. Онацького з цього питання, що викладені в статтях «Ліквідація неписьменності і освіта на селі» (1924 р.) [169] та «Як баба Домаха ліквідувала свою неписьменність» (1924 р.) [284] указують на принцип загальності освіти. Навіть із назв статей бачимо, що педагог вболівав за освіченість простого

українського народу, а особливо сільського. Провідна тема вказаних творів: надати всім верствам населення доступну освіту, яка б ґрунтувалася на україномовному навчанні, урахувала традиції, історію, фольклор українців, що засвідчило принцип культуровідповідності.

Н. Онацький розумів, що загальнонаціональна справа потребує багато зусиль і часу, але від того, як буде організована освітня робота зараз, залежатиме кінцевий результат у майбутньому. Митець усвідомлював, що неосвіченість населення може мати негативні наслідки для української нації. Ці проблеми він розглядав на сторінках газети «Плуг і молот» в оповіданнях, які надрукував одне за одним, усі в серпні 1924 р.: «Першотравневий сон Івана Петровича» (1 серпня) [282], «Відновилось» (2 серпня) [156; 157], «Мудрий секретар» (9 серпня) [281], «Родовитий голос» (24 серпня) [283]. Заслуговує на увагу той факт, що підписані ці твори псевдонімом В. Смолюк, який узяв собі ще в Лебені в «шевченківському» гуртку з метою конспірації.

Наукова й публіцистична діяльність Н. Онацького була спрямована на відродження української мови, культури, освіти, обґрунтування необхідності дотримування у вихованні принципу народності, викладання навчальних предметів рідною мовою, створення системи виховання з урахуванням історичних та національних традицій народу. Н. Онацький був переконаний у тому, що неможливо будувати навчально-виховний процес у відриві від національної культури. Як стверджував Г. Петров, де б не вчителював просвітник, у Лебедині чи Сумах, «скрізь читає учням Т. Шевченка» [211, с. 4]. «Шевченкові вірші читав, як оздоровлення. Вони допомагали розуміти народ і вірити в нього», вважав, що вивчення творчої спадщини Кобзаря сприятиме патріотичному вихованню дітей та молоді [232, с. 5]. Таку думку розкрив Никанор Харитонович у статті «Не забудьте спом'янути» (1929 р.) і наголосив на необхідності збереження речових пам'яток, пов'язаних із перебуванням Т. Шевченка на Слобожанщині [174].

Характерною для педагогічних поглядів Н. Онацького була думка про те, що, виховуючи молодь на національному ґрунті, необхідно забезпечувати

єдність національних і загальнолюдських цінностей, що свідчить про принцип цілісності загальної картини світу.

Н. Онацький був переконаний у необхідності вивчати культуру інших народів, і особливо цінним вважав вивчення здобутків світової культури та мистецтв. Таким освітньо-культурним осередком на Слобожанщині був заснований Н. Онацьким у 1920 р. Сумський художньо-історичний музей. Слід зазначити, що музеї України, у тому числі й Сумський художньо-історичний, на початку радянської доби виконували велику освітню й культурно-просвітницьку роботу серед українців. Адже, проводячи тематичні екскурсії, лекції, бесіди, Н. Онацький прагнув долучити до високого і прекрасного якомога ширше коло населення.

Н. Онацький був переконаний, що навчально-виховний процес має будуватися на принципі культуровідповідності, на поєднанні рідної мови з історією, національними традиціями, культурою, що сприятиме формуванню національної свідомості дітей та молоді.

Зазначимо, що педагогічні погляди Н. Онацького ґрунтувалися на принципах краєзнавства, що знайшли втілення в його роботі з учнями. Найважливішим складником педагогічної майстерності Н. Онацького було досконале знання предмета. Звернення до краєзнавчого матеріалу в контексті виховання національної свідомості дітей та молоді є вкрай важливим для виховання патріотизму, любові та шани до свого краю. Така провідна думка педагога втілена в його статті «Вивчаймо рідний край» (1927 р.) про створення окружного краєзнавчого комітету [155, с. 3].

Як показав аналіз спогадів учнів Н. Онацького [419; 420], педагог мав власний підхід до викладання образотворчого мистецтва.

Одним із пріоритетних напрямів викладання образотворчого мистецтва Н. Онацьким було естетичне виховання дітей та молоді, що здійснювалося як на уроках, так і в позакласній та позашкільній роботі. Для успішного розвитку творчих здібностей та естетичних смаків митець використовував такі засоби: поєднання художнього слова й живописного образу в процесі

малювання та сприйняття творів мистецтва; заохочення дітей і молоді до виконання творчих робіт завдяки організації та проведенню виставок творів учнів і гуртківців.

На основі вивчення спогадів Я. Народицького можемо стверджувати, що на заняттях з художньо обдарованими учнями Н. Онацький створював доброзичливу, творчу атмосферу, завдяки чому вони змогли розкрити свої здібності [419]. Велику увагу художник приділяв використанню принципу наочності, демонструванню мистецьких творів для стимулювання творчості учнів. При цьому педагог був переконаний, що навчати й виховувати необхідно тільки на кращих творах музейного рівня. На нашу думку, Н. Онацький був одним із перших, хто заклав основи школи виховання на національних традиціях Слобожанщини.

Вся відповідальність за роботу з обдарованим учнем покладена на вчителя (керівника гуртка, студії), адже насамперед від нього, вважав Н. Онацький, залежить, чи буде учень творчо працювати й чи буде працювати взагалі. У педагогічній діяльності Н. Онацький проявив себе як тонкий психолог, що розуміє специфіку роботи з майбутніми художниками, оскільки сам є справжнім майстром своєї справи. Відомості про цю грань педагогічної майстерності Н. Онацького містяться лише в матеріалах особистого характеру його колишніх учнів. Про це свідчить аналіз листів колишніх учнів [419; 420], відгуків у каталогах [204; 253; 267; 316; 317; 320; 344; 353], буклетах [116], альбомах [23; 108; 291; 292; 293] та повідомленнях [247].

На підставі аналізу вищевказаних джерел можемо окреслити погляди митця на напрями навчально-виховної роботи з художньо обдарованими учнями: від наставника, першого вчителя малювання залежить, як складеться подальший шлях людини в мистецтві та чи стане воно сенсом її життя; здійснювати керівництво навчальним процесом повинна людина з відповідною спеціальною фаховою підготовкою; потужним поштовхом до розвитку особистості майбутнього художника є виставкова діяльність; обдарованість може плідно розвиватися за сприятливих умов; реалізації

розвитку творчого потенціалу обдарованої дитини сприяє культурне середовище. Означене засвідчує, що великого значення у викладанні образотворчого мистецтва Н. Онацький надавав принципу єдності навчання й виховання з метою реалізації творчого потенціалу учнів.

У практичній навчальній роботі велику увагу педагог надавав малюванню гіпсових зліпків, вважаючи це основою образотворчої грамоти: по-перше, Никанор Харитонович підтримував методику викладання, прийняту в Петербурзькій Імператорській академії мистецтва (починати навчання необхідно із зображення простих гіпсових геометричних тіл); по-друге, пройшовши класичну школу мистецької освіти, він вважав її найбільш ефективною; по-третє, збереглися світлини кабінетів образотворчого мистецтва в Сумському кадетському корпусі та реальному училищі, обладнаних Н. Онацьким, що є свідченням активного використання принципу наочності у викладанні «графічних мистецтв» (див. Додаток У, рис. У.1.4, У.2.1, У.2.2). Зображення на вказаних фото (Додаток У) дають підстави прослідкувати поступовість викладання образотворчої грамоти Н. Онацьким, що доводить класичне спрямування його підходу до навчання малюванню: прості геометричні фігури (куб і тіла обертання: конус, циліндр, куля); фігури комбінованої форми (вази, глеки, глечики); складні форми (рослинні мотиви: трилисник, акант, гілка яблуні); фрагменти гіпсових зліпків голови Давида (вуха, ніс, губи, око), маски Венери, Давида; фрагменти зліпків частин фігур грецьких статуй; зменшені гіпсові зліпки чоловічих і жіночих фігур в образі античних героїв.

Як було сказано вище, великого значення у викладанні образотворчого мистецтва Н. Онацький надавав наочності. Багата колекція гіпсових зліпків, яку може собі дозволити не кожна художня школа і в наш час, свідчить про велику увагу до викладання образотворчого мистецтва, як з боку Н. Онацького, так і керівництва закладами освіти. Цей, далеко не повний перелік наочності, що зафіксовано на фотодокументах [83; 87] (і в Додатку У на рис. У.1.4, У.2.1, У.2.2) вказує на: науковий підхід учителя

до викладання навчального предмету; викладання за правилами й законами мистецької школи; високий рівень матеріального забезпечення дисципліни, що дало йому можливість організувати викладання образотворчого мистецтва згідно з вимогами художньої освіти; наявний наочний матеріал, підібраний педагогом, указує на наступність Н. Онацького у викладанні предмету (рух від простого до складного).

Означене є підставою стверджувати, що Никанор Онацький уважав основним видом наочності для заняття художнім малюнком саме гіпсові зліпки, оскільки тільки на білому гіпсі, який передає всі градації світлотіньового моделювання форми, можна навчити учнів правильно зображувати об'ємні предмети на площині паперу. Такої самої думки дотримувався і його славетний учитель – академік І. Рєпін. Подібних поглядів дотримувались Н. Онацький та його наставник щодо змісту художньої освіти: у загальноосвітніх закладах викладати мистецькі дисципліни треба за тими самими законами мистецтва (користуючись тією самою мистецтвознавчою термінологією), що й у спеціальних художніх. На нашу думку, саме в цьому полягає причина успіху педагога-художника, продовженого його учнями, серед яких багато талановитих митців і педагогів-художників – Я. Народицький, Г. Калитаєва, З. Юдкевич [356, с. 2].

Крім практичних занять з малювання, Н. Онацький велику увагу приділяв теоретичному курсу, викладанню історії й теорії образотворчого мистецтва. Специфіка предмету передбачає проведення уроків у формі мистецтвознавчих бесід та лекцій – улюблених форм навчання, які він застосовував [420].

Аналіз наукової думки щодо освітніх процесів кінця XIX – першої третини XX ст. засвідчив, що методи викладання образотворчого мистецтва Н. Онацьким мають спільні риси з провідними освітніми тенденціями зарубіжних науковців досліджуваного часу. Зокрема, концептуальний аналіз наукового дослідження В. Коваленка «Педагогічні ідеї Дж. Дьюї та їх вплив на педагогічну теорію й практику в Україні (20-ті роки XX ст.)» (2000 р.) [76] уможливив встановити, що: методи виховання Н. Онацького у природному

середовищі рідного краю відповідають ідеям локалізації в концепції вільного виховання дитини М. Монтессорі; із методів індивідуального розвитку дитини Дж. Дьюї (1859–1952 рр.), що були популярними в СРСР на початку 20–30-х рр. ХХ ст., Н. Онацьким було використано метод проектів.

Ідеї Дж. Дьюї щодо доцільної діяльності учня з урахуванням інтересів останнього (передбачали виявлення здібностей кожного учня, які визначають подальший розвиток особистості) знаходимо впровадження активних методів індивідуальної роботи з учнями Н. Онацького засобами праці, екскурсій, дискусій, дослідницької роботи. Показовим фактором проектного методу було планування проектної діяльності учнів (підготовка та проведення виставки творчих робіт, створення наочної агітації до громадських заходів, виготовлення плакатів і транспарантів до святкування визначних дат).

Підсумовуючи сказане маємо підстави стверджувати, що Н. Онацький використовував такі методи викладання, як традиційні: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, бесіди, лекції, проблемного викладу, евристичний, трудового виховання; новаторські: навчання й виховання у природному середовищі (концепція вільного виховання дитини М. Монтессорі), метод проектів (концепція індивідуальної роботи з учнями Дж. Дьюї). У процесі викладання образотворчого мистецтва педагог упроваджував педагогічні ідеї (національної спрямованості освіти та культури, доступність і загальність освіти, підвищення культурного рівня народу) та принципи (народності, культуровідповідності, цілісності загальної картини світу, єдності навчання й виховання, наочності), що були спрямовані на: пропагування рідної мови у виховному та навчальному процесі, виховання на демократичних засадах, виховання в етнокультурному середовищі на культурних традиціях свого народу, виховання творчістю, заохочення учнів до виконання творчих робіт завдяки організації та проведенню виставок творів учнів і своїх власних, створення доброзичливої, творчої атмосфери на заняттях мистецтвом, завдяки чому учні змогли в повній мірі розкрити свої творчі здібності.

Висновки до розділу 2

У другому розділі здійснено періодизацію життєдіяльності митця, обґрунтовано етапи його педагогічної й культурно-просвітницької діяльності, виявлено провідні чинники формування особистості та з'ясовано змістові засади педагогічної діяльності просвітника.

На підставі біографічного підходу та історико-хронологічного аналізу основних подій життя Н. Онацького й за допомогою таких критеріїв: суспільної зумовленості, діяльнісно-практичного, ціннісно-мотиваційного виконано періодизацію його життєдіяльності:

- період дитинства та юності (1875–1899 рр.), отримана початкова освіта в сільській і повітовій земській школах Гадяцького повіту, а також почалась трудова діяльність на різних роботах з шістнадцятирічного віку;

- період професійного навчання (1899–1906 рр.), усвідомлення необхідності професійної освіти, здійснювалося навчання у Строганівському училищі технічного малювання в м. Москва, отримано диплом учителя малювання й краснопису Одеського художнього училища товариства витончених мистецтв, здійснено спробу отримати диплом в Петербурзькій Імператорській академії мистецтв (із політичних причин не зміг закінчити курс навчання);

- період становлення педагогічних і культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.), зокрема, початок педагогічної діяльності в м. Лебедин (викладання в жіночій та чоловічій гімназіях), участь у художніх виставках, публікація віршів у престижних літературних збірниках, створення національно-патріотичного *шевченківського* гуртка, початок краєзнавчої та етнографічної діяльності. Таким чином, означений період життєдіяльності характеризувався початком формування Н. Онацького як викладача та просвітника. З'ясовано, що у 1913 р. Н. Онацький отримав відзнаку за перемогу в конкурсі на кращу методику викладання образотворчого мистецтва на виставці Харківського навчального округу, що засвідчило високий рівень його педагогічного хисту;

– період розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності (1913–1933 рр.), зокрема: просвітницька діяльність як голови сумського осередку «Просвіта» (1917–1932 рр.) та директора Сумського художньо-історичного музею (1920–1931 рр.), заснованого ним у 1920 р.; організація і проведення виставок, створення експозицій; ініціювання краєзнавчих та етнографічних експедицій; викладацька робота в провідних закладах освіти м. Суми; створення гуртків: літературних, образотворчих, театральних, що сприяло розкриттю творчого потенціалу дітей та молоді на Слобожанщині, згуртовувало їх за творчими інтересами. Досліджуваний період відзначений публікацією наукових праць Н. Онацького: загально-педагогічних, методичних, історичних, краєзнавчих.

– період заборони професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування та арешти (1933–1937 рр.), коли з метою уникнення політичних репресій Н. Онацький здійснив переїзд до Полтави, де мала місце короткотермінова діяльність на посаді заступника директора Полтавського краєзнавчого музею (1935 р.), відбулася низка арештів митця (1934 р., 1935 р., 1937 р.) та розстріл Н. Онацького за сфабрикованою справою (1937 р.).

На підставі історико-ретроспективного методу третій та четвертий періоди життєдіяльності Н. Онацького визначено як найважливіші для нашого дослідження й піддано найбільш детальному розгляду.

За допомогою запропонованих у дисертації критеріїв: зовнішніх (соціально-політичні зміни в країні, освітні тенденції та процеси розвитку культури, поширення ідей просвітництва, необхідність у професійних кадрах) та внутрішніх (педагогічний досвід, урізноманітнення напрямів і збагачення змісту діяльності, професійна активність, зміни культурно-просвітницьких пріоритетів) виділено такі етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності видатного митця:

– перший – актуалізації ідей народної школи й започаткування культурно-просвітницької діяльності (1906–1908 рр.), що відбувався в умовах суспільного протистояння та характеризувався пошуком шляхів

самоствердження в педагогічній і мистецькій роботі. З досліджуваним етапом пов'язаний початок педагогічної діяльності митця. Провідними видами діяльності першого етапу були: викладацький, громадський;

– другий – розвитку ідей національної школи та розширення культурно-просвітницької діяльності (1908–1913 рр.), що характеризувався становленням українського педагога-просвітника, глибоким вивченням культури, етнографії. Означений етап схарактеризований пошуком шляхів служіння народові. Провідними видами діяльності другого етапу були: викладацький, науково-педагогічний, краєзнавчий;

– третій – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності у дореволюційній системі освіти (1913–1917 рр.), що відзначився утвердженням Н. Онацького на педагогічній ниві та в мистецькому житті Слобожанщини. Даний етап означив вплив Н. Онацького на культурно-мистецьке життя м. Суми й активізацію його процесів. Основними видами діяльності третього етапу були: викладацький, громадський, краєзнавчий;

– четвертий – інтенсивної педагогічної й культурно-просвітницької діяльності в умовах радянської системи освіти (1917–1933 рр.) та відзначений найвищою професійною активністю та значними педагогічними і культурно-просвітницькими здобутками. Установлено, що основними видами діяльності четвертого етапу були: викладацький, науково-педагогічний, громадський, краєзнавчий, музейно-просвітницький, мистецько-просвітницький.

Аналіз літературних джерел і систематизація архівних матеріалів дозволили визначити та схарактеризувати провідні чинники формування особистості педагога-просвітника: родинні (виховання у високоморальній, християнській родині козацького походження, глибоке шанування народної творчості й національних традицій); освітні (навчання у Строганівському художньому училищі в Москві, Одеському художньому училищі товариства вишуканих мистецтв, Петербурзькій Імператорській академії мистецтв); науково-педагогічні (вплив визначних українських громадських діячів – сучасників Н. Онацького: Олени Пчілки, О. Олеса, Остапа Вишні,

М. Хвильового), авторитет всесвітньо відомих педагогів-професорів живопису (К. Костанді, І. Рєпіна, Г. Нарбута, Василя та Федора Кричевських, мистецтвознавців С. Таранушенка, П. Жолтовського, Ф. Ернста); громадсько-культурні (окреслено коло спілкування з визначними особистостями, які спрямовували свою діяльність на пробудження національної свідомості народу, поширення освіти, розвиток науки (Я. Мамонтовим, М. Макаренком, Б. Руднєвим, Т. Чернявським); суспільно-політичні (революційні зміни, громадянська війна, переслідування інтелігенції, репресії).

На основі біографічного методу схарактеризовано змістові засади педагогічної діяльності Н. Онацького, оскільки встановлено, що у процесі викладання образотворчого мистецтва педагог упроваджував педагогічні ідеї (національної спрямованості освіти та культури, доступність і загальність освіти, підвищення культурного рівня народу) та принципи (народності, культуровідповідності, цілісності загальної картини світу, єдності навчання і виховання, наочності) та наукові підходи (естетичного виховання особистості на засадах мистецьких цінностей, шанобливе ставлення до культури і традицій свого народу, формування здатності до творчої діяльності), що дало можливість установити мету педагогічної діяльності митця: формування художньої культури особистості засобами образотворчого мистецтва.

Отже, аналіз біографії Н. Онацького, періодизація життєдіяльності, виявлення етапів педагогічної діяльності та встановлення провідних чинників формування особистості діяча й обґрунтування змістових засад педагогічної діяльності дозволили з'ясувати та висвітлити активну освітню діяльність Н. Онацького у першій третині XX ст., що сприяла становленню основ національної художньої освіти на Слобожанщині.

Результати дослідження життєвого шляху та педагогічної діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині висвітлено у працях автора [124; 126; 127; 128; 129; 133; 135; 137; 351].

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ

У розділі схарактеризовано громадську, краєзнавчу, музейно-просвітницьку, мистецько-просвітницьку роботу як складові культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького, окреслено перспективні напрями практичного використання елементів науково-педагогічного потенціалу творчої спадщини просвітника в сучасному освітньо-виховному просторі Слобожанщини. Розглянуто внесок педагога в розвиток художньої освіти Слобідського краю, актуалізовано досвід педагога в діяльності Сумської художньої студії (1948–2016 рр.).

3.1. Громадська та музейно-просвітницька діяльність Никанора Онацького

Необхідною умовою наукового дослідження є здійснення педагогічного аналізу просвітницької діяльності та ідей Никанора Онацького на Слобожанщині. Основним заняттям життя Н. Онацького завжди була педагогічна робота, але й громадсько-просвітницька діяльність посідала чільне місце серед його інтересів.

Вивчення архівних документів, зокрема, доповідної агента ДПУ за 1930 р., дозволяє установити, що Н. Онацький став членом «Просвіти» в лютому 1917 р. [369, арк. 44]. Утім, слід наголосити, що свою просвітницьку діяльність Н. Онацький розпочав ще з 1908 р., в м. Лебедині, коли організував національно-патріотичний «шевченківський гурток», що займався розповсюдженням нелегальної патріотичної літератури, виступав проти заборони української мови в закладах освіти, організовував заходи вшанування пам'яті Кобзаря,

проводив бесіди про життєвий і творчий шлях поета з декламуванням віршів Т. Шевченка [370, арк. 14].

У процесі дослідження з'ясовано, що Н. Онацький був головою Сумської «Просвіти» з 1917 р. до 1932 р. [96, с. 16]. Важливо зазначити, що одними з найважливіших завдань просвітницької роботи для Н. Онацького стали організація вшанування пам'яті й відзначення днів народження Кобзаря, адже життєвий шлях і творча спадщина Т. Шевченка є чинником, що стимулює виникнення й функціонування «Просвіти». За влучним висловом Т. Чугуй: «У творчості Кобзаря сконцентровано духовні надбання, внутрішній світ і звичай українців. Його спадщину слід розглядати не лише як цінне джерело з етнокультури українців: вона проливає світло на характер міжетнічних взаємин в Україні тих часів, розкриває особливості процесів національного самовизначення, окреслює риси українського характеру» [342, с. 33]. Як свідчать архівні документи, першочергові завдання «Просвіти» Слобожанщини було втілено в її заклику до селян, де йшлося про необхідність святкування днів шанування Кобзаря. При цьому вказувалося, що це «національне свято», під час якого заборонялося навіть працювати. Важливо зазначити, що до проведення шевченківських днів залучалися майже всі заклади освіти та культури міста Суми. Свідченням цьому є документи: залик «Просвіти» до навчальних закладів Сум щодо святкування шевченківських днів у 20–30-х рр. ХХ ст. [316, арк. 36]; прохання товариства «Просвіта» до Сумської міської думи про увічнення пам'яті Т. Шевченка 29 травня 1917 р. [373, арк. 20–21]; про вшанування пам'яті Кобзаря як провідної діяльності «Просвіти» на Слобожанщині 20–30-х рр. ХХ ст. [377, арк. 48–49]. Зокрема, у 1920 р. у Сумах місцями проведення свята на честь Т. Г. Шевченка стали Художній театр і театри Корепанова й «Ампір», а активістами-виконавцями запланованих заходів були учні гімназій, училищ, у яких викладав Н. Онацький і під керівництвом якого ставилися п'єси, декламувалися вірші Кобзаря, виконувалося відповідне оформлення сцен, імпровізованих майданчиків, писалися оголошення, плакати, афіші [377, арк. 49 зв.]

Підкреслимо, що просвітницька діяльність Н. Онацького не обмежувалася лише шевченківською темою. Сумська «Просвіта», безперечно, займалася відстоюванням національних прав, «... мета просвіти: українська мова, рідна школа, національна армія, незалежна Україна» [376, арк. 36], проте проблема розбудови національної освіти, навчання викладацьких кадрів теж гостро стояла перед просвітянами Слобожанщини. Тому вони підготували Прохання до земських зборів про вирішення питань народної української освіти щодо впровадження курсів підготовки вчителів з обов'язковим викладанням предметів рідною мовою, необхідність видання підручників, організаційні питання. У створенні цього документу було прийнято за основу постанови «вчительських з'їздів» (15–16 квітня 1917 р. у Харкові і 4-го грудня в Києві). В обох випадках йшлося про те, що школа повинна бути «національна, народня» [374, арк. 20–21]. Необхідно наголосити, що за втілення цієї ідеї в життя Н. Онацький боровся ще з першого етапу педагогічної та культурно-просвітницької діяльності (1906–1908 рр.) в Лебедині. Зауважимо, що в цьому документі висвітлена його ідея викладання у школах предметів рідною мовою й порушена проблема (якою довгі роки переймався митець) про необхідність видання україномовних підручників. Для такої школи треба підготувати вчителя, здатного «стати на висоті потреб педагогії». Просвітяни пропонували для цього «устроїти курси», які повинні бути місячні після кінця занять і матимуть такі розділи:

- а) мова – 10 лекцій і 5 практичних занять, усього 15;
- б) письменство – 10 лекцій і 5 практичних занять, усього 15;
- в) історія – 17 лекційних і 3 додаткових заняття окремих епох (наприклад Богдана Хмельницького), усього 20 занять;
- г) географія України – 10 занять [374, арк. 20].

Варто врахувати, що при цьому Сумська «Просвіта» запропонувала взяти на себе зобов'язання запросити лекторів. Зазначимо, що просвітяни прагнули залучити до навчання якомога ширше коло слухачів, про це свідчить той факт,

що вони запропонували «не обмежуватися вчительським персоналом, а допустити до слухання курсів сторонніх слухачів із оплатою по 25 грн. за весь курс і 15 грн. з «просвітян», повернувши ці кошти на побільшення суми для курсів» [374, арк. 21]. Слід указати, що організатори потурбувалися про відзнаку і грошові винагороди кращим працівникам сумської освіти: «Назначити в розпорядження об'єднаного журі з членів «Просвіти» і Шкільної Комісії на видачу нагород учителям Сумського повіту за зразкову постанову шкільного діла в національному напрямку» [374, арк. 21].

Вважаємо за доцільне також підкреслити, що сумські просвітяни опікувалися відкриттям нових українських шкіл. Так, у 1918 р. «Просвітою» відкрито нові навчальні заклади в м. Суми. У контексті нашої роботи особливий інтерес має розгляд розвідки М. Манька «Суми та сумчани у документах сучасників: Книга перша (1655–1919 рр.)» (2007 р.) [100]. Результати вивчення означеної роботи дозволили з'ясувати, що «Просвітою» було відкрито: 14 вересня 1918 р. українську мішану (для хлопчиків і дівчаток) гімназії (підготовчий, перший і другий класи в м. Суми; 31 серпня 1918 р. Сумську українську гімназію в складі підготовчого, першого і другого класів, у якій заплановано викладання і «руська» мова; у березні 1917 р. українська гімназія з трьома початковими класами в с. Верхня Сироватка поблизу Сум [100, с. 320].

Отже, можемо стверджувати, що за сприяння Сумського товариства «Просвіта», у керівництві яким (1917–1932 рр.) безпосередню участь брав Н. Онацький, здійснено велику подвижницьку роботу щодо впровадження викладання рідною мовою, відкриття нових українських закладів освіти та підготовки національних кадрів. Утім, напруженою залишалася ситуація з відсутністю підручників, якою переймався Н. Онацький: «Щоправда, учителям – мученикам тяжко навчатись без книжок, яких не можна було ще приготувати, однак справа з книжками налагоджується, і незабаром вийдуть у світ усі необхідні до науки книжки» [100, с. 322].

Крім освітніх проблем, Никанор Харитонович опікувався питанням збереження пам'яток старовини на Слобожанщині. Так, занепокоєний долею

неповторних архітектурних пам'яток XVIII ст. – Покровської та Воскресенської церков м. Суми, він розробив конкретні пропозиції щодо збереження названих історичних будівель, їх найбільш раціонального використання. Таким чином, спираючись на поради відомого мистецтвознавця С. Таранушенка, його практичну допомогу, Н. Онацький урятував архітектурні споруди від знищення [378, арк. 5–7]. З наведених фактів робимо висновок, що в контексті культурно-просвітницької діяльності на Слобожанщині Н. Онацький плідно займався краєзнавчо-архітектурною роботою, переймався проблемами охорони і збереження пам'яток архітектури й старовини.

Окремої уваги заслуговує позитивне ставлення Н. Онацького до відкриття виставки української старовини, влаштованої 10 серпня 1918 р. Лебединською земською повітовою управою (з якою в нього були налагоджені давні тісні контакти). Виставка цікавила Н. Онацького і як просвітника, і як музеєзнавця, і як експозиціонера, адже саме в цей час він збирав раритети в «Палаці праці» для майбутнього Сумського художньо-історичного музею. Про відкриття виставки української старовини в Лебедині сповістила газета «Земские известия» від 10 вересня 1918 р., у якій було розміщено оголошення про те, що: 1) у залі Земської повітової управи відкрита виставка української старовини; 2) огляд щодня від 1–5 години; 3) оплата за вхід 1 крб. Цікавою, на наш погляд, у цьому контексті є приписка до відвідувачів: «По квитках курсистів учительських українських курсів користаються виставкою безплатно» [246, с. 255]. Ці рядки красномовно свідчать про підтримку лебединським земством просвітницького руху за оновлення освіти на Слобожанщині.

Робота в Сумській «Просвіті» сприяла дружнім стосункам Никанора Онацького з Олександром Олесем: разом окреслювали плани роботи товариства, займалися організаційною та просвітницькою діяльністю, відвідували міські заходи та зібрання. Доцільно зазначити, що Олександр Олесь схвально відгукувався про картини й малюнки вчителя на шевченківську

тематику, підтримував і як поета. Аналіз розвідки Б. Манжели «Олександр Олесь і Сумська «Просвіта» (1912 р.) [96] дає можливість установити: по-перше, що з переїздом до Сум просвітянська робота Н. Онацького та дружба з Олександром Олесем тривали до 1919 р., коли Олесь назавжди залишив Україну; по-друге, педагог допомагав видавництву творів українських емігрантів, що не дуже схвалювалося владою, зокрема, 1921 р. Сумська філія «Всеукрдержвидав» за сприяння Н. Х. Онацького, уже директора Сумського художньо-історичного музею, видала двотисячним накладом драматичний етюд Олександра Олеся «По дорозі в Казку»; по-третє, як наголошує Б. Манжела, «коли 1929 року обірвалося страдницьке життя матері Олеся, в останню путь її проводжав побратим сина Н. Онацький» [96, с. 16].

Н. Онацький з однодумцями сприяв, щоб осередки були по всіх містечках і селах: мав тісні зв'язки з просвітянами Сум та районів Сумської округи, допомагав розбудові районних організацій. З'ясовано, що в Лебедині просвітян очолив М. Грищенко, у Тростянці – Ю. Миргородський, у Білопільлі – Х. Головченко, у Глухові – І. Піонтковський [312]. Зі згаданими просвітянами Н. Онацький підтримував ділові стосунки.

Численні наукові дослідження, архівні матеріали й публіцистичні джерела засвідчили, що найбільше просвітницький талант Никанора Харитоновича виявився в 20-ті рр. ХХ ст. при створенні ним у Сумах художньо-історичного музею. Н. Онацький розробив проект організації першого в Сумах музею, який був затверджений Повітовим Виконавчим комітетом, і 1 березня 1920 р. отримав призначення «завідувача і організатора» музею [193, с. 226]. Варто підкреслити, що це призначення не було випадковим: націоналізовані пам'ятки старовини носили чітко виражений мистецький характер, а серед членів спеціальної комісії, створеної в 1918 р. під орудою Народної освіти, для збирання предметів старовини й мистецтва, тільки Н. Онацький мав художню фахову освіту. Таким чином, саме як фахівцю з образотворчості, першому і єдиному у 20-х рр. ХХ ст. у Сумах професійному художнику, йому було доручено організацію музею. Про заснування художньо-

історичного музею на чолі з Н. Онацьким у газеті «Влада Радам» від 22 січня 1920 р. було розміщено оголошення [382, арк. 8].

Дослідженням з'ясовано, що задум організації музею в Сумах виник у Н. Онацького ще в 1918 р., коли місцева Народна освіта призначила комісію під головуванням місцевого педагога П. Безсонова й доручила збирати експонати. Н. Онацький, як представник системи народної освіти, був уведений до складу цієї комісії, завдання якої полягало у збиранні предметів мистецтва і старовини та зосередженні їх у приміщеннях місцевого театру.

Відтак, ідея Н. Онацького про створення музею в Сумах набувала свого поступового розвитку, але її втілення залежало від наявності музейного матеріалу. Спочатку це була невелика кількість поодиноких предметів мистецтва і старовини, які стихійно надходили до міста Суми протягом 1917–1918 рр. зі зруйнованих революцією й громадянською війною навколишніх садіб і маєтків. Зібравши певну кількість, комісія почала дбати про помешкання, але наступ денікінців у 1919 р. та складне становище на фронті притишили справу. Утім, разом із загонами білогвардійців до Сум поверталися власники зібраних речей і вимагали їх повернення [100, с. 210]. Після відходу «білих» наприкінці цього ж року в Сумах був організований «Палац Праці», куди знову звозилися речі з панських маєтків. Наразі, багато цінних речей пропало, а ті експонати (близько тисячі), що вдалося зібрати вдруге, як вважав Н. Онацький, не мали мистецької цінності: «Все це було розміщено в фойє і музейного характеру не мало» [188, с. 1–5].

Варто врахувати, що з ліквідацією «Палацу Праці» цінні речі було передано до музею. Водночас розпочалося широке й систематичне збирання мистецьких речей по панських маєтках, будинках, склепах трудсоцбезу, державних установах і громадських організаціях. За словами Л. Мельничук, у цей час твори з націоналізованих приватних колекцій значно поповнили фонди існуючих музеїв і стали основою багатьох новостворених музеїв у Лебедині, Сумах, Володимирівці, Харкові, які очолили С. Таранушенко, Б. Руднєв, Н. Онацький, М. Черногубов та інші [104, с. 16].

Слід зауважити, що в 1919 р. в одному із сумських особняків, що нині відомий як пам'ятка архітектури під назвою «Будинок Сумовської», було виявлено частину складеного художнього зібрання знаного київського колекціонера Оскара Гансена. Розпочалася передача до музею великої колекції київського колекціонера, яка започаткувала основу мистецької збірки Сумського музею. Важливо відзначити, що в цей час Н. Онацький був призначений головним експертом щодо систематизації і складання описів цього зібрання. Погоджуємось із думкою Н. Юрченко, про те, що Н. Онацький, як професійний художник за покликанням, дбав, перш за все, про збирання і збереження художніх творів, бо добре розумівся в мистецтві [258, с. 151].

На підставі аналізу архівних документів та літературних джерел можемо стверджувати, що О. Гансен був сином багатого промисловця, який витрачав великі кошти на придбання картин, які під час революції хотів вивезти за кордон, але не встиг. За спогадами Н. В. Онацької встановлено, що на Сумському базарі почали з'являтися у продажу коштовні фарфори та інші речі, завдяки яким і було знайдено склад запакованих раритетів, що їх Н. Онацький терміново перевіз до музею [401]. Доцільно вказати, що тільки з передачею в музей колекції О. Гансена в 1921 р. всі попередні музейні надходження Н. Онацький систематизував і сформував у науково обґрунтоване музейне зібрання, яке в кінці 1922 р. налічувало понад 8 тисяч одиниць збереження [193, с. 226]. Відтак, художні особливості колекції О. Гансена, що поклала початок експозиції Сумського обласного художнього музею, і вірогідність, як її збирав Н. Онацький, описала науковець Л. Мельничук у дослідженні «Мистецькі зібрання польських колекціонерів на Слобожанщині» (2010 р.). Зокрема, у висновках авторка наголошує, що можливо лише здогадно реконструювати слобожанську частину збірки О. Гансена, оскільки описи його колекції та інших колекціонерів, які були складені в 1920-ті рр. Н. Онацьким, а також усі документи, які зберігали його підпис, були вилучені після репресії [103, с. 501].

Наступною проблемою Н. Онацького було знаходження приміщення для вже чисельної музейної колекції. До першого «помешкання» музею був

приєднаний другий будинок із 7 великих кімнат (колишній Сполучений Банк). За короткий час усі 12 кімнат зайняв музей. З огляду на швидке збільшення кількості нових експонатів Н. Онацький змушений був приєднати третє помешкання на 11 кімнат. Таким чином, у 1920-х рр. музей отримав три помешкання на 23 кімнати, сполучених між собою прорубаними в мурах дверима із загальним парадним входом [188, с. 1]. Доказом цьому є доповідна інструктора Харківського Губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Н. А. Гедройца про стан справ щодо охорони пам'яток мистецтва та старовини в Сумах: «Закріпити для Сумського художнього музею та складу художніх цінностей два приміщення – будинок міського банку та будинок сполученого банку з суміжним, і за представленим планом цілком придатних для Музею» [379, арк. 129].

Аналіз вищевказаних матеріалів указує на те, що саме в цих будівлях була започаткована колекція й уперше відкритий Н. Онацьким Сумський художній музей для відвідувачів. Отже, з наведених фактів можемо зробити висновок, що протягом перших років існування музею завдяки активній організаційній роботі Н. Онацького до музею поступово були передані три колишні банківські споруди, після сполучення яких між собою заклад уже мав нормальні умови для подальшого розвитку.

Варто зазначити, що наприкінці 1922 р., завдяки Н. Онацькому, було відкрито першу музейну експозицію [381, арк. 5]. За основу її побудови педагог використав принцип показу творів мистецтва за матеріалами з техніки виконання: у перших двох залах експонувалися графічні твори як відомих вітчизняних художників, так і французьких, італійських, американських майстрів. У наступних трьох залах розташував твори живопису та декоративного мистецтва західноєвропейських і східних майстрів XVII – XIX ст. Живописні роботи вітчизняних художників (українських і російських) XVIII – початку XX ст. Н. Онацький розташував у декількох окремих залах поряд із вітчизняною скульптурною пластикою і декоративним мистецтвом. Таким чином, маємо підстави стверджувати,

що Н. Онацький у контексті культурно-просвітницької діяльності на Слобожанщині проявив себе і як вдумливий експозиціонер.

Важливо підкреслити, попри те, що вітчизняне мистецтво в експозиції репрезентувалося в змісті загальноросійської культури, українське національне спрямування було очевидним, оскільки дві зали Н. Онацький оголосив «українським відділом» з визначенням його як найбільш повного й цікавого відділу минулого життя України. Тут експонувалося старе українське скло, стародавні українські килими, старовинні вишивки, межигірські фаянсові вироби, невеличка збірка козацької зброї, картини різних художників із українського життя [193, с. 226]. Означене вказує на пріоритетне значення національного спрямування в музейно-просвітницькій діяльності педагога.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що великого значення Н. Онацький надавав також знайомству широкого загалу зі світовою культурою. Підтвердженням цьому є організовані та проведені просвітником виставки й лекції з історії світового мистецтва на теми: «Ліві течії в малярстві», «Історія руського різьблення», «Ювілей художника Рубенса», влаштовував експозиції, присвячені творчості російських та європейських художників В. Полєнова, Б. Кустодієва, В. Сєрова, К. Моне [372, арк. 47].

На важливість культурно-освітнього й просвітницького значення музею для Н. Онацького вказує й сам факт його заснування (що припадає на 1920–1922 рр.), яке проходило в скрутних умовах хвороб, голоду, холоду й відсутності будь-якої платні протягом 11 місяців у 1922 р. Слід наголосити, що всупереч складному політичному та соціально-економічному становищу в країні, просвітник і його помічники продовжували самовіддано працювати і проводити просвітницьку роботу з населенням краю. Як зазначав педагог, у нагороду за організацію музею голова Виконавчого комітету Андрій Хвиля, який дуже цікавився музейною справою, видав співробітникам по 1 пуду пшениці, 2 пуди жита й по 20 фунтів гречки. Це мало тоді свою «цінність» і викликало задоволення і вдячність із боку співробітників. Н. Онацький писав, що цей факт: «...вважаю вартим фіксування» [194, с. 1]. Слід наголосити, що за

відсутності бюджетного фінансування протягом кількох років музею було дозволено здавати вільну площу в оренду під магазини й житло. Фінансування розпочалося в 1925 р., який в історії музею був переломним, за словами Н. Онацького: «З цього року вперше почалось опалювання помешкання, вперше музей одержав 750 карб. на придбання експонатів і музейну роботу. З цього року музей має свій кошторис і свої спецкошти» [188, с. 3].

На думку археолога О. Федоровського, сучасника Н. Онацького, музеї України, у тому числі й Сумський художньо-історичний музей, на початку радянської доби виконували велику культурно-просвітницьку роботу серед населення [323]. У цьому контексті варто відзначити, що першочерговою складовою в підвищенні освітньо-культурного рівня населення Слобожанщини Н. Онацький вважав діяльність Сумського художньо-історичного музею. На наш погляд, саме тому просвітник багато уваги приділяв створенню експозицій, підбору тематики та визначенню концепції, виготовленню підписів до експонатів та ілюстративного ряду, екскурсійній роботі, розробці і проведенню лекцій.

Аналіз архівних документів, зокрема, звітів Н. Онацького про роботу музею [372, арк. 10, 10 зв.], указує на широкий діапазон тематик екскурсій, розроблених просвітником: тільки в 1926 р. було проведено 320 з виробничої, 23 з історичної, 56 з природничої тематики, а саме:

– в археологічному відділі – «Минуле Сумщини», «Археологічні дослідження на Сумщині», «Сумське городище», «Кам'яна, бронзова й залізні доби», «Могрицький шамот», «Слов'янський посуд»;

– у художньому відділі – «Українські народні вироби (килими, вишиванки, скло)», «Культура України в минулому», «Нові традиції в мистецтві (кубізм, футуризм і авангардизм)»;

– пролетарське мистецтво – «Порцеляна російська й закордонна», «Мистецтво східних народів».

Водночас, музей під керівництвом Н. Онацького активно практикував систему виставок до різних заходів, у контексті освітньої роботи з

населенням, з нагоди відзначення подій, зокрема: «Історія книжки», «Історія друку», до шевченківських днів, до 20-х роковин революції 1905–1907 рр., до 200-річчя Академії наук; виставки археологічних надходжень, революційних плакатів, а також ті, що присвячені історії Слобожанщини. Тільки в жовтні-грудні 1925 р. проводились екскурсії з таких тем: «Археологічні дослідження на Сумщині», «Минуле Сумщини», «Селянська Спілка», «Селянський рух на Сумщині», «Революція 1905 року на Сумщині», «Повстання декабристів», «В. І. Ленін і 1905 рік» [372, арк. 2 зв.]. Означене дає нам підстави стверджувати, що історико-краєзнавча тематика посідала вагомe місце в культурно-освітній роботі педагога-просвітника.

Відтак, звіти Н. Онацького про кількість експонатів СХІМ у 1925–1926 рр. та 1931 р. підтверджують стрімке поповнення музейної колекції й дають уявлення про характер музейної збірки, що стала основою для культурно-освітньої роботи в краї [372, арк. 35, 35 зв.] (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Відомості про кількісне зростання експонатів Сумського художньо-історичного музею, що зафіксовано в звітах Никанора Онацького за 1925–1926 рр., 1927 р. та 1931 р.

Рік	Вид експонатів	Кількість
1925/1926 рр.	Історичного профілю	2049
	Старовинна зброя	20
	З історії революційного руху	510
	Виробничого характеру	300
	Художнього профілю	1716
	Усього	4595
1927 р.	Історичного характеру	3333
	Археологічного профілю	2170
	Старовинна зброя	58
	Матеріали з історії цукроваріння	373
	Художнього профілю	2071
	Стародруки на 18 мовах	6416
	Усього	10279
1931 р.	З історії революційного руху	948
	Історичного та художнього профілю	Понад 12 тис.
	Усього	Понад 13 тис.

Принагідно зазначимо, що відділ рукописних фондів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського АН України зберігає рукопис Н. Онацького «Відомості про Сумський музей» (1927 р.). За даними, які наводить Н. Онацький у рукописі, встановлено, що з 10279 музейних предметів 3333, або майже третина, мали історичний характер: археологічні та історичні речі (2170), старовинна зброя (58), матеріали з історії цукроваріння (373) тощо [158, арк. 2–5] (див. табл. 3.1). На думку дослідниці Л. Сапухіної, яка займалася класифікацією музейних фондів Сумського краєзнавчого музею, предмети таких груп, як «Килими, вишиванки, тканини» (тут були старшинські килими, козацькі пояси, одяг), «Художні меблі», «Художнє скло» (серед останнього було чимало гутного), «Порцеляна, фаянс, посуд» та інші, можуть вважатись експонатами як художнього, так і краєзнавчого напрямів [268, с. 13]. Отже, можемо стверджувати, що відсоток експонатів історико-краєзнавчого характеру, зібраних Н. Онацьким у фондах Сумського художньо-історичного музею у 20-х рр. XX ст., був доволі значним.

Важливим внеском у розуміння сутності становлення музейно-просвітницької справи на Слобожанщині є наукова праця Н. Онацького «Сім років існування Сумського музею» (1927 р.) [188], в основу якої покладено доповідь автора на секції образотворчих мистецтв Сумської міської ради. У роботі висвітлено загальні відомості про стан колекції та роботу за сім років існування музею. Просвітник детально описав процес становлення музею від 1920 р., коли в місті було створено «Палац праці», у фойє театру та ще в двох кімнатах розміщено близько 1000 експонатів: картини, порцеляну, меблі, зброю... Зокрема, Н. Онацький указав загальну кількість експонатів музею станом на 1 жовтня 1927 р. (10279) й конкретизував відомості щодо кількості надходження експонатів до музею по роках 1920–1927 рр. «Можна сказати, – наголошував Никанор Харитонович, – що за цей час зібрано й збережено найбільші та найкоштовніші колекції. Звичайно, зібрано ще не все, але залишилися тільки поодинокі речі, про існування яких музей теж зібрав

багато відомостей» [188, с. 1]. Відтак, означене дає підстави зробити висновок, що протягом семи років існування музею під керівництвом Н. Онацького провів велику роботу зі збирання, дослідження й збереження культурних цінностей Слобожанщини.

Варто звернути увагу також на те, що Н. Онацький конкретизував методи освітньої роботи Сумського художньо-історичного музею: «Відвідувачі організовані (*екскурсії – А. Никифоров, курсив наш*) обов'язково обслуговуються музеєм. Кожній екскурсії, як правило, даються пояснення, проводяться бесіди, іноді читаються коротенькі лекції на різні теми, що стосуються колекції музею» [188, с. 10]. У межах дослідження музейно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині нами було встановлено, що педагог налагодив співпрацю музею з закладами освіти, адже під його керівництвом проводилися бесіди або читалися лекції на визначені школами теми [188, с. 13]. Таким чином, можемо констатувати, що сумські школи активно використовували художньо-історичний музей з навчально-виховною метою.

Цікавим, на наш погляд, було ставлення Н. Онацького до ведення обліку відвідувачів музею. Щоб визначити стан відвідування музею населенням, аналізував його, про що свідчать статистичні дані про відвідування музею, які подані в означеній вище брошурі. Проведене Н. Онацьким анкетування відвідувачів показало, що більшість із них у музеї була по декілька разів: одні більш як 5, інші більше ніж 10, є навіть, такі, що відвідали музей понад 20 разів [188, с. 11]. Отже, дослідження, проведені Н. Онацьким, підтверджують прагнення педагога долучити до культури й освіти якомога ширше коло населення.

Встановлено, що про свої здобутки педагог-просвітник регулярно доповідав на засіданні Сумської міської Ради. Аналіз архівних джерел дає можливість констатувати, що на початок 1927 р. роботу зі створення музею було завершено й на секції образотворчих мистецтв міської Ради заслухано доповідь Н. Онацького «Про стан Сумського округового музею».

Найімовірніше, що це відбулося на прохання директора музею. Низка архівних матеріалів із фондів Сумського обласного художнього музею, наприклад: «Резолюція по доповіді Н. Онацького на секції міської Ради в січні 1927 року», у якій констатуються «надзвичайні досягнення в галузі організації музею» [391, арк. 1; 121, с. 10] засвідчила ставлення сучасників до здобутків просвітника. Відтак, варто відзначити, що в резолюції по доповіді Н. Онацького рішення секції були спрямовані як на підтримку організатора музею, так і на подальший розвиток музейної справи в цілому.

Схвальні відгуки сучасників, що високо цінували досягнення педагога в культурно-освітній роботі краю, містяться, також, у документах: «Подяка Н. Онацькому від президії міської ради за труди, положені при організації музею» [391, арк. 2] та Посвідчення інспектури народної освіти № 7515 від 12 вересня 1930 р., де, зокрема, зазначається: «Унаслідок десятирічної праці тов. Онацького в м. Суми виник цінний музей, що має тепер коло тридцяти тисяч різних експонатів великої художньої й історичної вартості всеукраїнської, а в деяких відношеннях і всесоюznego значення й користується популярністю серед трудящих мас Сумщини» [347, с. 48].

Слід підкреслити, що масштаби діяльності Н. Онацького вражали його сучасників, вражають і нас: у повітовому центрі виник музей, який за багатством і цінністю експонатів набув всеукраїнського значення. У музеї зосередилися мистецькі шедеври національного та світового рівня. Таким чином, завдяки невтомній праці педагога-просвітника на значних теренах Слобідської України від загибелі було врятовано неоціненну художню й історичну спадщину: художнє скло, килими, вишивка, тканина, різьблення, козацький одяг, царські «врата» з іконостасів XVII ст., колекції грецьких ваз, старовинні ікони, скульптура, художні меблі, кераміка Ольвії та Херсонесу; книгозбірня, що з 6416 стародруків мала понад три тисячі антикварних. Ці досягнення знайшли відображення в публікаціях Н. Онацького: «Сумський музей» [193] та «Сумський художньо-історичний музей» [194], надруковані видавництвом Академії Наук України в 1927 р. За твердженням Ю. Ступака,

з такою результативністю не працював жоден із діячів Лівобережної України 20–30 -х рр. XX ст. [288, с. 3].

Подальше вивчення архівних матеріалів дає змогу зробити висновки про хід музейної історії, що змінився після звільнення Н. Онацького з посади директора: 1931 рік можна схарактеризувати як час боротьби за виживання музею. Показовим документом про стан художньої колекції на кінець 1931 р. є «Акт про передачу всіх музейних експонатів та звичайного інвентаря» у зв'язку зі звільненням Н. Онацького за власним бажанням, датований 30 грудня 1931 р. і підписаний Н. Онацьким і членами комісії [387, арк. 1]. Загалом, Акт передачі – це документ, функцією якого є формальна констатація наявності й передачі іншій особі експонатів, музейного обладнання. Завдяки тому, що Акт перебирає на себе незвичні функції: аналіз певних груп збереження і пропозиції щодо подальшої долі музейної збірки, можна зробити конкретні висновки про те, якою була реальна ситуація на той час у музеї. Натомість, слід визнати, що сам початок документа вже свідчить про непевність фактів: «...знов призначений директор Сумського краєзнавчого музею В. Зубченко та директор художньо-історичного музею Н. Онацький...», далі за формою – перелік членів комісії [387, арк. 1]. Необхідно звернути увагу на той факт, що в документі В. Зубченко безпідставно називається директором музею, якого немає, оскільки Сумський обласний краєзнавчий музей почне своє існування лише із 1939 р., коли буде створено Сумську область, через вісім років після звільнення з музею Н. Онацького. З'ясовано, що саме ці роки (1931–1939) були найважчими в історії музею. Погоджуємось із думкою Г. Ареф'євої про те, що цей період можна порівняти тільки із загрозою, що існувала для музейної збірки під час війни 1941–1945 рр. [3, с. 16]. Вважаємо, що була й інша загроза: розпорошення і зникнення самого зібрання Н. Онацького під назвою Сумський художньо-історичний музей.

Варто зазначити, що згідно з Актом, передача фондів відбувалася за сталими групами збереження і в тій послідовності, у якій вони описані

Н. Онацьким у вищезгаданій брошурі «Сім років існування Сумського музею» (1927 р.): живопис, різьбярство, графіка, скло, порцеляна, тканини, художні меблі, археологія й історія, стародавня зброя [188, с. 13–16]. (Принагідно підкреслимо, що концептуальний аналіз означеної праці Н. Онацького засвідчив, що у своїй розвідці автор надав вичерпну характеристику речам, класифікуючи їх за видами так, що науковці музею дотримуються й нині цієї систематизації).

У процесі дослідження встановлено, що всього Н. Онацький передав понад 13 тисяч експонатів, і тільки стан однієї групи – революційний рух – зафіксований в Акті для окремого опису: «Серед експонатів цього відділу є певна частина матеріалів (948 речей), що готувалися до різних виставок 1920 – 1923 рр. і на сьогодні не мають значення, а тому потребують виключення з інвентаря музею» [387, арк. 1]. Зауважимо, що під «залишком» розумілося все, що не мало краєзнавчого профілю, здебільшого це стосувалося творів мистецтва, які складали основу музейного зібрання.

Аналізуючи Акт, вважаємо доцільним звернути увагу на закінчення документу передачі фондів, який комісія подає як пропозицію: «Разом з тим комісія знаходить потрібним у зв'язку з реорганізацією музею – залишок музейних речей передати до Всеукраїнського єдиного державного музейного фонду, а срібні речі, що не мають музейного значення, здати до фінансових органів. Інші речі не музейного значення слід реалізувати з метою підсилення спеціальних коштів, потрібних для реорганізації музею з художньо-історичного на краєзнавчий» [387, арк. 1]. Г. Ареф'єва вважає, що пропозиція комісії, по суті, є суворим вироком музею [4, с. 5].

Слід зазначити, що про подальшу долю Сумського художньо-історичного музею в 30-ті рр. ХХ ст. у місцевих архівах вичерпних даних не збереглося. Проте, цікавою є інформація, що міститься в економічно-адресному довіднику 1931 р. «Вся Україна та АМСРР», де в розділі, присвяченому науковим установам УРСР, указано, що він (музей) розташований по Шевченківській вулиці, 13. В іншому розділі довідника, де йдеться про установи, організації та заклади Сум, названі два музеї: «Музей

Революції» по вулиці Т. Шевченка, 11 (завідувач В. І. Зубченко) та «Історичний музей» по вулиці Т. Шевченка, 13 (завідувач Н. Х. Онацький) [268, с. 20]. Необхідно вказати, що в «Акті про передачу Н. Х. Онацьким музейних експонатів та інвентаря» В. І. Зубченко фігурує як «внов призначений директор Сумського краєзнавчого музею», оскільки саме В. І. Зубченко Н. Х. Онацький передав при звільненні всі музейні цінності і справи. Вважаємо, що в цьому формулюванні відобразилися спроби місцевої влади реорганізувати художньо-історичний музей у краєзнавчий.

Як свідчить дослідження Л. Сапухіної, 10 січня 1939 р. була утворена Сумська область, а вже 15 березня того самого року виконавчий комітет Сумської обласної ради депутатів трудящих ухвалив рішення про створення на базі Сумського художньо-історичного музею двох музеїв – художнього і краєзнавчого [268, с. 4], втім, через брак приміщень вони продовжували співіснувати під одним дахом. Отже, ми можемо стверджувати, що саме у 1939 році зі структури художньо-історичного музею було відокремлено матеріали археологічних, етнографічних і природничих колекцій для новоствореного краєзнавчого музею, мистецьке ж зібрання лишилось у Сумському художньому музеї.

Подальше вивчення архівних матеріалів і літературних джерел дає змогу зробити висновки, що з першого року існування (1920 р.) Сумського художньо-історичного музею майже до кінця ХХ ст. чи не єдиним архівним джерелом про становлення музею була праця Н. Онацького «Сім років існування Сумського музею» (1927 р.) [188]. Однак, зауважимо, що систематично проводився облік музейних надходжень із одночасною науковою обробкою, складалися описи колекцій, знайдених у Сумах, велась інша документація. Проте, після репресії Н. Онацького в 1937 р. кілька десятиліть поспіль із музейних архівів вилучалися книги й акти надходжень експонатів, листи і всі документи, які зберігали записи Н. Онацького. Таким чином, музей втратив описи колекцій О. Гансена, інших колекціонерів, які були складені Н. Онацьким у 1920-ті рр. Про наявність таких описів у музеї в 1952 р. свідчить Акт обстеження

Сумського художнього музею бригадою Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР, у підпорядкуванні якого музей перебував з 1938 р. до середини 1950-х рр. [381, арк. 5]. Вилучення документів тривало до кінця п'ятдесятих років. Відтак, відзначимо, що за таких соціально-політичних обставин науковці не мали доступу до брошури Н. Онацького, і тому протягом довгого часу історії існування музею вона жодного разу не стала об'єктом дослідження й аналізу фахівців. Тільки наприкінці ХХ ст. це видання побіжною згадкою потрапило до публікацій про музей.

Аналіз музейних видань 1950–1980-х рр. дав можливість зробити висновки, що як відсутність необхідної інформації, так і заборона на матеріали, пов'язані з ім'ям Н. Онацького, створили стереотип образу музею 1920-х рр. Так само з появою перших публікацій про Н. Онацького після його офіційної реабілітації в 1956 р. науковці не могли знайти відповіді на низку запитань. Лише в останні десятиліття стало можливим визначити, чому в 58-літньому віці Н. Онацький звільнився саме в той час, коли створений ним музей запрацював як повноцінний культурно-освітній заклад, а унікальна музейна збірка вже стала відомою далеко за межами Сумського повіту.

Дослідження літературних джерел [147; 150; 151] і архівних матеріалів [387; 401; 404] дозволило встановити, що коли після 1925 р. Сумський художньо-історичний музей повністю відкрив свої фонди, розгорнув постійні експозиції, чим переконливо засвідчив, що це музей художнього профілю, а історична тематика була фрагментарною. З огляду на те, що в країні на той час владою підтримувалося створення музеїв історико-краєзнавчого профілю, й виникли «політичні» проблеми Н. Онацького. На наш погляд, Акт передачі фондів Сумського музею в цьому контексті сприймається як звинувачення на адресу директора, що створив музей «не того, що треба» профілю. Найімовірніше, щоб довести, що він нічого не має проти краєзнавчих музеїв, просвітник покинув викладацьку роботу в Сумах і 3 червня 1934 р. переїхав до Полтави, де почав працювати в краєзнавчому музеї над фатальною для себе експозицією.

Доцільно зазначити, що суспільно-політична ситуація в Україні 30-х рр. XX ст. – репресії проти української інтелігенції взагалі й нещадна критика працівників музею зокрема, зайшли відображення в роботах сучасників Н. Онацького: В. Баумштейна «Кладовище історичних цінностей» (1937 р.) [9], А. Вескера «Хаос в музеях» (1937 р.) [21], А. Гріншпона «Вороги в музеях» (1937 р.) [40]. У цьому контексті варто звернути увагу на дослідження історика С. Білоконя про переслідування музейних працівників у 30-х рр. XX ст., до числа яких потрапив і Н. Онацький [13] та з огляду на важливість урахування причини морального тиску на музейних працівників у означений період, важливо відмітити розвідки історика Н. Дмитренка [47; 48]. У ході вивчення праць провідних сучасних науковців С. Білоконя та Н. Дмитенка встановлено, що за наказом керівних органів наукова робота музеїв 30-х рр. XX ст. зосереджувалася на вивченні актуальних на той час питань, пов'язаних із подіями жовтневої революції, проблемами місцевої економіки.

Цікавими для нашого дослідження є архівні матеріали [380], присвячені хвилі вилучення з музейних колекцій старовинних килимів на початку 30-х рр. XX ст. Зазначимо, що Рада Праці та Оборони видала постанову № 249: «Килимкустекспорт. Не підлягає розголошенню. З огляду на експортне значення заготівлі килимів, Рада Праці та Оборони постановляє: пункт 5: «Запропонувати Народному комісаріату освіти союзних республік зобов'язати всі музеї, картинні галереї, театри, концертні зали та інше розглянути наявні в них килими й килимові вироби та пред'явити їх до огляду і звірки кустекспорту на предмет відбору з них екземплярів, що мають експортне значення...» [380, арк. 1]. На сторінках періодичних видань, у наукових розвідках Н. Онацький доводив цінність експонатів, утім частину килимів із колекції Сумського музею йому не вдалося врятувати. Свідченням цьому є доповідь Кадирова – представника «Килимкустекспорту» на Північному Лівобережжі. У 1931 р. він доповідав у Харків уповноваженому «Килимкустекспорту» на Україні Ю. М. Гозенпуду:

«Надсилаємо вам акт прийнятих мною килимів з музею м. Суми в кількості 24 шт., з яких 2 – перських, вартістю 1080 та 1120 крб.» [380, арк. 11].

Відтак, можемо констатувати, що процес нищення музею, створеного Н. Онацьким, який тривав кілька років поспіль, був припинений після виходу у світ урядової постанови «Про музеї», яка вимагала від місцевих органів влади «розібратися з профілями музеїв, які є переплутаними». Г. Ареф'єва з'ясувала, що в 1937 р. Сумський художньо-історичний музей перейшов до системи Комітету у справах мистецтв і отримав найменування згідно профілю своїх колекцій «художнього музею» [3, с. 16–20].

Підсумовуючи музейно-просвітницьку діяльність Н. Онацького, необхідно відзначити, що в 20-х рр. ХХ ст. у період національного відродження на Україні, Н. Онацький створив Сумський художньо-історичний музей, який став одним із центрів підвищення культурно-освітнього рівня населення Слобожанщини. Стосовно перегляду та сприйняття творів мистецтва в експозиції музею в контексті культурно-освітньої роботи Н. Онацький говорив своїм учням: «...Дивіться, пишайтеся своїм краєм, будьте величними, як і діди ваші, пам'ятайте їхні діяння, шануйте свою історію» [312, с. 323].

У контексті дослідження музейно-просвітницької діяльності Н. Онацького необхідно акцентувати увагу на темі Т. Шевченка і в цьому зв'язку нагадаємо, що на другому етапі життєдіяльності в 1911 р. Н. Онацький здійснив подорож у Канів, до могили Кобзаря, де зробив свій віршований запис у книзі «Відвідувачів Могили Шевченка» [304, с. 256] (див. Додаток Д.13). Як було зазначено в п. 2.1., у результаті подорожі по шевченківських місцях у 1911 р. з'явилися художні роботи, пов'язані з іменем Т. Шевченка, зокрема офорт «Хата біля Тарасової гори в Каневі», що була роздрукована на поштових листівках у 1911 р. [405] (див. Додаток Ф). За словами Н. Юрченко: «З поетичним настроєм зображена хата під солом'яною стріхою. Ця батьківська хата знайома кожному – малому і старому, це символ страждань українця» [350, с. 3]. Принагідно підкреслимо, що в такій самій хаті народився й сам художник.

Важливо, що у фондах Сумського обласного художнього музею зберігається ще кілька творів Н. Онацького, присвячених Т. Шевченку. Заслуговує на увагу титульний лист до «Заповіту», де художник оригінально закомпонував картуш із дівочою постаттю в національному одязі, яка схилилася над портретом Кобзаря. Композиція картуша складається з українських мальов та атрибутів поета: бандури, книг, паперу; провідне місце надається тексту (див. Додаток Ц, рис. Ц.2).

Варто вказати, що як режисер драматичного гуртка, Н. Онацький присвятив творчості Кобзаря одну з театралізованих постановок – інсценізацію Н. Онацьким балади Т. Шевченка «У тієї Катерини», яка була поставлена в 1926 р. у Сумах на самодіяльній сцені в трудшолі № 3 [226, с. 6].

Дослідженням визначено, що коли в 1920-х рр., у період українського відродження, виник задум установа першого пам'ятника Т. Шевченку в Сумах, саме Н. Онацький очолив комісію зі встановлення пам'ятника Кобзареві. За спогадами Н. В. Онацької [399], було оголошено конкурс на складання проекту пам'ятника, переміг ескіз уже відомого на той час скульптора Івана Кавалерідзе – засновника українського скульптурного авангарду, який уже зазнав утисків за «формалістичні» пам'ятники. Н. Онацький, як мистецтвознавець, розумів, що образотворчі засоби, якими користувався у творчій роботі І. Кавалерідзе, суперечили «канонам» соціалістичного реалізму [373, арк. 27 зв.]. Проте, не зважаючи на те, що його «особисті політичні проблеми» в цей період уже стали об'єктом пильної уваги відповідних органів, довів справу до кінця. Отже, завдяки наполегливості просвітника пам'ятник було встановлено в центрі міста в 1927 р.

Результати наукового пошуку засвідчили, що однією з провідних тематичних виставок у Сумському художньо-історичному музеї була виставка, організована Н. Онацьким до шевченківських днів. У праці «Сім років існування музею» просвітник відзначає: «Виставка висвітлювала кріпацьку добу, життя та творчість Т. Шевченка, а також перебування його на Слобожанщині в 1859 році. Виставка настільки захопила відвідувачів, що її

довелося перетворити в постійну кімнату Т. Шевченка, яка поповнюється новим матеріалом щороку» [188, с. 14]. Для поповнення експонатів до Шевченкової колекції він організовував і безпосередньо брав участь в експедиціях по регіону в пошуках мистецьких раритетів для музейних фондів. Особливу цінність мали знайдений «Кобзар» з дарчим написом поета та власноручна копія-список Шевченкового вірша «Садок вишневий коло хати», які Н. Онацькому пощастило відшукати в Лебедині в нащадків А. Залеського [302, с. 44–48]. Тут же в Лебедині просвітник віднайшов фото з офорта Т. Шевченка «У шинку» за малюнком П. Соколова з власноручним автографом поета та з дарчою присвятою Наталії Олександрівні, дружині поміщика Дмитра Хрущова, на запрошення якого Кобзар жив у їхньому маєтку в селі Лихвині Лебединського повіту: «Варенушному архимайстрові А. М. Залескому на пам'ять. 6 июня 1859 г. на Нови (хутор Хрущових)». Офорт придбано Н. Онацьким для Сумського музею, а потім передано до інституту Т. Шевченка в Києві. У посвідченні інспектури народної освіти від 23 квітня 1928 р. зазначається, що Н. Онацький був направлений до комуни «Новий світ» Ворожбянського району для розслідування й відкриття родинного склепу Хрущових. Цей факт підтверджує походження офортів Т. Шевченка з маєтку поміщиків Хрущових [347, с. 50]. Саме за цю роботу та офорт «Притча про робітників на винограднику» Т. Шевченку було надано звання академіка гравюри. Важливо підкреслити, що у зв'язку з цим зібранням офортів можна свідчити про внесок Н. Онацького в шевченкознавство України.

Водночас, педагог організував науково-дослідну роботу, а також улаштував низку експедицій із метою збирання різних матеріалів, що стосуються перебування Т. Шевченка на Слобожанщині в 1859 р. [371; 401], коли поет побував у Сумах, повітовому місті Лебедин та сотенному містечку Межиріч. Ці міста з 1796 р. були частинами Слобідсько-Української губернії, перейменованої 1835 р. на Харківську. Відомо, що Т. Шевченко відвідував місто Лебедин із сорокових років XIX ст., відтоді в повіті поширились офорти «Мальовничої України», що їх видавав Т. Шевченко.

У результаті пошукової роботи Н. Онацький склав карту подорожі Т. Шевченка по Слобожанщині, написав кілька досліджень про Шевченка-художника, а також опублікував розвідку «Не забудьте спом'янути...» (1929 р.) [174]. Він розшукав на хуторі Лифиному хату, у якій зупинявся Т. Шевченко влітку 1859 р. Вона була напівзруйнована і Никанор Харитонович домігся, щоб Сумський округовий виконавчий комітет асигнував і видав на ремонт тисячу карбованців [371]. У замітці «Не забудьте спом'янути...» у газеті «Плуг і молот» від 11 березня 1929 р. Н. Онацький писав про необхідність збереження для майбутніх поколінь речових пам'яток, пов'язаних із перебуванням поета на Слобожанщині [174]. Н. Онацький перший дослідив та відтворив карту місць, де й коли перебував Кобзар на Слобожанщині. Також виступав у пресі зі статтями про поетичну і малярську спадщину Т. Шевченка, влаштовував Шевченківські вечори, читав лекції про життя та творчість Кобзаря, підготував ескіз титульного аркуша до «Заповіту» Кобзаря [312, с. 312] (див. Додаток Ц, рис. Ц.2).

Відтак, проведене Н. Онацьким дослідження є вагомим особистим внеском просвітника в шевченкіану України.

Отже, вивчення й аналіз громадської та музейно-просвітницької діяльності Н. Онацького на Слобожанщині дозволяє дійти висновків:

- заслуги Никанора Харитоновича у становленні та діяльності Товариства «Просвіти» на Слобожанщині величезні: сприяв розбудові районних організацій; підтримував тісні зв'язки з просвітянами Сум і районів Сумської округи, організовував святкування днів шанування Кобзаря; зробив вагомий особистий внесок у шевченкознавство України;

- опікувався проблемами розбудови національної освіти: сприяв відкриттю нових закладів освіти та підготовки національних викладацьких кадрів, упровадженню навчання рідною мовою;

- у період відродження України створив художньо-історичний музей як центр підвищення культурно-освітнього рівня населення Слобожанщини; налагодив співпрацю музею з закладами освіти (сумські школи активно

використовували художньо-історичний музей з навчально-виховною метою); провадив велику лекційну, екскурсійну, експозиційну, виставкову роботу;

- займався науковою діяльністю: публікував наукові розвідки;

- провадив велику роботу зі збирання, дослідження й збереження культурних і мистецьких цінностей Слобожанщини; розробив таку вичерпну характеристику музейним речам, класифікуючи їх за видами, що науковці музею дотримуються й нині цієї систематизації;

- переймався проблемою охорони пам'яток історії та старовини: завдяки невтомній праці педагога-просвітника на значних теренах Слобідської України від загибелі було врятовано неоціненну художню й історичну спадщину.

3.2. Краєзнавча та мистецько-просвітницька діяльність Никанора Онацького

Обов'язковим розділом наукового дослідження персоналії педагога-художника Н. Онацького було висвітлення внеску просвітника в культурно-освітнє життя Слобідського краю, що тісно пов'язане з краєзнавчою роботою педагога. Розвитком і проблемами краєзнавчої педагогіки на Слобожанщині опікуються науковці-педагоги А. Близнюк [14; 15], В. Бугрій [17–19], В. Голубченко [25–28], О. Дідик [45], Л. Корж-Усенко [78; 79], М. Манько [100], В. Снагощенко [285] та ін. Зокрема, Л. Корж-Усенко вказує на важливе значення дослідження персоналій, що має спиратися на місцевий історичний матеріал, на відновлення імен забутих та маловідомих представників педагогічної думки, творча доля яких пов'язана з нашим краєм [79, с. 6]. Основними напрямками краєзнавчої роботи 20–30-х рр. XX ст. на Слобожанщині були: створення музеїв, організація експедицій і проведення науково-дослідницької роботи. Никанор Харитонович у своїй діяльності не оминув жодної з цих ланок краєзнавства. Вагому складову

краєзнавчої роботи складають етнографічні розвідки педагога, що суттєво примножили здобутки педагогів-попередників.

Зазначимо, що збирати етнографічний матеріал Н. Онацький почав ще в юнацькі роки. Це графічні замальовки та мальовничі етюди із зображенням архітектурних мотивів: вітряків, клунь, комор, повіток, криниць, пасік, куточків села (див. Додаток X, рис. X.3.1, X.3.2, X.3.3, X.3.4). На початку педагогічної діяльності опанував мистецтво фотографії й виконав сотні етнографічних фотознімків: кобзарів, лірників, гончарів, селян у національному вбранні та під час буденної роботи, фіксував типажі селян (див. Додаток У, рис. У.3). З того часу почав збирати вироби декоративно-ужиткового мистецтва: старовинні рушники, мальовані скрині, вишиті сорочки, ткані плахти, глиняний посуд. Разом із цим цікавився усною народною творчістю, записував пісні й перекази селян. Ці матеріали нині зберігаються у фондах музеїв України і становлять джерело історичної інформації про культуру та побут населення Слобожанщини кінця XIX –початку XX ст.

Професор археології О. Федоровський у статті «Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині» (1923 р.) писав: «Краєзнавча робота, не дивлячись на найтяжчі обставини, не припинялася, а з відновленням нормальних умов швидко росте й розвивається. Ми в останній час бачимо, як виникають цілі низки невеликих повітових музеїв, що все ведуть ту або іншу краєзнавчу роботу, зустрічаємо спроби організації гуртків чи товариств вивчення місцевого краю...» [323, с. 192]. У зазначений період (1920-ті рр.) Н. Онацький велику увагу приділяв краєзнавчій діяльності як у культурно-освітній роботі з населенням, так і в педагогічній практиці. Доказом цьому є організація в березні 1920 р. при окружній народній освіті секції образотворчого мистецтва на чолі з Н. Онацьким, метою якої була краєзнавча робота [375]. Підтвердженням проведення краєзнавчої роботи Н. Онацьким на Слобожанщині є низка архівних документів, наприклад, Мандат № 5268 від 23 серпня 1923 р. про відрядження його на «...вилучення до Сумського округового музею художніх цінностей і предметів старовини...» та Посвідчення інспектури народної освіти

від 23 квітня 1928 р., у якому зазначається, що Н. Онацький був направлений до комуни «Новий світ» Ворожбянського району для розслідування й відкриття родинного склепу Хрущових [347, с. 47].

Дослідженням установлено, що для виконання краєзнавчої роботи Н. Онацький створив по всій окрузі мережу помічників і таким чином долучив до пошукової роботи учнів, молодь та небайдужих людей. Цю діяльність він висвітлював на сторінках розвідки «Організація мережі кореспондентів Сумського музею» (1929 р.) [177] та «Вивчаймо рідний край: про утворення окружного краєзнавчого комітету» (1927 р.) [155]. В. Бурій наголошує, що активізація педагогічної думки в галузі шкільного краєзнавства припадає на 20–30-ті рр. ХХ ст. і завдяки працям М. Грушевського, М. Сумцова, С. Таранушенка були здійснені краєзнавчі дослідження окремих регіонів України [18]. Так, харківський просвітник-мистецтвознавець Стефаній Таранушенко організував в Україні широку мережу помічників-краєзнавців. Сумську ланку цієї мережі очолив Никанор Онацький, який на терені Слобожанщини організував свою мережу помічників [312, с. 286].

Важливо вказати, що краєзнавчу роботу педагог здійснював як із учнями, студентами, так і в контексті культурно-освітньої роботи з дорослими. Водночас його методи краєзнавчої роботи були спільними як для навчальної, так і позанавчальної діяльності. Зазначимо, що позанавчальну краєзнавчу роботу Н. Онацький здійснював у формі роботи учнівських груп. Така діяльність учнів у галузі вивчення рідної місцевості не лише сприяла ефективності навчально-виховного процесу, але й виконувала функцію українознавства. Школи узгоджували свою пошукову та просвітницьку роботу з центральними органами краєзнавства, брали активну участь у створенні та діяльності краєзнавчих гуртків, об'єднань, комісій, плідно співпрацювали з науковцями та краєзнавчими музеями, створюючи значну джерельну базу про рідний край [19, с. 13].

За твердженням історика В. Бугрія, у 20-х рр. ХХ ст. на Слобожанщині була поширена практика створення шкільних музеїв [17, с. 212]. Відзначимо,

що Н. Онацький займався і цією роботою, зокрема, в закладах освіти Сум, де викладав мистецькі дисципліни. Варто зауважити, що системність краєзнавчої роботи в школах регіону забезпечувалася не лише навчальною, а й позанавчальною діяльністю учнів. Шкільні гуртки та шкільні музеї на чолі з Н. Онацьким проводили екскурсійну, пошукову роботу, розвідки архітектурних, історичних, етнографічних та інших пам'яток рідного краю. Необхідно підкреслити, що завдяки такому підходу педагога до краєзнавчої роботи, по-перше, зберігалися від знищення об'єкти матеріальної й духовної культури регіону; по-друге, учні залучалися до активного вивчення історії та культури рідного краю; по-третє, набували навичок роботи з пошуку, обробки та збереження експонатів, їх демонстрації й опису.

Варто зауважити, що краєзнавчу роботу проводив педагог і зі студентами в позанавчальній діяльності (художньо-історичний музей, гурток образотворчого мистецтва в інституті Соціального виховання, художня студія, творча майстерня). На наш погляд, найбільш ефективною формою практичної роботи Н. Онацького щодо вивчення свого регіону були експедиції із залученням широкого загалу, що сприяли як поповненню музейних експозицій, так і поглибленому вивченню рідного краю. Необхідно зазначити, що дослідження археологічних пам'яток він проводив як разом із іншими науковими працівниками, так і самотійно, активно займаючись збором етнографічних, історико-краєзнавчих матеріалів, серед яких вагоме місце відведено шевченківській тематиці. Для цього Н. Онацький організовував пошукові експедиції, був їх незмінним учасником. За словами Л. Сапухіної, лише в 1926 р. ним були організовані експедиції до міст Лебедин, Тростянець, сіл Славгород, Лифине, Великий Прикіл [268, с. 3].

У процесі наукового пошуку встановлено, що Н. Онацький зібрав для музею багато рідкісних творів українського, російського та зарубіжного мистецтва, меблі, старовинні килими, фарфорові й фаянсові вироби, колекцію художнього скла. Н. Юрченко з'ясувала, що у Славгороді (нині Краснопільський район) Н. Онацький знайшов картину Рубенса «Христос на

солоні», яка, ймовірно, була ескізом до центральної частини Рубенсівського триптиху, що зберігається в Антверпенському музеї [347, с. 46].

На основі аналізу архівних джерел [399; 401; 418] констатовано, що за вагомі здобутки в галузі краєзнавства та археології Пленум Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії наук України в 1926 р. обрав Н. Онацького уповноваженим з охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи Сумщини, а згодом – кореспондентом Всеукраїнського комітету захисту пам'яток культури при Академії наук УРСР. За дорученням того самого комітету Никанор Харитонович проводив розкопки під Сумами разом із провідним археологом М. Макаренком, брав участь у розкопках близько 20 курганів, здійснив натурне обстеження низки археологічних пам'яток на околиці Сум, що сприяло поглибленому вивченню рідного краю. У цьому ж році Н. Онацький склав археологічну карту Сумської округи, розпочав систематичне обстеження пам'яток культури і природи. У 1927 р. отримав звання кореспондента Українського Комітету Охорони пам'яток культури.

Подальше вивчення архівних матеріалів та публіцистичних джерел дає змогу встановити, що осередком краєзнавчих розвідок на Слобожанщині була заснована Никанором Онацьким Художня студія при Сумському художньо-історичному музеї. 27 лютого 1920 р. газета «Влада Радам» надрукувала повідомлення про те, що при «Палаці Праці» «діє художня студія, у якій 10 відділів», у тому числі й «пояснення художнього зібрання Палацу, яке проводили Н. Онацький і П. Бессонов», крім цього, вмістила розклад занять художньої студії [382, арк. 12]. Водночас, художня студія була, по суті, ще однією формою краєзнавчого дослідження Слобожанщини, яка в першу чергу покликана сприяти пошуку, дослідженню та збереженню культурних цінностей свого регіону. Відтак, можемо констатувати, що у творчій студії Никанор Харитонович згуртував учнів, робітничу молодь, студентів, краєзнавців, активістів, і з їх допомогою врятував численні твори мистецтва, що нищилися несвідомим людом по маєтках Хрущова, Капніста, Аненкова, Голіцина, Харитоненка, Суханова.

Результати наукового пошуку засвідчили, що в навчальній програмі студії Н. Онацьким було передбачено пленерне малювання (малювання на природі), по-перше, з метою виховання любові та шани до рідного краю; по-друге, для виконання замальовок цінних історичних місць, етнографічних об'єктів. Принагідно відзначимо, що з цією самою метою педагог вважав необхідним навчати дітей та молодь фотомистецтву.

Варто також підкреслити, що підготовку до вступу в художні навчальні заклади за свою мету Н. Онацький не ставив, і дипломів про закінчення студії не видавав. Проте, навчально-виховна робота Никанором Харитоновичем була поставлена так, що всі, хто вступав потім до художніх ВНЗ, успішно витримували творчі екзамени. На нашу думку, це пояснюється вибором академічної школи малюнку, адже основними напрямками навчання основ образотворчої грамоти педагог обрав заняття з таких дисциплін: 1) «Малюнок»; 2) «Живопис»; 3) «Композиція»; 4) «Мистецтвознавство».

Вивчення особливостей викладання образотворчого мистецтва Н. Онацьким (що висвітлено в п. 2.3 нашого дослідження), а також художнього аналізу творчих робіт учнів і картин самого педагога (що будуть піддані ретельному аналізу в п. 3.3), спогадів колишніх вихованців художньої студії [415; 419; 420] дають можливість схарактеризувати особливості викладання образотворчого мистецтва в першій Художній студії, створеній Н. Онацьким у м. Суми.

1. За зміст занять з «Малюнку» Н. Онацький обрав:

– малювання гіпсових зліпків: від простих геометричних фігур до зліпків голів античних героїв, частин людської постаті та фігур на повний зріст у зменшеному масштабі;

– малюнок з натури, що охоплює два підрозділи: зображення портретів та постаті людини.

Варто звернути увагу на те, що в роботі над портретом, за Н. Онацьким, необхідно виявляти індивідуальні особливості натури, для чого потрібно уважно аналізувати зображуваний образ. Під час малювання

людської фігури (стоячої, лежачої, сидячої; жіночої, чоловічої, дитячої; одягненої, оголеної) педагог приділяв велику увагу віковим особливостям натури, вивченню пропорцій та особливостей жіночої і чоловічої статури. Учитель наполягав на тому, що суттєву роль у характеристиці образу відіграють також зовнішні атрибути: костюм, головні убори, зачіска, елементи одягу. На старших курсах указував на необхідність передачі психологічного стану моделі, настрою, міміки.

2. Пріоритетними завданнями з «Живопису» Н. Онацький обрав:

- основи кольорознавства: багато часу приділяв заняттям з кольором, оскільки поєднання кольорів особливо вабило педагога, і він вважав за необхідне знайомити учнів із законами гармонійного поєднання кольорів; доцільно зауважити, що вправи та експерименти з кольором були характерною рисою як для художньої школи Н. Онацького зокрема, так і для мистецтва України (Росії, європейських країн початку ХХ ст.) взагалі;

- зображення тематичних натюрмортів: художник залучав учнів до самостійної постановки натюрмортів з метою навчити їх komponувати тематичні постановки для подальшої творчої роботи;

- копіювання творів видатних живописців у художньому музеї: для кращого розуміння послідовності створення мальовничої картини, для вдосконалення володіння живописними техніками й прийомами педагог вважав необхідним копіювати картини майстрів минулого;

- пленер (малювання на природі).

Особливої уваги заслуговує ставлення Н. Онацького до пленерного малювання. За словами Н. Юрченко, він вважав за необхідне в зображенні пейзажу «писати» один мотив із різних точок зору, відтворювати природні стани (надвечір'я, світанок, день, ніч, малювати в різні пори року), тобто вважав обов'язковим у роботі над пленером і взагалі в живописі (композиції) вивчення природи, переосмислення її мінливого стану, а не лише «зображувати те, що бачиш». Також, обов'язковим було виконання етюдів олійними фарбами, олівцевих начерків, замальовок, невеликих за розмірами,

де зображені елементи композиції: хатки, лави, церкви, млини [357]. Наразі зазначимо, що навіть із цього переліку завдань, прийомів, засобів, відібраних педагогом для навчання, можемо стверджувати, що підготовка в художній студії проводилася на високому професійному рівні.

Установлено, що Н. Онацький і сам постійно, наскільки дозволяв йому час, працював над удосконаленням своєї майстерності як художник, оскільки вважав це однією з важливих вимог до викладача образотворчого мистецтва. На пленері обов'язково працював разом із учнями (до речі, за вимогами до викладачів Петербурзької Академії викладач теж повинен малювати разом із учнями). Митець вважав, що спостереження учнів за роботою вчителя сприяє кращому засвоєнню послідовності роботи над картиною.

3. З предмету «Композиція» художник першочерговим завданням вважав досліджувати національну тематику й розвивати роботу на національному ґрунті. Художній аналіз творів самого митця дозволив установити, що він вважав необхідним збагачувати пейзажні композиції такими жанровими елементами та архітектурними мотивами, як: млини, колодязі, криниці, хвіртки, вітряки, містки, тини, перелази, повітки, жорна, клуні, що є невіддільною частиною села. У рослинних мотивах радив студійцям надавати перевагу зображенню відповідних українській природі рослин: соняшників, мальв, барвінку, бузку, кручених паничів, калини, гарбузів.

С. Луньов, колишній вихованець студії Н. Онацького, зазначив, що художник-педагог навчав вихованців виконувати твори в різних техніках образотворчого мистецтва та використовувати графітні олівці, туш-перо, акварель, пастель, олійний живопис, оскільки сам досконало володів цими матеріалами, був авторитетом і прикладом для учнів [367; 368].

4. У змісті курсу «Мистецтвознавство» Н. Онацький застосовував тематичні лекції, бесіди про мистецтво, його історію, види, жанри, засоби, прилади й матеріали. На досконалих прикладах національного та зарубіжного образотворчого мистецтва (в експозиції СХІМ) розвивав у молоді художній смак і розуміння прекрасного. За словами колишнього учня

Н. Онацького Я. Народицького, «це була наша перша школа ознайомлення з класичним мистецтвом» [419].

Необхідно наголосити, що першочергове завдання лекційного курсу з мистецтвознавчих дисциплін орієнтоване на формування загальної художньої культури як у майбутніх художників, так і у студентів будь-якого фахового спрямування. Великого значення Н. Онацький надавав знайомству широкого загалу зі світовою культурою, він організовував виставки та лекції з історії світового мистецтва: «Ліві течії в малярстві», «Історія руського різьблення», «Ювілей художника Рубенса», влаштовував експозиції в музеї, (на які обов'язково запрошував студентів вишу), присвячені творчості російських та європейських художників В. Д. Полєнова, Б. М. Кустодієва, В. О. Сєрова, М. Волошина, К. Моне [372, арк. 10, 10 зв.]. Слід зауважити, що відвідування виставок учнями і студійцями в художньому музеї Н. Онацький завжди супроводжував поясненнями, які непомітно знову перетікали в лекції. Варто наголосити, що, загалом, Н. Онацьким було розроблено сорок чотири розділи за тематиками бесід, зокрема: у кімнаті Леніна (на злобу дня); в археологічному відділі (розкопки та знахідки на Сумщині); у художньому відділі (українська орнаментика, художня творчість України в минулому, сучасна народна творчість, сучасні напрями в мистецтві, про кубізм, футуризм та про безпредметне мистецтво) [372, арк. 2 зв.].

Аналіз тематики мистецтвознавчих лекцій указує на пріоритетне значення вивчення традиційного мистецтва рідного народу серед усіх інших напрямів. Отже, ми можемо стверджувати, що Н. Онацький вважав, що знайомство зі світовою мистецькою скарбницею, його історією й витокami необхідно починати з вивчення традиційної народної образотворчості.

Доцільно підкреслити, що для викладацької діяльності Н. Онацького в художній студії характерним є те, що він не обмежувався лише пізнанням основ образотворчої грамоти. Як свідчать архівні матеріали [419; 420; 424] та літературні джерела [312; 320; 356] педагог намагався виховувати гармонійно цілісних особистостей, тому запровадив у навчально-виховний процес бесіди

про літературу, поезію, театр, творчість Т. Г. Шевченка. Відтак, з огляду на викладене, маємо підстави стверджувати, що педагог вважав, що дієвим емоційним способом впливу на розвиток творчої індивідуальності художника повинні бути й інші види мистецтва: музика, театр, літературні читання.

Необхідно акцентувати увагу на важливій формі навчально-виховного процесу мистецької школи Н. Онацького – виставковій роботі. Публіцистичні джерела дають змогу встановити, що після літніх відпусток митець організовував виставки своїх картин для учнів і регулярно влаштовував виставки навчальних та творчих робіт учнів із обговоренням їх мистецьких досягнень. В обговоренні брали участь усі бажаючі. Н. Онацький вважав, що колективна виставка дає можливість порівняти роботи учнів, виявити недоліки, помилки. Н. Юрченко стверджує, що під час обговорення вчитель указував на їхні помилки в доброзичливій формі в межах неформального спілкування, яке відбувається під час перегляду творчих робіт художників «...унаслідок сприятливої атмосфери творчості, пізнання, любові й добра, що панувала в стінах цієї студії, вийшло в світ багато художників, відомих тепер не тільки на Сумщині, а й далеко за її межами» [356, с. 2].

За спогадами колишнього вихованця художньої студії Н. Онацького Я. Народицького [420] велику увагу надавав педагог умінню спілкуватися учнів між собою та зі старшими людьми, зокрема з учителями, уміти висловлювати критику й сприймати її, виховувати в учнів адекватне сприйняття критичних зауважень, протилежних поглядів. З цією метою організовував обговорення творчих робіт учнів, студійців. Учив висловлювати власну думку, своє ставлення до картини, до явища в мистецтві. Для цього проводив бесіди на мистецьку тематику. Таким чином, аналіз комплексу джерел засвідчив, що митець навчав учнів і спілкуватися, і висловлювати свої думки, почуття, сприймати критику та коректно критикувати. Так, працюючи з художньо обдарованою молоддю, Н. Онацький проявив себе і як здібний психолог. Можливо, цьому сприяв і характер педагога. За словами Я. Народицького, «Никанор Харитонович був скромною, спокійною і врівноваженою людиною» [419].

До переліку занять практичного блоку необхідно додати навчання вихованців мистецтву фотографії, яким Н. Онацький досконало володів (багато світлин зберігається в наукових фондах Сумського обласного художнього музею) [393]. Погоджуємось із думкою Г. Арєф'євої про те, що Н. Юнацький був «визначним майстром пензля, глибоким знавцем своєї справи, закоханим в образотворче мистецтво» [4, с. 5]. Основним завданням своєї викладацької діяльності Н. Онацький вважав навчити учнів мислити під час творчого процесу, для того, щоб уміти аналізувати роботу. Ураховуючи індивідуальні здібності кожного учня, його схильності, особливості й позитивні якості, цінуючи прагнення до творчості, учитель давав можливість вільно мислити в процесі творчої діяльності [4, с. 5].

Саме такий професійний підхід до викладання образотворчого мистецтва допоміг Н. Онацькому підняти викладання образотворчого мистецтва в м. Суми на високий рівень, і саме йому, як талановитому педагогу, завдячують учні своїми досягненнями в мистецтві.

У художній студії Н. Онацького навчалися люди, які пізніше стали відомими діячами в різних видах образотворчої діяльності і культури України та Європи [320, с. 1–12]. Серед них такі:

– Калитаєва Галина Михайлівна (1910–2005 рр.) – архітектор, художник, графік, працювала в Москві;

– Кулешова Марія Андріївна (1906–1994 рр.) – мистецтвознавець із Києва, за її участю виходили альбоми серії «Українська народна творчість», закінчила Київський художній інститут, брала участь в укладанні каталогів республіканських виставок образотворчого мистецтва, підготовці альбомів серії «Українське народне мистецтво»;

– Лисенко Михайло Григорович (1906–1972 рр.) – скульптор, працював у жанрі монументальної та станкової скульптури, народний художник СРСР, дійсний член Академії мистецтв СРСР;

– Луньов Сергій Омелянович (1909–1976 рр.) – професійний художник європейського рівня (за словами Н. Юрченко) [305], живописець, аквареліст,

працював у жанрі пейзажу, портрета, навчався в трудшолі, відвідував майстерню П. Пікассо;

– Сердюк Василь Омелянович (1921–1990 рр.) – кандидат педагогічних наук, навчався в харківському інженерно-будівельному інституті, після війни закінчив Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, малював пейзажі, портрети викладачів і студентів;

– Народицький Яків Миколайович (1910–1989 рр.) – живописець, викладач живопису та малюнка Харківського інженерно-будівельного інституту, графік, закінчив Харківський художній інститут та Київський художній інститут у класі Ф. Кричевського;

– Онацька Наталія Никанорівна (Полканова) (1910–1982 рр.) – архітектор, закінчила Сумський будівельний технікум і Харківський інженерно-будівельний інститут, працювала в жанрі архітектурного пейзажу, одна з авторів книги «Пам'ятки архітектури Харківщини»;

– Онацька Оксана Никанорівна (1915–1986 рр.) – архітектор, закінчила Сумський будівельний технікум та Харківський інженерно-будівельний інститут, працювала в жанрі архітектурного пейзажу;

– Поліщук Павло Іванович (1906–1949 рр.) – архітектор, закінчив будівельний технікум, головний зберігач фондів Сумського художнього музею, працював у жанрі пейзажу, натюрморту;

– Юдкевич Зіновій Данилович (1911–1993 рр.) – архітектор, професор Харківського художньо-промислового інституту, член спілки архітекторів СРСР, навчався в трудшолі, з 1927 р. до 1929 р. у професійній трудшолі № 3 й одночасно займався в художній студії Н. Онацького. Закінчив Київський художній інститут, аспірантуру в майстерні гравюри професора В. Касьяна, працював у жанрі архітектурного пейзажу.

Учні з вдячністю згадують Н. Онацького як талановитого педагога, митця, який прищепив їм на все життя любов до мистецтва й навчив розуміти його. Так на сторінках альбому «Михайло Лисенко» (1975 р.) автор помістив теплі спогади і вдячні висловлювання провідного скульптора радянських

часів про свого першого вчителя мистецьких дисциплін Н. Онацького: «Своїм успіхам тих років я зобов'язаний його мудрим порадам» [108, с. 6].

За розвідками мистецтвознавця Н. Юрченко, творчість харківського художника Сергія Луньова є дуже популярною в Європі. Його картини зберігаються в музеях світу, а творча біографія нині висвітлюється в багатьох закордонних виданнях, на сторінках яких художник висловлює вдячність своєму першому вчителю з фаху Н. Онацькому, який відіграв важливу роль у житті митця [320; 367; 368].

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що Н. Онацький збирав у студію художньо обдаровану молодь Слобожанщини й допомагав їй у професійному становленні. Колишній студієць, викладач мистецьких дисциплін Харківського будівельного інституту Я. Народицький згадує, як уперше прийшов у студію Н. Онацького, і той для проби дав йому намалювати гіпсову класичну голову. Через дві години роботи Никанор Харитонович схвалив малюнок і сказав: «Ну що ж, молодий чоловіче, ви можете відвідувати студію в групі третього року навчання» [419, с. 3]. «Ця подія, – за висловом Я. Народицького, – уже тоді визначила мою долю» [419, с. 4].

Особливим засобом виховання Н. Онацький вважав любов до рідного краю на основі вивчення творчого спадку Т. Шевченка – невичерпної скарбниці освіти й культури України. Твори Т. Шевченка, його ім'я і, навіть, могила значною мірою завдяки зусиллям просвітян (детально розглянуто у п. 3.1 нашого дослідження), до числа яких належав Н. Онацький, перетворилися на символ національної свободи, набули сакрального значення. Майже в кожній хаті українця поряд із іконами святих висів портрет Т. Шевченка, старанно прикрашений вишитими рушниками, а «Кобзар», як і Біблія, вважався священною книгою [342, с. 41]. Варто підкреслити, що Н. Онацький передав учням і свою любов до Т. Шевченка, які продовжили справу увіковічення пам'яті Великого Кобзаря. Яскравим прикладом цього є бюст Т. Шевченка роботи М. Лисенка, який увійшов в українську шевченкіану як один із кращих скульптурних творів. В образі

поета скульптор втілює ті почуття, які виховував у нього ще з юності його перший учитель малювання. Про художньо-образне значення твору свідчать слова російського художника С. Герасимова: «Українська скульптура завдяки одному абсолютно винятковому твору займає центральне місце в роботах майстрів образотворчого мистецтва України... Це погруддя Т. Шевченка роботи М. Лисенка» [108, с. 34].

Доцільно наголосити, що до втілення образу Т. Шевченка звертаються у своїй творчості й інші учні Н. Онацького. Так, Я. Народицький своєрідно представив портрети Т. Шевченка в графіці, шевченківські мотиви в пейзажах утілює Ю. Зелінський у живописі.

Відтак, завдяки педагогічному дару Н. Онацького його учні знайшли свій шлях у мистецтві, працюють із захопленням і любов'ю до справи.

Підсумовуючи, можемо зробити висновки, що краєзнавча та мистецько-просвітницька діяльність Н. Онацького на Слобожанщині була активною, насиченою, в її основі простежуються чітко виражені прояви українського менталітету; як видатний педагог митець зумів активізувати культурно-просвітницьке життя Слобожанщини; започаткував у регіоні викладання мистецьких дисциплін; заснував першу в Сумах художню студію; за короткий термін спромігся підняти аматорське образотворче мистецтво провінційного міста до рівня високопрофесійного; виховав плеяду художників-педагогів; підготував видатних художників, у тому числі всесоюзного і європейського рівня.

3.3. Актуалізація творчої спадщини Никанора Онацького в сучасному освітньо-виховному просторі Слобожанщини

Науково-педагогічна діяльність сучасного викладача має різнобічну спрямованість, оскільки суспільство XXI ст. потребує різнобічно розвинених особистостей. Н. Онацький на початку XX ст. інтегрував елементи науково-педагогічної діяльності в практичну та теоретичну роботу. Тому здобутий

науково-педагогічний досвід і творчий спадок (літературний та образотворчий) Н. Онацького потребують подальшого вивчення з метою їх використання в сучасних умовах розвитку художньої освіти Слобожанщини.

Аналіз періодів життєдіяльності в п. 2.1, етапів педагогічної й культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького та їх змісту в п. 2.2 нашого дослідження дав можливість визначити важливий напрям його підходу до викладання образотворчого мистецтва, який забезпечував передачу культурно-мистецького досвіду через педагогічний процес в умовах музейного середовища. На думку Н. Онацького (яку ми цілком поділяємо), особливу роль при викладанні образотворчого мистецтва відіграє творчий процес, музейне середовище, що надзвичайно позитивно сприяють цьому процесові. Саме тому, Н. Онацький уперше на Слобожанщині використав Сумський художньо-історичний музей як освітній простір, що покликаний: пробуджувати інтерес і виховувати повагу до вітчизняної культури й культури інших народів; виховувати любов до рідного краю, природи; виховувати дбайливе ставлення до пам'яток культури.

Вивчення обраного Н. Онацьким власного підходу до викладання образотворчого мистецтва дає можливість стверджувати, що у 20-х рр. ХХ ст. митець започаткував основи викладання музейної педагогіки на Слобожанщині. Втім, термін «музейна педагогіка» був запроваджений значно пізніше. Уперше до наукового обігу його було впроваджено в 1934 р. німецьким ученим К. Фрізенем. Основні принципи музейної педагогіки описані науковцем І. Карсимом у навчальному посібнику «Культурно-освітня діяльність музеїв» (2007 р.) [70], де автор детально тлумачить це поняття й пояснює проблеми, з ним пов'язані. Зокрема, музейна педагогіка – це наукова дисципліна на стику музеєзнавства, педагогіки та психології, що розглядає музей як освітню систему. При цьому мається на увазі не просте використання будівлі музею для проведення уроків, а співпраця музею та школи на рівних умовах. Музей здатен формувати особистісне емоційне ставлення до експонатів, створити відповідні умови для формування

світогляду, творчих здібностей [70, с. 10]. Отже, музейна педагогіка є досить новою галуззю науки, тому використання її можливостей у навчально-виховному процесі є актуальною проблемою сучасної художньої освіти. Оскільки Сумський обласний художній музей містить великий потенціал для особистісного розвитку та фахової підготовки художньо обдарованих учнів, вважаємо необхідним упровадження педагогічного досвіду і творчого спадку Н. Онацького у становлення музейної педагогіки на Слобожанщині.

Необхідно акцентувати увагу на творчому доробку митця, що теж потребує використання в умовах модернізації художньої освіти України. У ході дослідження встановлено, що, як талановитий художник, Н. Онацький вдало оформлював театральні вистави, створював ескізи революційних знамен, агітлистівки й малював сатиричні плакати з висміюванням негативних явищ, що суперечили будівництву «кращого майбутнього». Він розписував робітничі клуби, розробляв настінні розписи для Палацу пролетарської культури в Сумах. У ті розписи вводив і алегоричні мотиви, і мотиви українського народного орнаменту, плакатів, пропонував малюнки вишивок рушників, мотиви орнаментів килимів, захоплювався книжковою графікою [312, с. 312].

Слід зазначити, що у творчій спадщині Н. Онацького вагоме місце займає образотворчий доробок, що поряд із зібранням О. Гансена склав основу колекції Сумського обласного художнього музею. Установлено, що його художній спадок налічує понад триста творів живопису і графіки. Творчість Н. Онацького органічно вписалася в історію вітчизняного мистецтва першої третини ХХ ст. У картинах Н. Онацького втілювалися кращі традиції українського реалістичного мистецтва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Більшість творів Н. Онацького зберігається в Сумському художньому музеї, з 1980-х рр. у музеї діє постійна експозиція, присвячена життю і творчості Н. Онацького. Його роботи представлені також у музейних зібраннях Лебедина, Харкова, Луганська, Полтави, Чугуєва, Канева, у приватних колекціях України, США,

Франції. Картини митця досліджувалися науковцями Г. Андрусенко «Произведения Н. Х. Онацкого в собрании Чугуевского историко-художественного заповедника имени И. Е. Репина» (1995 р.) [2]; Л. Корнішиною «Живопис Н. Онацкого в зібранні Луганського обласного художнього музею» (2001 р.) [80]; Н. Юрченко «Життя, віддане мистецтву» (1991 р.) [348]; М. Петренко «Никанор Онацький» (2004 р.) [207]; М. Тимошенко «Пише Марійка...: про творчість художника Н. Х. Онацкого» (2014 р.) [305]. У 1992 р. твори Н. Онацкого були репрезентовані в каталозі «Русское и украинское искусство XVIII – XX вв.: Автор-составитель Е. Прохасько» [253]. Згодом, у 1995 р. побачив світ каталог художніх та літературних творів за авторством і редакцією Н. Юрченко «Н. Х. Онацкий. 1875–1837» [353], що вмістив узагальнений аналіз образотворчості митця з образним резюме Н. Юрченко: «селянська тематика з нальотом побутовізму». Крім цього, сумський журнал «Галерея искусств» присвятив один зі своїх номерів творчості Н. Онацкого № 21–22 (79–80) (2008 р.), у якому вмістив узагальнені раніше опубліковані мистецтвознавчі розвідки про художню творчість Н. Онацкого [117].

Художній аналіз картин Н. Онацкого дав можливість визначити, що митець використовував різні техніки образотворчості: акварельний живопис (див. Додаток Ш, рис. Ш.3, Ш.4), (див. Додаток Ц, рис. Ц.2, Ц.3, Ц.4, Ц.5, Ц.6); олійний живопис (див. Додаток Ш, рис. Ш.1, Ш.2, Ш.5, Ш.6, Ш.7, Ш.8, Ш.9); графітні олівці (див. Додаток Х, рис. Х.1.1, Х.1.2, Х.2.1, Х.2.2, Х.2.3, Х.2.4, Х.2.5, Х.2.6, Х.2.7, Х.3.2, Х.3.3, Х.3.4), (див. Додаток Ц, рис. Ц.1); пастель (див. Додаток Ш, рис. Ш.10); туш, перо (див. Додаток Ф), (див. Додаток Х, рис. Х.3.1). Аналіз художніх творів митця уможливив визначити його погляди на образотворче мистецтво як засіб формування ментальності дітей та молоді. Визначено, що Н. Онацкий працював у різних жанрах образотворчого мистецтва: портрет, натюрморт, побутовий жанр (див. табл. 3.2), але перевагу надавав пейзажу, пленерному вирішенню натури.

**Класифікація картин Никанора Онацького з колекції Сумського
обласного художнього музею за жанровим спрямуванням**

Жанр	Назва твору	Техніка виконання	Рік створення
Портрет	«Автопортрет»	Полотно, олійні фарби	1909
	«Автопортрет»	Папір, олівець	1916
	«Автопортрет»	Папір, олівець	1919
Пейзаж	«Вітряк»	Полотно, олійні фарби	1900
	«Сарай»	Папір, туш, перо	1905
	«Хатка»	Папір, олівець	1906
	«Зимівник»	Полотно, олійні фарби	1909
	«Місток»	Папір, пастель	1909
	«Хата біля Тарасової гори»	Гравюра	1911
	«Хата»	Папір, олівець	1911
	«Садиба»	Полотно, олійні фарби	1919
	«Вільшанка, садиба Лінтварьових»	Акварель	1920-ті
	«Огорожа Охтирського монастиря»	Акварель	1920-ті
	«Хатина»	Папір, олівець	1924
	«Садиба Надаржинської»	Полотно, олійні фарби	1926
Натюрморт	«Натюрморт з рибами»	Полотно, олійні фарби	1909
	«Бузок в опішнянській вазі»	Полотно, олійні фарби	1912

Варто врахувати, що творчі пошуки власного художнього методу відбувались у Н. Онацького в складні часи на зламі епох – XIX – XX ст., коли в українському мистецтві відбувалася боротьба між прихильниками реалізму і формалізму. У малярстві з'явилися течії, які відстоювали живопис, що все більше тяжів до абстрактності, до глибоко суб'єктивного сприйняття дійсності. Однак митець був із тими, хто твердо відстоював позиції реалізму, оскільки саме реалістичний напрям уважав підґрунтям патріотичного виховання підростаючого покоління.

Зазначимо, що в 1929 р. Н. Онацький вступив до лав Асоціації художників Червоної України (АХЧУ), яка ставила за мету створити стиль «героїчного реалізму». Поряд із Ф. Кричевським, Г. Світлицьким,

І. Їжакевичем та іншими художниками-педагогами творчість Н. Онацького набула героїчно-алегоричного пафосу, що помітно в композиціях «Каменярі», «Робітник з молотом», а також в ескізах до килимів та різноманітних панно на революційну тематику [355, с. 127–129]. У цих роботах звучить гімн праці. Тема праці в мистецтві, вважав педагог, є необхідною складовою у вихованні учнів.

Краєзнавчі принципи в педагогічних поглядах просвітника особливо проявилися в тяжінні до пейзажу. Н. Онацький був переконаний, що зображення учнями куточків рідного краю найкраще сприятиме їх патріотичному вихованню. Любов до пейзажу обумовлена також поетичною натурою художника й відзначалася особливим творчим методом роботи над картиною на відкритому повітрі – однієї з головних ознак образотворчого мистецтва кінця XIX – початку XX ст. [350, с. 3]. Цю любов до стриманої природи Слобожанщини намагався передати своїм вихованцям. При невеликих форматах і простих сюжетах Н. Онацький поєднував різні жанри в одній картині: при цьому звичайні буденні речі (атрибути побутового жанру) органічно вписував у пейзажний простір. Виховне навантаження картин, простий сюжет не знижував їх мистецької цінності, навпаки, стверджує мистецтвознавець Н. Юрченко, художник наповнював твори філософським змістом [358, с. 153]. Прикладом такого підходу до живописного зображення є картини «Курінь», «Зимівник», «Соняшник», у яких художник тонко відчував природу, і свої почуття, переживання й спостереження відтворював у характері дерев, кущів, квітів.

Аналіз творчого спадку митця дозволив визначити, що пленерне вирішення натури притаманне й жанровим картинам Н. Онацького: «Пряля», «Наталка», «Прання білизни». Увагу художника привертав етнографічний матеріал, на якому педагог акцентував увагу в роботі з учнями: піч-мазанка, прядильний станок, тобто прості побутові речі повсякденного життя селян. Таким чином, автор використав принцип «етнографічної» точності. Глибоко людяні, національно й соціально визначені роботи митця містять яскраво виражене філософське

навантаження. Доказом цього є картини Н. Онацького «Вечір в степу», «Пасіка», «Місячна ніч», «Курінь», «Мальви», які належать до кращих зразків українського живопису початку ХХ ст. [357, с. 8]. Уже в самих назвах картин звучить потужний потенціал рідного народу.

Слід зауважити, що ідея народності пронизує всю художню спадщину Н. Онацького, що обґрунтовано соціально-політичними умовами, у яких формувалася ментальність педагога-просвітника. Відтак, в улюбленому жанрі – пейзажі – Н. Онацький не шукав складних вибагливих сюжетів, його картини – це відтворення народного світосприйняття, народного світовідчуття, розуміння оптимістичного й поетичного єства українського народу.

Важливе значення мистецького спадку Н. Онацького полягає в тому, що в більшості своїх пейзажних робіт він відтворив тогочасний вигляд місць, архітектурних споруд, які були пов'язані з іменами видатних людей Слобожанщини. Ці мотиви збереглися в акварелях із садибами Лінтварьових, Ліщинських, з каплицями та спорудами стародавніх часів, а також тими, що були збудовані коштом Харитоненків, Хрущових та інших благодійників і меценатів. Це не тільки твори мистецтва, але й свідки історії. У цих роботах, стверджує Н. Юрченко, Н. Онацький збагатив традиції національного пейзажу новими мотивами. Крім освітньо-виховного значення, його пейзажі мають історичну цінність. Де б не був художник, він завжди намагався зафіксувати на аркуші місця, що «відзначені відчуттям історичності» [355, с. 127–129]. Відтак, художня спадщина Н. Онацького входить у золотий фонд українського пейзажу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [357, с. 13].

Підсумовуючи, відзначимо, що Н. Онацький був художником за своїм єством, міг би написати сотні талановитих полотен, постійно брати участь у численних художніх виставках. Це допомогло б йому здобути славу живописця. Але він обрав шлях педагога-просвітника, фундатора музею, щоб десятки тисяч відвідувачів мали змогу оглянути твори класиків російського, українського й зарубіжного мистецтва. Це, на велике переконання просвітника, сприяло підвищенню культурно-освітнього рівня населення.

Отже, завдяки певним умовам формування власної системи мистецького світогляду Никанор Онацький зміг, попри всю зайнятість і перешкоди, реалізуватися у творчому плані повною мірою. І, як результат, уже крізь призму сформованої цілісної системи поглядів нести культуру й національні освітні ідеї до народу через такі види творчої діяльності, як педагогічна, мистецтвознавча, художня, літературна. Наразі, варто підкреслити, що творчої енергії Н. Онацького вистачило не тільки на подвижництво в галузі образотворчого мистецтва, а й літературного.

Зазначимо, що Н. Онацький займався літературною творчістю в різних жанрах: поезія [159; 160; 162; 163; 166; 167; 172; 176; 181; 182; 187; 189; 195; 201; 202], поетичні переклади [179], оповідання [156; 157; 281; 282; 283], публіцистичні статті [161; 173; 175; 183], п'єси [176; 200] (Додаток Б, табл. Б.5).

Доцільно зазначити, що в літературних творах Н. Онацький дотримувався принципів народної педагогіки. Митець був переконаний, що навчання українського населення повинно вибудовуватися саме на досвіді народної педагогіки й на національному ґрунті. Педагог вважав, що виховання, яке відриває учня від національного ґрунту, негативно позначається на його становленні як творчої особистості.

Зокрема, після 1917 р. знову стали популярними поезії Н. Онацького, написані до революції. Вони включаються в шкільні підручники, декламатори, збірники 20-х рр. ХХ ст. Упорядників цих книг у творах Н. Онацького приваблювала співзвучність з боротьбою трудящих за нову дійсність, за новий лад на землі. Його вірші розцінювались як такі, що сприяють вихованню читацьких мас у дусі відданості справі, за яку боролися герої Жовтня [209, с. 4].

Слід наголосити, що педагог надавав великого значення вихованню творчістю, сприяв розвитку театральних гуртків і сам був їх керівником. Н. Онацький вважав, що такі гуртки сприяють розкриттю творчого потенціалу дітей та молоді, згуртуванню їх за творчими інтересами. Саме для цього власноручно писав дитячі п'єси для школярів і виступав як драматург.

Так, у 30-х рр. ХХ ст. Н. Онацький написав п'єси: «Через руїни», «Танок смерті», інсценізація поезії Т. Шевченка «У тієї Катерини» (рукопис 1930 р., опублікований у 1993 р.). У 1930 р. в Держвидаві України була опублікована дитяча п'єса Н. Онацького «Новий світ» [176].

Натомість, інтерес Н. Онацького до української національної культури викликав підозру з боку органів ДПУ – НКВС. Зокрема, у вірші «Осінь» рядки поета: *«воля жадана, в квіти повитая, радо між людьми колись загуля»* [167, с. 1135] своєю спрямованістю привернули небажану увагу влади. Його звинуватили в «ідейних збоченнях» і, за чийосьь наклепом, вперше заарештували весною 1934 р. [413, арк. 5]. Втім, у в'язниці, у камері № 62 поет написав «захалавний» цикл віршів «За ґратами»:

Гей розвійся, чорна хмаро, розійдись!

Не плач моя родинонько, не журись!

Ще проллється грізна хмара та дощами.

Промине наше горе та із днями... [162, с. 6].

Г. Петров вважає, що твори цього циклу пройняті духом шевченківської тюремної лірики [227, с. 3] (див. Додаток Т). Слід зауважити, що Н. Онацький першим в українській літературі описав подвиг лейтенанта Шмідта в поетичній легенді «Острів мертвих» [178, с. 24–26], присвяченій пам'яті розстріляних на острові Березань у Чорному морі лейтенанта Шмідта та трьох його товаришів-матросів. Принагідно зазначимо, що Н. Онацький входив до письменницького об'єднання «Плуг і молот», усі члени якого були репресовані [38, с. 13] (див. Додаток У, рис. У.1.8).

У результаті дослідження поезії Н. Онацького встановлено, що поет звертався переважно до революційної тематики [159; 160; 166; 167], іноді патріотичної [182], але є в доробку митця й ліричні вірші [189; 195] і переклад віршів Г. Гейне «Гірський голос» та «Кохання й зорі» [179].

Аналіз літературної творчості Н. Онацького дає можливість дійти висновку, що інтерес до поетичної творчості Н. Онацького посилювався наприкінці ХХ ст. Свідченням цього є публікації його віршів: «Минув

сьогодні місяць...» (1988 р.) [172], «Сестро мила, ясна зоре...» (1988 р.) [187], «Пісня» (1990 р.) [181], «До сусіда по камері» (1990 р.) [181], «Ніч, затихли зойки, муки...» (1990 р.) [181], «Мои мысли как вольные птицы...» (1991 р.) [163], «У тієї Катерини. Уривки п'єси» (публікація Г. Петрова) (1993 р.) [200], «За ґратами: Рядки із тюремного блокнота. Поезія» (1995 р.) [162].

Отже, висвітлення літературного спадку Н. Онацького у становленні української культури й освіти дає підстави стверджувати, що Никанор Харитонович Онацький посідає одне з провідних місць у розвитку мистецької освіти і просвітництва як поет першої третини ХХ ст. на Слобожанщині. Поетичне надбання Н. Онацького займає гідне місце серед великого доробку української літературної спадщини. Саме завдяки подвижницькій справі таких діячів, як він, набувало свого значення культурне життя провінцій, яке «органічно вливалось в могутній потік вітчизняного мистецтва першої третини ХХ ст.» [353, с. 7]. Таким чином, у процесі дослідження встановлено, що крім педагогічної й образотворчої діяльності Никанор Харитонович проявив себе і в літературній творчості в таких жанрах, як поезія, поетичні переклади, оповідання, публіцистичні статті, п'єси.

Подальше вивчення архівних матеріалів дає змогу встановити, що педагогічна праця Н. Онацького ставала підґрунтям для його наукової діяльності. Педагог відчував гостру потребу наукових розвідок і усвідомлював, що досягти відразу відчутних результатів неможливо. У цьому аспекті вагомого значення надавав публікаціям, друкованому слову. Наукова діяльність просвітника була спрямована на відродження української мови, культури, освіти, він прагнув піднесення національної самосвідомості народу, його інтелектуального рівня шляхом поширення знань і освіти. У період 1920–1936 рр. Н. Онацький особливо плідно працював над науковими розвідками – залишив значний теоретичний доробок, що не втратив своєї актуальності й до сьогодення, він є автором статей та наукових праць, у яких порушив проблеми становлення й розвитку національної культури і освіти,

навчально-виховної діяльності, а також мистецтвознавства, краєзнавства, музеєзнавства, етнографії, археології, культурології, історії.

Вивчення наукового доробку митця дало змогу виокремити публікації Н. Онацького 1920-х рр. та 1930-х рр. У 20-х рр. ХХ ст. Н. Онацький опублікував низку наукових розвідок мистецтвознавчого напрямку. Цей доробок став результатом пошукової роботи митця, дослідження етнографічних матеріалів, знайдених самим науковцем в експедиціях по Слобожанщині. Учений класифікував та описав матеріал за видами мистецтва: «Українські вишивки» [198], «Українські килими» [199], «Старе українське скло» [190], «Межигірські фаянсові вироби» [171]. Ці публікації датовані 1922 р. Науковець Л. Федевич у статті «Килими України» (2001 р.) наголошує, що саме Н. Онацький перший указав на унікальність та цінність колекції сумських килимів у мистецтвознавчих публікаціях 20-х рр. ХХ ст., яку він датував кінцем XVII – початком XIX ст. [322, с. 129].

Низка наукових праць Н. Онацького 1931 р.: «Старовинні кахлі Сумщини» [191], «Українська порцеляна» [196], «Межигірський фаянс» [170], є унікальними розвідками про становлення та побутування керамічного ремесла на Слобожанщині. Про розвиток виробництва кахлів як у краї, так і на Слобожанщині розповідає праця «Старовинні кахлі Сумщини», де автор визначив орнаменти кахлів, описав обладнання випалювальних печей, подав генезу кахельних малюнків [192]. Розвідка «Українська порцеляна» висвітлила роботу фабрики в селі Волокитине на Глухівщині (нині Путивльський район) власника А. Міклашевського [196]. У цій роботі Н. Онацький описав порцеляну й інших фабрик, зокрема містечок Корець та Городниці на Волині. Розвідка «Межигірський фаянс» містить і роки роботи фабрики, і прізвища власників, майстрів та художників, крім цього, подані зразки їхніх виробів [170]. Л. Федевич указала на важливість розвідок Н. Онацького для подальших наукових досліджень, а також назвала його першим популяризатором фарфору А. Міклашевського [321, с. 120].

На основі власних досліджень та вивчення музейних колекцій Н. Онацький написав розвідку «Українське гутницьке скло» (1931 р.) про особливості скляного виробництва на Слобідських землях [197]. У своїх наукових працях просвітник перш за все переймався питанням підвищення культурного й освітнього рівня народу, для чого вважав необхідним вивчати свій рідний край. Цій самій меті підпорядковані мистецтвознавчі розвідки: «Знахідка старовинних кахлів на Харківщині» (1926 р.) [164], «Знахідка старовинних кахель у Краснопіллі» (1927 р.) [165]. Вищесказане дає змогу зробити висновок про те, що наукові розвідки педагога мають вагомим виховне значення, оскільки ґрунтуються на вивченні рідного краю. Н. Онацький був переконаний, що любов до України починається з виховання поваги до тієї місцевості, де народилася і зросла дитина, де її коріння. Про виховне значення творчої спадщини митця говорить і колишня учениця Н. Онацького, нині провідний архітектор М. Калитаєва, яка аргументує необхідність пропагування його творчості: «Це необхідно зробити не заради розваги громадян, а з метою виховання естетичних навичок, любові до рідної України, до рідної природи, побуту, звичаїв» [415].

Аналіз наукового доробку митця дає нам підстави зробити висновки про те, що вказані наукові праці Н. Онацького повинні стати підґрунтям для лекційних курсів, які розкривають зміст навчальних мистецьких дисциплін, тісно пов'язаних із мистецтвознавством, краєзнавством, етнографією. На нашу думку, його наукові розвідки є вагомим здобутком в українській культурі й мають вагомі підстави для використання їх у вдосконаленні мистецької освіти на Слобожанщині. Наукові праці Н. Онацького свідчать не тільки про актуальність та історичну значущість доробку митця, а й переконують у необхідності використання його досвіду як у теорії мистецької освіти, так і застосуванні на практиці навчання образотворчого мистецтва в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах і професійних художніх. Так, педагогічні погляди й досвід Н. Онацького знайшли втілення в діяльності послідовників-викладачів художньої студії Н. Онацького в

Сумах, яка продовжує своє існування на початку ХХІ ст. Історію художньої студії в Сумах вивчали А. Касаткіна [73], В. Клименко [75], М. Сергієнко [276], Н. Юрченко [349]. У 50–60-х рр. ХХ ст. студію очолював М. Д. Бончевський, а з 1967 р. – Б. Б. Данченко, з 2003 р. – А. Водяник.

Зазначимо, що з 1948 р. у післявоєнні роки робота студії була відновлена художником М. Бончевським під статусом студії образотворчого мистецтва обласного науково-методичного центру народної творчості й культурно-просвітницької роботи (див. Додаток Щ. рис. Щ.1). З 1967 р. педагогічні традиції Н. Онацького щодо роботи з художньо обдарованими учнями продовжив Б. Данченко (див. Додаток Щ. рис. Щ.2). У 1979 р. студія одна з перших на Україні отримала звання Народної. Подібно студії Н. Онацького, у зазначеній займалися люди різних вікових категорій, різних професій і не лише жителі міста Суми, її відвідували учні різних районів Сумської області. Б. Данченко, як і його попередники, навчав не тільки образотворчої грамоти, а й на кращих зразках вітчизняного та зарубіжного мистецтва формував і розвивав у вихованців художній смак, почуття прекрасного, шанобливе ставлення до національної та світової культури [349]. Проте, унаслідок припинення фінансування студія змушена була припинити свою роботу в 1997 р. Лише з 2003 р. завдяки зусиллям колишніх студійців С. Демяник та Р. Міленкової студія знову діє [73]. Вихованцями студії стали відомі не тільки на Слобожанщині, а й в Україні художники: А. Гідора, В. Ратнер, М. Юденков, В. Шкарупа, також художники-педагоги: Н. Негреба – викладач декоративно-прикладного мистецтва Сумського вищого училища культури і мистецтв імені Д. С. Бортнянського та І. Швачунов – викладач живопису Навчально-наукового Інституту культури і мистецтв Сумського педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Аналіз літературних джерел і архівних матеріалів допоміг виокремити етапи роботи художньої студії в м. Суми на підставі фактичних даних послідовної діяльності викладачів студії: перший етап – (1928–1931 рр.) – студію очолював Никанор Онацький; «студія Онацького»; другий етап – (1948–1967 рр.) – очолював М. Бончевський; «студія Бончевського»; третій

етап – (1967–1997 рр.) – керував студією Б. Данченко; з цього часу вона стала іменуватися «студія Данченка»; у 1997 р. студія тимчасово припинила свою діяльність, оскільки її перестали фінансувати органи влади; четвертий етап розпочався після перерви з 2003 р. й існує до часу даного дослідження – 2016 р. – керує студією А. Водяник, на четвертому етапі існування Сумська художня студія має назву «студія Данченка» (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Етапи функціонування художньої студії, створеної Никанором
Онацьким при Сумському художньо-історичному музеї в 1928 році**

Етапи	Керівник студії	Назва студії	Хронологічні межі
I етап	Н. Онацький	Студія Онацького	1928–1931 рр.
II етап	М. Бончевський	Студія Бончевського	1948–1967 рр.
III етап	Б. Данченко	Студія Данченка	1967–1997 рр.
IV етап	А. Водяник	Студія Данченка	2003–2016 рр.

Дослідженням з'ясовано, що на четвертому етапі існування художньої студії в Сумах керівником є художник А. Водяник, який продовжує педагогічні традиції засновника Н. Онацького, до яких додаються нові напрями сучасних мистецтв (див. Додаток Щ, рис. Щ.3). Так, у 2012 р. студійці брали активну участь у фестивалі стрит-арт (малюнки на вулиці: стінах будинків, асфальті, огорожах тощо); у 2013 р. організували майстер-клас із малювання крейдою натюрморту на Соборній площі в центрі міста Суми; у 2015 р. влаштували виставку своїх творчих робіт у виставковій залі «Філантроп» наукової бібліотеки Української академії банківських справ [276].

Установлено, що на всіх етапах у художній студії міста мали можливість займатися як школярі та молодь, так і дорослі. Зауважимо, що в третій період існування в студії видавався офіційний диплом. Варто зазначити, що в Україні було всього дві таких Народних студії – у Сумах і Харкові [75].

Аналіз виставкових картин студійців, діяльності студії Н. Онацького і його послідовників М. Бончевського, Б. Данченка та А. Водяника дав змогу визначити:

– *відмінні риси*: велика увага академічному малюванню в Н. Онацького і перевага творчим пошукам у послідовників; реалістичний напрям образотворчого мистецтва в Н. Онацького та тяжіння до безпредметного, абстрактного живопису послідовників (особливо на початку ХХІ ст.); створення власних тематичних творів у студії Онацького та копіювання робіт художників у послідовників; ґрунтовна теоретична підготовка у студії Онацького й вибіркова теоретична складова у послідовників; педагог учив аналізувати й розуміти мистецькі твори, послідовники лише використовували твори провідних митців як зразки; Н. Онацький використовував Сумський художньо-історичний музей як освітнє середовище для навчального процесу творчо обдарованих учнів, розглядав музей як освітню систему (тому художню студію організував безпосередньо при музеї, щоб мати можливість пробуджувати у вихованців інтерес до вітчизняної й світової культури через музей та його художню колекцію); на противагу йому, послідовники не надавали ні навчального, ні виховного значення музею; Н. Онацький проводив науково-дослідницьку роботу з вихованцями (збирання й дослідження мистецьких творів свого регіону), послідовники не займалися науковими розвідками ні з вихованцями, ні без; великого значення Н. Онацький надавав патріотичному вихованню учнів через краєзнавчу роботу, пленерний живопис; сучасники не надавали великого значення патріотичному вихованню студійців і краєзнавчій роботі; Н. Онацький залучав до навчально-виховної роботи й інші види мистецтва (літературу, музику, театр із метою формування гармонійно розвиненої особистості); із послідовників лише на останньому – сучасному етапі (початку ХХІ ст.) А. Водяником започатковано неформальне спілкування зі студійцями (музично-театральне виховання обмежалося піснями під гітару);

– *спільні риси*: навчання художників-аматорів; більшість вихованців відчували необхідність у подальшій художній освіті й отримували професійну підготовку у ВНЗ на базі знань отриманих у студії; кращі вихованці в усі періоди ставали педагогами мистецьких дисциплін;

важливою вважалася виставкова діяльність; проводилося спілкування студійців і викладачів, жваві бесіди на мистецькі теми й обговорення робіт студійців; визнавався авторитет і приклад творчої особистості викладача; панувала доброзичлива, творча атмосфера в студії.

«Студія Данченка» – це єдиний в Сумах гурток, де могли, як і в довоєнні роки, займатися дорослі. Головне, – як говорив Б. Данченко, – велике бажання цим займатися» [73]. Навіть рівень уміння малювати був не принциповим питанням. Кожен розвивався за своєю програмою й розвивав ті здібності, які в нього були. А. Водяник продовжує традиції студії: надати можливість самореалізуватися в мистецтві як професійним художникам, так і аматорам. Колишня вихованка Б. Данченка Р. Міленкова підтримує такий підхід до навчання, адже більшість європейських художніх шкіл, перейнявшись ідеями гуманізму, розвивають саме особистість, стверджує Р. Міленкова [276].

Таким чином, головна мета художньої студії Никанора Онацького – повна свобода творчого самовираження й допомога у знаходженні свого шляху в мистецтві – знайшла своїх послідовників, завдяки яким кожен має можливість опанувати образотворчу грамоту в залежності від своїх можливостей.

Дослідженням встановлено, що на всіх етапах існування студії послідовники дотримувалися започаткованої Н. Онацьким системи викладання образотворчої грамоти, значна увага на всіх етапах приділялась організаційно-методичній роботі, дещо меншого значення приділяли на останніх етапах патріотично-виховній складовій навчального процесу. З кожним наступним етапом зменшувалась увага послідовників до музейної педагогіки. На третьому й особливо останньому, четвертому етапі діяльності художньої студії в Сумах керівниками не приділено належної уваги художньому музею, як *освітній системі*, яку Н. Онацький вважав потужним чинником у навчально-виховній роботі з учнями й дорослими.

Культурно-просвітницька діяльність Н. Онацького, як і педагогічна, до цього часу не стали предметом наукових досліджень, проте слід зауважити, що активізувалося вибіркове вивчення й аналіз його наукових розвідок і

різнобічної діяльності в дисертаційних роботах з інших (дотичних) проблем (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Дисертаційні роботи, в яких активізована увага сучасних науковців до персоналії Никанора Онацького в контексті дослідження проблем становлення освіти та культури першої половини ХХ ст.

№	П.І.Б.	Рік	Назва	Шифр спец-ті
1.	Бугрій Володимир Станіславович	2006	Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах північно-східної України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.)	13.00.01
2.	Корж-Усенко Лариса Вікторівна.	1999	Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття)	13.00.01
3.	Мельниченко Олена Василівна	2007	Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст.	07.00.05
4.	Маньковська Руслана Вікторівна	2003	Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941 рр.)	7.00.01
5.	Мельничук Людмила Юріївна	2005	Приватні мистецькі колекції ХІХ–ХХ століття у складі музейних зібрань Слобожанщини (особливості розвитку, культурно-історична і художня цінність, перспективи)	26.00.05
6.	Снагощенко Валентина Володимирівна	2010	Професійна підготовка майбутнього вчителя історії засобами музейної педагогіки	13.00.04
7.	Харитоновна Олена Вікторівна	2010	Скло козацьких пам'яток України ХVІІ–ХVІІІ ст.: джерелознавчий аспект	7.00.06

Таблиця автора.

Систематизовано на основі джерел: [19; 79; 99; 101; 104; 285; 330].

Ці різноаспектні праці сучасних вітчизняних науковців свідчать про актуальність педагогічних поглядів та творчої спадщини Н. Онацького в

сучасному культурно-освітньому житті Слобожанщини. Вважаємо важливими для кращого розуміння особистості педагога-просвітника, його педагогічних поглядів і просвітницьких ідей, для осмислення освітянських процесів в Україні в першій половині ХХ ст. дослідження діяльності Н. Онацького науковцями в різних галузях науки, зокрема: педагогіці, історії України, мистецтвознавстві, музеєзнавстві. Так, у дисертаціях з педагогіки постать Н. Онацького побіжно розглядали: В. Бурій у контексті питань розвитку системи краєзнавчої роботи в школах північно-східної України (20–30-ті рр. ХХ ст.) [19]; В. Снагощенко у зв'язку з підготовкою сучасних учителів історії засобами музейної педагогіки [285].

Л. Корж-Усенко у дисертації в галузі педагогіки «Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття) (1999 р.) [79]. Л. Мельничук у дисертаційній роботі з мистецтвознавства «Приватні мистецькі колекції ХІХ–ХХ ст. у складі музейних зібрань Слобожанщини (особливості розвитку, культурно-історична й художня цінність, перспективи)» (2011 р.) проаналізувала надходження приватних колекцій до музеїв Слобідської України, у тому числі й колекцію раритетів, зібраних Н. Онацьким для Сумського обласного художнього музею [104]. О. Харитонova в дисертації з мистецтвознавства «Скло козацьких пам'яток України ХVІІ – ХVІІІ ст.: джерелознавчий аспект» (2010 р.) в одному з розділів, присвячених науковим розвідкам початку ХХ ст., схарактеризувала працю Н. Онацького «Українське гутницьке скло» видання 1931 р. [330]. Р. Шмагало в дисертаційній роботі з мистецтвознавства «Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції» (2005 р.) проаналізував становище й розвиток художньої освіти в усіх регіонах України, що дало можливість окреслити історико-культурний контекст становлення мистецької освіти й на Слобожанщині в досліджуваний період [345].

Отже, опрацювання наукових досліджень визначило великий потенціал використання творчого доробку просвітника в різних галузях

знань – педагогіці, історії, історії педагогіки, історії й теорії образотворчого мистецтва, мистецтвознавстві й це далеко не повний перелік можливості його використання.

Творча спадщина, педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Н. Онацького в сучасному науковому просторі стали предметом обговорення на всеукраїнських та міжнародних симпозіумах, науково-практичних конференціях з різних наукових напрямів: педагогіки [26; 28; 248; 314]; історії [13; 99; 205; 339]; археології [59; 60]; краєзнавства [17; 18; 45; 86; 268] культурології [3; 102; 103; 245; 302]; мистецтвознавства [2; 5; 6; 7; 80; 105; 321; 322; 358]; літературознавства [71; 327]; музеєзнавства [47; 97; 98; 334; 335; 347; 352]. Матеріали науково-практичних конференцій щодо педагогічної й культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького мають великий науковий потенціал щодо їх упровадження в теорію та практику з краєзнавчої педагогіки, музейної педагогіки та художньої освіти.

Велике значення для актуалізації творчої спадщини педагога має впровадження його доробку в теорію і практику вчителів-новаторів.

Так, дослідженням виявлено, що: при житті Никанора Онацького до видання «Українського декламатора» вміщено вірш Н. Онацького «Хмарами чорними небо покрилося» (1908 р.) [201]; тут саме опубліковані переклади творів Г. Гейне: «Гірський голос» та «Кохання й зорі» [179]; у Читанці-декламаторі (1923 р.) розглянуто вірш «Я меч, я полум'я» [202]; автори О. Сабалдир, М. Грунський умістили у своєму підручнику «Українська мова для трудових шкіл» (1926 р.) поезії «Ковалева пісня. Вірші» [166]; у радянську добу (1937–1990 рр.) до навчального посібника «Поети Сумщини післяжовтневої доби: На допомогу вчителям-словесникам» (1968 р.) Сумський обласний інститут удосконалення вчителів, крім біографічної довідки про Н. Онацького, надрукував його баладу «Острів мертвих» [278]. Про використання творчого спадку Н. Онацького в освітній теорії і практиці вчителями української літератури Полтави та Липової Долини згадує Н. Онацька в листі до Г. Петрова [408] (див. табл. 3.5).

**Упровадження творчої спадщини Никанора Онацького
в освітній теорії і практиці**

Рік	Напрямок творчості	Підручники, посібники, методичні рекомендації
1908	Поезії	«Український декламатор»
1923	Поезії	«Читанка-декламатор»
1926	Поезії	«Українська мова для трудових шкіл»
1968	Поезії	«Поети Сумщини післяжовтневої доби: на допомогу вчителям-словесникам»
2001	Поезії	«Внесок народознавців Сумщини в українську етнографію та фольклористику»
2008	Художня спадщина	«Імпресіоністичне малярство Никанора Онацького на уроках літератури»
2010	Художня спадщина	«Із скарбниці Сумського художнього музею: методичний посібник для вчителів художньо-естетичного профілю, учителів початкових класів, спеціалістів дошкільних навчальних закладів»

На сучасному етапі розвитку національної освіти (1991–2016 рр.) Г. Намдамаров, О. Скиба в роботі «Внесок народознавців Сумщини в українську етнографію та фольклористику» (2001) розглянули літературний спадок Н. Онацького як потужний потенціал у сучасній освіті [110]; Л. Горболіс у праці «Імпресіоністичне малярство Никанора Онацького на уроках літератури» (2008 р.) запропонувала використання синтезу літературного слова й живопису Н. Онацького на заняттях у сучасній загальноосвітній школі [31]; Л. Серих у посібнику «Із скарбниці Сумського художнього музею: методичний посібник для вчителів художньо-естетичного профілю, учителів початкових класів, спеціалістів дошкільних навчальних закладів» (2010 р.) розробила методичні рекомендації щодо використання творів мистецтва (живопису, графіки, як зібраних Н. Онацьким, так і картин самого Н. Онацького) на уроках образотворчого мистецтва, музики в середній, початковій та дошкільній освіті й художньої культури в профільних класах [277].

Вищезазначені факти служать достатньою підставою для висновку: в останні роки посилюється увага освітян до впровадження творчого здобутку Н. Онацького в навчально-виховний процес.

Відтак, якщо довгий час основна увага науковців-освітян була прикута до літературної спадщини Н. Онацького, то на початку ХХІ ст. посилюється тенденція залучення художнього надбання майстра, що має надзвичайно потужний потенціал для вдосконалення мистецької освіти України.

Отже, тема впровадження спадщини педагога в теорії та практиці освіти представлена незначною кількістю праць. Проте наше дослідження дає підстави стверджувати, що різноманітна за тематикою та жанрами творчість Н. Онацького, його науковий спадок і тепер не втратили свого педагогічного, культурного, естетичного значення й тому можуть активно використовуватися у справі виховання та навчання молодого покоління на Слобожанщині.

Таким чином, педагогічний досвід і науково-творчий доробок Н. Онацького в умовах сьогодення набуває важливого значення та перспективності, що обумовлено активним пошуком нової парадигми навчання й виховання дітей та молоді.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі висвітлено напрями діяльності митця: громадську, красназавчу, просвітницьку, мистецьку, музейну, розкрито роль педагога в організації культурно-освітнього життя Слобідського краю, схарактеризовано науково-творчу спадщину митця й окреслено можливості її використання в умовах сучасності.

Узагальнено та систематизовано культурно-просвітницьку діяльність Н. Онацького, визначено внесок Н. Онацького в просвітництво на Слобожанщині: сприяв організації сумського осередку товариства Просвіти і був її керівником (1917–1933 рр.), розробив пропозиції зі збереження

архітектурних пам'яток «козацького бароко» в м. Суми (Вознесенської та Покровської церков), проводив велику краєзнавчу роботу: виконував дослідження археологічних пам'яток, організовував пошукові експедиції, що сприяло поглибленому вивченню рідного краю. Прагнув долучити до культури й освіти якомога ширше коло населення. З цією метою заснував у 1920 р. Сумський художньо-історичний музей, який став одним із провідних культурно-просвітницьких центрів на Слобожанщині. Підтверджено, що Н. Онацький зібрав для художньої колекції багато рідкісних творів українського, російського й зарубіжного мистецтва. До пошуку, збору і дослідження мистецьких цінностей у Слобідському краї педагог долучив учнів, молодь і дорослих. Освітньо-виховну сутність першого в місті Суми музею просвітник узагальнив у праці «Сім років існування Сумського музею» (1927 р.), у якій обґрунтував духовне значення культури минулого для морального зростання людини.

Детально розкрито послідовність становлення й розвитку музею, який на початку радянської доби виконував велику культурно-просвітницьку роботу серед населення: багато уваги Н. Онацький приділяв створенню експозицій, підбору тематик і визначенню концепції експозицій, виготовленню підписів до експонатів та ілюстративного ряду, екскурсійній роботі, розробці та проведенню лекцій. Визначено, що у створеному ним художньо-історичному музеї просвітник вбачав потужну навчально-виховну базу, налагодив співпрацю закладів освіти з музеєм: сумські школи використовували музей із навчальною метою. Установлено, що Н. Онацький організовував шкільні музеї, у яких започаткував екскурсійну роботу, пошукову; провадив розвідки архітектурних, історичних, етнографічних та інших пам'яток Слобожанщини.

Висвітлено й обґрунтовано особистий внесок просвітника в шевченкознавство України (у музеї створив «Шевченківську залу», що містить цінні експонати з власноручним автографом та присвятою поета). Підкреслено, що концепція Н. Онацького щодо підвищення культурно-освітнього рівня

населення засобами долучення широкого загалу до мистецьких цінностей, високого і прекрасного, мала великий успіх серед мешканців краю.

У розділі також з'ясовано, що Н. Онацький, спираючись на власний педагогічний досвід та художньо-мистецьку практику, використовував власний підхід до викладання образотворчого мистецтва в художній студії, яку створив при Сумському художньо-історичному музеї в 1928 р. Схарактеризовано особливості мистецької школи Н. Онацького: 1) у студії мали можливість займатися не тільки школярі, а й дорослі; 2) навчалися як професійні художники, так і аматори; 3) студію мали можливість відвідувати не тільки сум'яни, а й бажаючі з усього регіону.

На підставі опрацювання допоміжних літературних джерел, спогадів учнів Н. Онацького (Я. Народицького, С. Луньова, М. Лисенка, Г. Калитаєвої), послідовників цієї мистецької школи (М. Бончевського, Б. Данченка, А. Водяника) та доньок митця (Наталії і Оксани, які теж навчалися в художній студії) розкрито особливості проведення занять із художньо обдарованими учнями (як практичної роботи з малюнку, живопису, композиції, так і теоретичної підготовки з історії вітчизняного та зарубіжного образотворчого мистецтва). Окреслено напрями теоретичної (історія вітчизняного й зарубіжного образотворчого мистецтва) та практичної (малюнок, живопис, кольорознавство, композиція) підготовки студійців. Основою теоретичного курсу мистецьких дисциплін Н. Онацький вважав знайомство учнів із основними поняттями мистецтвознавства, особливостями історичних етапів світової образотворчості, декоративно-ужиткового мистецтва та архітектури, пам'ятками світової й вітчизняної культури, виховання художньо-естетичного смаку. Зміст лекційних курсів Н. Онацький розробляв у двох напрямках: для навчання художньо обдарованих учнів (поглиблений) та для підвищення культурного рівня населення (ознайомчий). Велику увагу Н. Онацький приділяв створенню позитивного емоційного мікроклімату, перевагу віддавав пейзажному малюванню (зображенню куточків рідного краю), що сприяло патріотичному вихованню учнів,

вважаючи, що відрив від національного ґрунту негативно впливає на становлення творчої особистості.

На основі узагальнення й систематизації досвіду наукової і творчої діяльності Н. Онацького на Слобожанщині проаналізовано його художню спадщину, літературний та науковий доробок. Аналіз художніх творів митця дав можливість визначити його погляди на образотворче мистецтво як засіб формування ментальності дітей та молоді. Розглянуто особливості краєзнавчої роботи педагога, основу якої становлять етнографічні розвідки: графічні замальовки та мальовничі етюди із зображенням пам'яток – сотні етнографічних фотознімків, зібрані вироби декоративно-ужиткового мистецтва, записані пісні та перекази селян, що є джерелом історичної інформації про культуру та побут населення Слобожанщини кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз широкого кола джерел засвідчив актуальність і значущість наукової та творчої спадщини Н. Онацького, автора наукових праць: краєзнавчих («Знахідка старовинних кахлів на Харківщині», «Знахідка старовинних кахель у Краснопіллі», «Старовинні кахлі Сумщини»); музеєзнавчих («Сім років існування Сумського музею», «Відомості про Сумський музей», «Сумський художньо-історичний музей», «Сумський музей», «Організація мережі кореспондентів Сумського музею»); мистецтвознавчих («Українські вишивки», «Українські килими», «Межигірські фаянсові вироби» «Українське гутницьке скло», «Українська порцеляна»), що склали основу змісту його лекційних курсів з історії образотворчого мистецтва.

Наведено результати аналізу наукової діяльності Н. Онацького, яка спрямована на піднесення національної самосвідомості народу, його інтелектуального рівня шляхом поширення знань і освіти. Зазначено, що наукові розвідки Н. Онацького мають виховне значення, оскільки ґрунтуються на вивченні рідного краю й мають вагомі підстави для використання їх у вдосконаленні художньої освіти на Слобожанщині;

підкреслено, що праці Н. Онацького свідчать не тільки про актуальність та історичну значущість доробку митця, а й переконують у необхідності використання його надбань як у теорії та практиці мистецької освіти, так і в подальшій розробці таких перспективних напрямів вітчизняної науки, як «Музейна педагогіка», «Краєзнавча педагогіка», «Художня педагогіка».

Отже, у ході наукового пошуку встановлено, що творча спадщина Н. Онацького знаходить втілення в теорії та практиці послідовників та вчителів-новаторів, оскільки має потужний потенціал для вдосконалення художньої освіти України. Використання методу теоретичного узагальнення дозволило виявити аспекти реалізації творчого доробку митця в культурно-освітньому житті сучасної Слобожанщини: література (вірші, оповідання, драми) і образотворче мистецтво (малюнок, живопис) та визначити перспективні напрями використання педагогічного досвіду Н. Онацького в роботі офіційних закладів мистецької освіти та гуртків і студій художньо-естетичного профілю: на місцевому рівні перспективним є розширення діяльності художньої студії Никанора Онацького, створення мережі студій у регіоні для спільного навчання учнів і дорослих, як художньо обдарованих, так і всіх бажаючих самореалізуватися в художній творчості.

Результати дослідження культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині висвітлено в працях автора [120; 121; 123; 132; 133; 136].

ВИСНОВКИ

Отримані результати дослідження педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині в першій третині XX ст. дозволили зробити такі **висновки**.

1. Виявлено стан наукової розробленості проблеми педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького, виокремлено та проаналізовано етапи процесу дослідження життєдіяльності митця на Слобожанщині науковцями й культурно-освітніми діячами: перший етап досліджень – прижиттєвий (1906–1937 рр.); другий етап – радянський (1937–1990 рр.); третій – сучасний (1991–2016 рр.).

Систематизовано джерельну базу роботи: архівні документи та матеріали (державних архівних установ, наукових фондів Сумських краєзнавчого і художнього музеїв, низки наукових бібліотек України, особистих архівів краєзнавця Г. Петрова та родини Онацьких), періодичні видання та праці науковців загальної характеристики досліджуваного періоду, джерела особового походження (опубліковані наукові праці та рукописи Н. Онацького).

Виділено аспекти педагогічного (науково-педагогічний, викладацький) та культурно-просвітницького (громадський, краєзнавчий, музейно-просвітницький, мистецько-просвітницький) напрямів діяльності митця у контексті розвитку художньої освіти Слобожанщини першої третини XX ст.

Здійснено бібліографічне впорядкування творчої спадщини діяча: виконано уточнення й доповнення переліку творчого доробку Н. Онацького та списку публікацій про багатогранну діяльність митця. Констатовано, що педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Н. Онацького на Слобожанщині не були предметом цілісного наукового дослідження.

2. Визначено періоди життєдіяльності Н. Онацького: дитинства та юності (1875–1899 рр.); професійного навчання (1899–1906 рр.); становлення педагогічних і культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913 рр.);

розвитку ідей просвітництва та збагачення змісту педагогічної діяльності (1913–1933 рр.); заборони професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування та арешти (1933–1937 рр.).

Обґрунтовано етапи педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького в контексті розвитку художньої освіти Слобожанщини в першій третині XX ст.: перший – актуалізації ідей народної школи та формування моделі культурно-просвітницької діяльності в умовах суспільного протистояння (1906–1908 рр.); другий – розвитку ідей національної школи та розширення культурно-просвітницької діяльності (1908–1913 рр.); третій – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в дореволюційній системі освіти (1913–1917 рр.); четвертий – інтенсивної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності в суспільно-політичних умовах радянської системи освіти (1917–1933 рр.).

Установлено провідні чинники особистісного та професійного розвитку Н. Онацького: родинні, освітні, науково-педагогічні, суспільно-політичні, громадсько-культурні; окреслено коло спілкування з визначними особистостями, які спрямовували його діяльність на пробудження національної свідомості народу, поширення освіти, розвиток науки.

3. З'ясовано змістові засади педагогічної діяльності Н. Онацького, до яких віднесено: мету (формування художньої культури особистості засобами образотворчого мистецтва), завдання (вивчення зарубіжного й вітчизняного мистецтва, зокрема традиційного мистецтва Слобожанщини; формування знань та вмінь з образотворчого мистецтва; долучення учнів до інших видів мистецтва й літератури); принципи (доступності й загальності освіти, народності, культуровідповідності, цілісності загальної картини світу, єдності навчання й виховання); форми, в яких поєднана теоретична (краєзнавство і мистецтвознавство) й практична (рисунок, живопис, плер, композиція, фотографія) складові; методи (пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, евристичний, проблемного викладу, навчання й виховання у природному середовищі, трудового виховання, проєктів); засоби (музейні експозиції та

фонди, наочні матеріали, власний приклад). У результаті педагогічної діяльності Н. Онацький забезпечував здобуття учнями початкової художньої освіти та готовності до професійного художнього навчання. Доведено єдність цільових пріоритетів і засобів педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького.

4. Схарактеризовано культурно-просвітницьку діяльність Н. Онацького на Слобожанщині в першій третині XX ст. у таких її видах: громадська (сприяв організації Сумського осередку товариства «Просвіти» й був її керівником (1917–1933 рр.), опікувався проблемами розбудови національної освіти, провадив роботу щодо збереження пам'яток архітектури та старовини, організовував пошукові експедиції, зробив вагомий особистий внесок у шевченкознавство України); музейно-просвітницька (створював шкільні музеї, в яких започаткував пошукову, дослідницьку, екскурсійну, виставкову, експозиційну роботу; у 1920 р. заснував Сумський художньо-історичний музей, який став одним із провідних культурно-просвітницьких центрів на Слобожанщині, зібрав для художньої колекції багато рідкісних художніх творів українського, російського і зарубіжного мистецтва); краєзнавча (виконав сотні етнографічних фотознімків, створив замальовки історичних пам'яток Слобожанщини, зібрав колекцію виробів декоративно-ужиткового мистецтва, записав пісні та перекази селян); мистецько-просвітницька (заснував першу в Сумах художню студію; виховав плеяду художників-педагогів; підготував видатних художників, у тому числі, всесоюзного й європейського рівня).

Підкреслено, що концепція Н. Онацького щодо підвищення культурно-освітнього рівня населення засобами долучення широкого загалу до мистецьких цінностей, високого і прекрасного, мала успіх серед мешканців краю. Доведено, що пріоритетного значення у власній культурно-просвітницькій діяльності Н. Онацький надавав національній спрямованості.

5. Окреслено перспективні напрями практичного використання елементів творчої спадщини Никанора Онацького в сучасному освітньо-

виховному просторі Слобожанщини. Виявлено й подано характеристику кожному з напрямів творчого доробку митця: науковому (педагогіка, історія, історія образотворчого мистецтва, краєзнавство, музеєзнавство), літературному (поезія, оповідання, п'єси), художньому (живопис, малюнок, декоративно-прикладне мистецтво), що спрямовані на піднесення національної самосвідомості народу, його інтелектуального рівня шляхом поширення знань і освіти. З'ясовано, що наукові праці й творчий спадок Н. Онацького мають виховне значення, оскільки ґрунтуються на вивченні рідного краю та свідчать не тільки про актуальність та історичну значущість доробку митця, а й переконують у необхідності реалізації його творчого надбання та педагогічного досвіду в теорії та практиці художньої освіти Слобожанщини.

Дослідження дало змогу визначити перспективні напрями використання елементів творчої спадщини Н. Онацького в подальшій розробці теоретичної складової змісту таких галузей вітчизняної науки, як «Музейна педагогіка», «Краєзнавча педагогіка», «Художня педагогіка», що сприятиме підвищенню рівня кваліфікації педагогічних кадрів Слобожанщини, та у практичній роботі закладів художньої освіти, що забезпечить можливість розширення діяльності художньої студії Н. Онацького на Слобожанщині, як-от: створення мережі гуртків і студій естетичного профілю для спільного навчання всіх, хто бажає самореалізуватися в художній творчості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів освітньої діяльності та творчого доробку Никанора Онацького. На подальше вивчення заслуговують організаційно-педагогічні засади вдосконалення мистецької освіти в Україні та проблема реалізації освітньо-виховної роботи з художньо обдарованими учнями з урахуванням мистецьких традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. О. Концептуальні основи технології історико-педагогічного дослідження / О. О. Адаменко, А. А. Тимченко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки. – 2012. – Випуск 36. – С. 136 – 139.
2. Андрусенко Г. Б. Произведения Н. Х. Онацкого в собрании Чугуевского историко-художественного заповедника имени И. Е. Репина / Г. Б. Андрусенко // Мистецькі осередки Сумщини : історія, колекція, дослідження : матеріали наукової конф., присвяченої 75-річчю заснування Сумського музею. – Суми : Університетська книга, 1995. – С. 15 – 17.
3. Ареф'єва Г. В. До питання визначення дати заснування музею / Г. В. Ареф'єва // Художній музей : минуле та сучасність : матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею імені Никанора Онацького. – Суми : ДОУНБ імені Н. К. Крупської, 2001. – С. 16 – 18.
4. Ареф'єва Г. В. Злочин, якого небуло / Г. В. Ареф'єва // Червоний промінь. – 1995. – № 7 (4136). – С. 5.
5. Ареф'єва Г. В. Історія Сумського художнього музею в світлі нових архівних досліджень / Г. В. Ареф'єва // Художній музей : минуле та сучасність : матеріали наукової конференції, присвяченої 80 – річчю заснування Сумського художнього музею імені Никанора Онацького. – Суми : ДОУНБ імені Н. К. Крупської, 2001. – С. 3 – 15.
6. Ареф'єва Г. В. Н. Х. Онацький – фундатор Сумського художнього музею / Г. В. Ареф'єва // Художник у провінції : матеріали наукової конференції / Сумський обласний художній музей імені Никанора Онацького (м. Суми, 15 – 16 жовтня 2009 р.). – Суми, 2009. – С. 31 – 35.
7. Ареф'єва Г. В. Сумський обласний художній музей імені Никанора Онацького : Культура. Історія. Традиції / Г. В. Ареф'єва, А. С. Дужа, Л. К. Федевич // Науково-популярний журнал : спецвипуск «Музеї України». – 2005. – № 7. – С. 16 – 20.

8. Ахрімович К. Сумський художній музей очима гімназистки : пам'яті Н. Х. Онацького / К. Ахрімович // Нові дні (Торонто). – 1985. – № 424. – С. 13 – 16.
9. Баумштейн В. Кладовище історичних цінностей / В. Баумштейн // Комуніст. – 1937. – № 179 (5454). – С. 4.
10. Безхутрий М. Художник-поет : творчий портрет митця / М. Безхутрий // Вечірній Харків. – 1971. – № 270 (921). – С. 3.
11. Біліченко П. Г. Етапи просвітницької діяльності родини український меценатів Терещенків / П. Г. Біліченко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. – 2016. – № 13 (1). – С. 28–30.
12. Біліченко П. Г. Роль І. Терещенка у становленні та розвитку київської художньої школи / П. Г. Біліченко // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – 2009 – № 14. – С. 95–98.
13. Білоконь С. Репресії проти музейників у ряду різних типів репресій / С. Білоконь // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття : праці Музею українського народного декоративного мистецтва. – К. : Златограф, 2004. – С. 27 – 35.
14. Близнюк А. М. Краса Сумщини в слові, музиці, живописі / А. М. Близнюк, М. П. Гурець. – Суми : ТОВ Фабрика друку, 2014. – 134 с.
15. Близнюк А. М. Музей освіти і науки Сумщини / А. М. Близнюк. – Суми : Нота бене, 2009. – 150 с.
16. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання / М. Богуславський // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 37 – 40.
17. Бугрій В. С. Краєзнавча робота загальноосвітніх шкіл Сумщини у 20-х роках ХХ століття / В. С. Бугрій // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Суми, 29 – 30 жовтня 2009 р.). – Суми : Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2009. – С. 212 – 222.

18. Бугрій В. С. Основні форми краєзнавчого вивчення Сумщини в 20-х роках ХХ століття / В. С. Бугрій // V Сумська наукова історико-краєзнавча конференція. – Ч. 3. – Суми, 2004. – С. 12 – 18.
19. Бугрій В. С. Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах північно – східної України (20– 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бугрій Володимир Станіславович ; Житомирський державний університет імені І. Франка. – Житомир, 2006. – 20 с.
20. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу : постановка проблеми / Л. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 7 – 11.
21. Вескер А. Хаос в музеях / А. Вескер // Комуніст. – 1937. – № 51 (5926). – С. 4.
22. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні : етапи і особливості / Л. П. Вовк. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 179 с.
23. Володарский С. Семеро в Сумах : Большой русский альбом. Вся Россия в лицах и биографиях из семейных портретов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rusalbom.ru/articles/default/volodarsky-articles-7.html>
24. Волотарець О. Талант його був щедрим / О. Волотарець // Зоря Полтавщини. – 1975. – № 16 (12556). – С. 3.
25. Голубченко В. Освіта Сумщини в іменах : педагогічний довідник / В. Голубченко // Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. – Суми : Університетська книга, 2012. – 399 с.
26. Голубченко В. Педагогічна діяльність Г. П. Самброса / В. Голубченко // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. Історико-педагогічне краєзнавство : збірник статей СумДПУ імені А. С. Макаренка. – Суми, 1999. – С. 119 – 121.
27. Голубченко В. Педагогічне краєзнавство Сумщини : пошуки та знахідки : монографія / В. Голубченко // Інновації в професійно-педагогічній

підготовці майбутнього вчителя : методологічні, змістові та методичні засади. – Суми, 2011. – С. 286 – 312.

28. Голубченко В. «Просвіта» Сумщини в контексті формування національної самосвідомості : історія та сучасність / В. Голубченко // Світогляд – Філософія – Релігія : збірник наукових праць. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – № 1 (1) – С. 221 – 230.

29. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко. – Київ – Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.

30. Гончарук Н. Сумские краски : Сумской художественный музей 1 марта отмечает свое 90-летие / Н. Гончарук // Данкор. – 2010. – № 10 (907). – С. 8.

31. Горболіс Л. Імпресіоністичне малярство Никанора Онацького на уроках літератури / Л. Горболіс // Дивослово. – 2008. – № 12. – С. 20 – 23.

32. Граб В. «Ворожий» етнос : з архіву комітету держбезпеки / В. Граб // Зоря Полтавщини. – 1990. – № 4. – С. 4.

33. Граб В. За що був розстріляний етнограф Никанор Онацький / В. Граб // Народна творчість. – 1996. – № 5 – 6. – С. 74 – 77.

34. Граб В. Онацький Никанор Харитонович (1875 – 1937) : [уродженець х. Хоменки Гадяцького пов.] / В. Граб // Науково-документальна серія «Реабілітовані історією» у 27-и т. : Полтавська область : 7 т. – Кн. 5 / упоряд. О. А. Білоусько. – Київ – Полтава, 2007. – С. 398 – 401.

35. Граб В. Покликаний служити людям / В. Граб // Науково-документальна серія «Реабілітовані історією» у 27-и т. : Полтавська область : 7 т. – Кн. 5 / упоряд. О. А. Білоусько. – Київ – Полтава, 1992. – С. 89 – 92.

36. Граб В. І. Шлях у безсмертя / В. І. Граб // Науково-документальна серія «Репресоване краєзнавство» : (20– 30-і рр. ХХ ст.) / АН України. Інститут історії України ; Всеукраїнська спілка краєзнавців ; Міністерство культури України / редкол. : П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К. : Рідний край, 1991. – С. 251 – 254.

37. Гриневич Л. Історія Центральної школи червоних старшин як взірць «вирішення» національного військового питання в УСРР (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Гриневич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 1998. – № 4. – С. 233 – 261.

38. Гринка А. Знаменитые земляки : Трижды арестованный и навеки прославленный / А. Гринка // Панорама. – 2007. – № 27 (447). – С. 13.

39. Гринка А. Сумской «эсер и националист» : Основателя Сумского художественного музея художника и педагога Никанора Онацкого арестовывали трижды / А. Гринка // Панорама. – 2005. – № 35 (351). – С. 13.

40. Гріншпон А. Вороги в музеях / А. Гріншпон // Комсомолец України. – 1937. – № 207 (3579). – С. 3.

41. Гулей О. Декоративно-прикладне мистецтво : навчальний посібник / О. Гулей. – Суми : Видавництво Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2010. – 152 с.

42. Гуньовський І. М. Н. Х. Онацький : Полтавська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства / І. М. Гуньовський. – Полтава : Колос, 2007. – С. 56 – 63.

43. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні / Н. М. Гупан ; Київський інститут внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. – К., 2000. – 221 с.

44. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : А. П. Н., 2002. – 224 с.

45. Дідик О. Д. Роль краєзнавства у процесі виховання учнівської молоді / О. Д. Дідик // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. Історико-педагогічне краєзнавство : збірник статей СумДПУ імені А. С. Макаренка, 1999. – С. 99 – 101.

46. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки / Н. Дічек // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 15 – 19.

47. Дмитренко Н. Народнознавча діяльність місцевих музеїв Північного Лівобережжя (20-ті рр. ХХ ст.) / Матеріали до української етнології : щорічник : збірник наукових праць. Випуск 9 (12) / [голов. ред. Г. Скрипник]. – К. : НАНУ, ІМФЕ імені М. Рильського, 2010 – С. 11 – 13.
48. Дмитренко Н. Щоб пам'ятали... : Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20– 30-х років ХХ ст. / Н. Дмитренко // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2010. – Випуск 10 (13). – 2010. – С. 157 – 164.
49. Довгополик І. Вивчати і збагачувати славу рідного краю / І. Довгополик // Ленінський прапор. – 1985. – № 2 (6580). – С. 4.
50. Довгополик І. І живописець і поет / І. Довгополик // Ленінський прапор. – 1985. – № 5 (6583). – С. 4.
51. Долгин Г. Сумський краєзнавчий музей : путівник / Г. Долгін, Г. Недбайло, Л. Сапухіна. – Х. : Прапор, 1976. – 48 с.
52. Дубровський В. В. Музеї на Україні / В. В. Дубровський. – Х. : Держвидав. України, 1929. – 60 с.
53. Дудченко В. Словом і пензлем / В. Дудченко // Червоний промінь. – 1987. – № 105 (3609). – С. 4.
54. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття) : дис. у формі наук. доповіді ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Євтух Микола Борисович ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 70 с.
55. Єременко О. В. Методичні рекомендації зі спецкурсу «Актуальні проблеми викладання мистецьких дисциплін» / О. В. Єременко. – К. : Видавництво НТУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 52 с.
56. Жаботинський П. Страчений за... етнографію : [Про художника і етнографа Н.Онацького] / П. Жаботинський // Культура і життя. – 2006. – № 51 – 52. – С. 6.

57. Железняк В. Один із самобутніх українських художників – родом із Кекиного : Школа пейзажиста Онацького / В. Железняк // Вперед. – 2014. – № 10 (8485). – С. 4.
58. Заболотна О. А. Концепт «час» у порівняльно-педагогічних дослідженнях альтернативної освіти / О. А. Заболотна // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2009. – Випуск 157. – С. 60–64.
59. Звагельський В. Б. М. О. Макаренко і Н. Х. Онацький : з історії археологічних дослідів на Сумщині / В. Б. Звагельський // Музейна колекція та художнє життя Сумщини : проблеми та перспективи вивчення : тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 70-річчю утворення Сумського художнього музею. – Суми, 1990. – С. 15 – 17.
60. Звагельський В. Історики Сумщини і репресії 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / В. Звагельський // Актуальні питання історії та культурології : матеріали науково-теоретичної конференції : Сумський державний університет. – Суми, 2006. – С. 13 – 29.
61. Звагельський В. Нове про Никанора Онацького : 65 років тому було відкрито унікальний історичний об'єкт (Старожитності Сумщини) / В. Звагельський // Уик-енд (Суми). – 1994. – № 42. – С. 9.
62. Зверховська А. Повернення в Україну мистецької спадщини родини художників Кричевських та колекція їх творів в українських художніх музеях / А. Зверховська. – Варшава : УСКТ, 2014. – С. 147 – 169.
63. Золотухіна С. Т. Розвиток теорії та практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки (ІХ – ХІХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Золотухіна Світлана Трохимівна ; АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1995. – 48 с.
64. Зязюн І. А. Філософія поступу і прогнозу освітньої системи // Педагогічна майстерність : проблеми, пошуки, перспективи : монографія / І. А. Зязюн. – К., Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – С. 10 – 18.

65. Ивченко В. Онацкому – 135 лет : Никанор Онацкий – первый директор Сумского художественного музея / В. Ивченко // Данкор. – 2010. – № 5 (902). – С. 10.

66. Ілларіонов В. Є. Філософія освіти : перспективи розвитку в культурному просторі Слобідського краю / В. Є. Ілларіонов // Культурна спадщина Слобожанщини : збірник науково – популярних статей. – Х. : Курсор, 2011. – Випуск 24. – С. 86 – 88.

67. Інакодумство на Сумщині : збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.) / упоряд. : В. О. Артюх, Г. М. Іванущенко, В. О. Садівничий. – Т. 1. – Суми : ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2012. – 300 с.

68. Ісіпчук Н. Хранительки прекрасного : з нагоди 90-річного ювілею у Сумському художньому музеї пройшли святкові заходи / Н. Ісіпчук // Сумщина. – 2010. – № 28 – 29 (19735 – 19736). – С. 1 – 2.

69. Ісіпчук Н. Художній музей – машина часу / Н. Ісіпчук // Сумщина. – 2009. – № 116 (19674). – С. 3.

70. Ісіпчук Н. Цінний подарунок для музею / Н. Ісіпчук // Сумщина. – 2011. – № 58 – 59 (19913 – 19914). – С. 5.

71. Каленик О. В. Талановитий художник і поет – Никанор Харитонович Онацький / О. В. Каленик // Краєзнавство : науково-методичний та практичний аспекти : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 15 – 16 червня 2011 р.) / СумДУ; СОПДО [та ін.]. – Суми, 2011. – С. 145 – 148.

72. Капітоненко Н. Талант, відданий народові : до 100-річчя з дня народження Н. Онацького / Н. Капітоненко / Ленінська правда. – 1975. – № 6 (13087). – С. 3.

73. Касаткина А. Борис Данченко. Художник и мыслитель. [Електронний ресурс] : «Панорама» № 20 от 14 – 21.05.08. – Режим доступу : [http://rama.com.ua/boris – danchenko – hudozhnik – i – myislitel/](http://rama.com.ua/boris-danchenko-hudozhnik-i-myislitel/)

74. Кашаба О. Ю. Освітняни-краєзнавці Харківщини в історіографічному процесі 1920-х – початку 1930-х років : автореф. дис. ...

канд. історич. наук : 07.00.06 / Кашаба Ольга Юріївна; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – 22 с.

75. Клименко В. Студия Данченко сегодня или взгляд на историю студии «с другого конца» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bulatovichclub.wordpress.com/>

76. Коваленко В. О. Педагогічні ідеї Дж. Дьюї та їх вплив на педагогічну теорію й практику в Україні (20-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Коваленко Володимир Опанасович ; Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 2000. – 26 с.

77. Козлова О. Г. Організаційні засади інноваційних процесів у системі вищої освіти : підрозділ / О. Г. Козлова // Теорії і технології інноваційного розвитку вищої освіти : глобальний та регіональний аспекти : монографія / за заг. ред. проф. А. А. Сбруєвої. – Суми : вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 175–191.

78. Корж-Усенко Л. В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка / Л. В. Корж-Усенко. – Суми, 1999. – 88 с.

79. Корж-Усенко Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Корж-Усенко Лариса Вікторівна ; Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 1999. – 21 с.

80. Корнішина Л. Живопис Н. Онацького у зібранні Луганського обласного художнього музею / Л. Корнішина // Художній музей : минуле та сучасність : матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею імені Никанора Онацького. – Суми : ДОУНБ імені Н. К. Крупської, 2001. – С. 91 – 95.

81. Коцур Я. М. Творче життя визначного митця, представника українського «розстріляного відродження» (до біографії Н. Х. Онацького) / Я. М. Коцур, Ю. В. Титаренко // Актуальні питання вітчизняної та світової історії : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Суми,

23 – 24 квітня 2010 р.) / За заг. ред. С. І. Дегтярьова. – Суми : СумДУ, 2010. – С. 166 – 168.

82. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448.

83. Кремер С. Сумской кадетский корпус (1900 – 1950 гг.) / (Издательство : Сан-Франциско, 1955) / Перевидання : С. Кремер. – М. : Книга по Требованию, 2013. – 126 с.

84. Кудінов Д. Краєзнавчі дослідження селянського руху на Сумщині періоду першої російської революції / Д. Кудінов // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2012. – С. 75 – 83.

85. Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній та зарубіжній історіографії / Д. Кудінов // Часопис української історії. – К. – 2011. – Випуск 21. – С. 82 – 90.

86. Кулик Т. Н. Х. Онацький / Т. Кулик // Краєзнавчий збірник : статті та матеріали / Сумський обласний краєзнавчий музей / за ред. В. С. Терентьєва. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2010. – 250 с.

87. Курилов Н. Харитоненки-сумцы. Сумской кадетский корпус / Н. Курилов. – Сумы : Мрия, 2014. – 232 с.

88. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті / В. Курило. – Луганськ : ЛДПУ, 2000. – 460 с. 85.

89. Лесина Ю. Жизнь Онацкого – в «новых» документах : [Об основателе и первом директоре музея мы знаем теперь больше...] / Ю. Лесина // Ваш шанс. – 2011. – № 21. – С. 10.

90. Лесина Ю. Запах истории вдыхали современные гимназистки, изучая историю образования на Сумщине / Ю. Лесина // Ваш шанс. – 2005. – № 7. – С. 12 .

91. Лесина Ю. Удачный день Киры Загурской : [Сумской художественный музей глазами гимназистки прошлого века] / Ю. Лесина // Ваш шанс. – 2005. – № 41. – С. 22.

92. Лобова О. В. Формування основ музичної культури молодших школярів : теорія і практика : монографія / Ольга Володимирівна Лобова. – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2010. – 516 с.
93. Майченко К. Він любив мальви / К. Майченко, Г. Петров // Дніпро. – 1965. – № 7. – С. 122 – 124.
94. Малик М. Онацький Никанор Харитонович : [70 років від дня смерті (1875 – 1937) ; літератор, художник] / М. Малик // Край. – 2007. – № 43. – С. 20 – 21.
95. Малко О. Археолог, поет, художник / О. Малко // Наш край. – 2005. – № 3 (7450) – С. 2.
96. Манжела Б. Олександр Олесь і сумська «Просвіта» / Б. Манжела // Слово просвіти (Суми). – 2012. – № 18 (655). – С. 16.
97. Маньковська Р. В. Музейники в лещатах тоталітаризму / Р. В. Маньковська // Історія України : маловідомі імена, події, факти : збірник статей / редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) [та ін.] ; Ін-т історії України НАН України – К. : Рідний край, 2000. – Випуск 11. – С. 389 – 398.
98. Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937 – 1938 рр.) : репресії серед музейних працівників в кінці 20– 30-х рр. ХХ ст. / Р. Маньковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації : до 75-річчя «Великого терору» в СРСР : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 15 березня 2012 р.) / упоряд. : О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 300 – 321.
99. Маньковська Р. Музейництво в Україні : питання теорії і практики (1917 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 7.00.01 / Маньковська Руслана Вікторівна ; Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 20 с.
100. Манько М. Суми та сумчани у документах сучасників : Книга перша (1655 – 1919 рр.) / М. Манько. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2007. – 442 с.

101. Мельниченко О. В. Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 7.00.05 / Мельниченко Олена Василівна ; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.

102. Мельничук Л. Колекціонування творів мистецтва як складова художнього життя / Л. Мельничук // Вісник ХДАДМ : теорія та історія мистецтва. – 2015. – № 9 – 10. – С. 43 – 47.

103. Мельничук Л. Мистецькі зібрання польських колекціонерів на Слобожанщині / Л. Мельничук // Художня культура. Актуальні проблеми : Науковий вісник / Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України; Редкол. : В. Сидоренко (голова), О. Федорук (гол. ред), І. Безгін [та ін.]. – К. : ХІМДЖЕСТ, 2010. – Випуск 7. – С. 501 – 509.

104. Мельничук Л. Ю. Приватні мистецькі колекції ХІХ – ХХ століття у складі музейних зібрань Слобожанщини (особливості розвитку, культурно-історична і художня цінність, перспективи) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.05 / Мельничук Людмила Юріївна ; Харківська державна академія дизайну та мистецтв. – Харків, 2011. – 20 с.

105. Мельничук Л. Ю. Українське мистецтво в художніх колекціях Слобожанщини / Л. Ю. Мельничук // Вісник ХДАДМ : теорія та історія мистецтва. – 2014. – № 4–5. – С. 75 – 80.

106. Миропольська Н. Є. Формування художньої культури учнів загальноосвітньої школи засобами мистецтва слова : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Миропольська Наталія Євгенівна ; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2003. – С. 414.

107. Митці України : енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. Бажана, 1992. – С. 434.

108. Михайло Лисенко [Образотворчий матеріал] : альбом / автор-упорядник Є. Афанасьєв. – К., 1975. – С. 6 – 34.

109. Михайличенко О. В. Музично-естетичне виховання дітей та молоді в Україні (ретроспективно-теоретичний аспект) : монографія / О. В. Михайличенко. – Вид. 2-е, перероб. та доповн. – Суми : «Козацький вал», 2007. – 356 с.

110. Намдаров Г. М. Внесок народознавців Сумщини в українську етнографію та фольклористику / Г. М. Намдаров, О. В. Скиба // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2001. – № 4. – С. 19 – 22.

111. Нариси історії українського шкільництва 1905 – 1933 : навчальний посібник / О. В. Сухомлинська [та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.

112. Наумов С. О. Організаційна мережа українського політичного руху на Сумщині (кінець XIX – початок XX століття) / С. О. Наумов // Сумська старовина. – 2005. – № 16 – 17. – С. 111 – 118.

113. Нестуля О. О. Невтомний дослідник пам'яток України / О. О. Нестуля // Науково-документальна серія «Репресоване краєзнавство» : (20-і – 30-і рр. XX ст.) / АН України. Інститут історії України ; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Міністерство культури України / авт. кол. : Л. Л. Бабенко [та ін.] ; редкол. : П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К. : Рідний край, 1991. – С. 273 – 278.

114. Никанор Онацький : [біографія, поезії] // Калинове гроно : антологія поезії полтавських літераторів XX ст. – Полтава, 2004. – С. 71 – 73.

115. Никанор Онацький : [біографія, поезії уродженця х. Хоменки Гадяцького повіту] // Розіп'ята муза : антологія українських поетів, які загинули насильницькою смертю : у 2 т. / укл. Ю. Винничук. – Львів, 2011. – Т. 1. – С. 519 – 524.

116. Никанор Онацький : буклет // Товариство охорони пам'ятників історії та культури УРСР ; Харківський художній музей. – 1971. – 8 с.

117. Никанор Онацький // Галерея искусств : номер посвящен творчеству Никанора Онацкого (1875 – 1937). – 2008. – № 21 – 22 (79 – 80). – 32 с.

118. Никанор Онацький : поезії // Калинове гроно : антологія поезії полтавських літераторів ХХ століття. – Полтава, 2004. – С. 71 – 73.

119. Никанор Онацький : поезії // Розіп'ята муза : антологія українських поетів, які загинули насильницькою смертю : у 2 т. / укл. Ю. Винничук. – Львів, 2011. – Т. 1. – С. 519 – 524.

120. Никанор Онацький : поезії // Українська муза : поетична антологія : од початку до наших днів / під ред. О. Коваленка ; (факсимільне відтворення видання 1908 р.). – К. : Обереги, 1993. – Випуск 11. – С. 1135 – 1140.

121. Никанор Харитонович Онацький (1875 – 1937) : до 130-річчя від дня народження // Сумський обласний художній музей імені Н. Х. Онацького / авт. тексту Г. В. Арєф'єва, Н. С. Юрченко. – Суми : Університетська книга, 2005. – 24 с.

122. Никифоров А. М. Використання літературного доробку Н. Онацького в освітній теорії та практиці / А. М. Никифоров // Теорія і практика освіти в сучасному світі : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 13 – 14 листопада 2015 р.). – Чернігів, 2015. – С. 17 – 20.

123. Никифоров А. М. Використання художньої спадщини Никанора Онацького в освітній теорії і практиці / А. М. Никифоров // Проблеми та перспективи розвитку освіти : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 – 26 березня 2016 р.). – Київ, 2016. – С. 25 – 27.

124. Никифоров А. М. Дослідження культурно-просвітницької діяльності Никанора Онацького його сучасниками / А. М. Никифоров // Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации : материалы I Международной научно-практической интернет-конференции : сборник научных трудов (г. Переяслав-Хмельницкий, 21 февраля 2015 г.). – Переяслав-Хмельницкий, 2015. – С. 239 – 242.

125. Никифоров А. М. Літературна творчість Никанора Онацького в контексті його культурно-просвітницької діяльності / А. М. Никифоров

// Актуальні питання мистецької освіти та виховання : збірник наукових праць. – 2014. – Випуск 1 – 2 (3 – 4). – Суми : ВВП «Мрія». – С. 69 – 77.

126. Никифоров А. М. Методи краєзнавчої роботи Никанора Онацького на Сумщині в 20-х – 30-х роках ХХ століття / А. М. Никифоров // Теорія та методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал / за заг. ред. проф. О. В. Михайличенко. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – Випуск 3. – С. 115 – 120.

127. Никифоров А. М. Никанор Онацький (1875 – 1937 рр.) : каталог праць / А. М. Никифоров. – Суми : Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – 68 с.

128. Никифоров А. М. Образотворче мистецтво як засіб особистісної реалізації сучасного студента / А. М. Никифоров // Європейський університет : імідж, мобільність та соціальні перспективи : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції для студентів та молодих учених (м. Суми, 16 – 17 травня 2016 р.). – Суми, 2016. – С. 22 – 25.

129. Никифоров А. М. Особливості лебединського періоду педагогічної діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині (1906 – 1913 рр.) / А. М. Никифоров // Молодий вчений. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – № 12 (27). – С. 156 – 159.

130. Никифоров А. М. Особливості роботи з художньо обдарованими учнями в контексті самореалізації творчих здібностей / А. М. Никифоров // Професійно-творча і духовна самореалізація особистості в евристичній освіті : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Суми, 19 – 20 листопада 2015 р.). – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 145 – 148.

131. Никифоров А. М. Особливості сумського періоду педагогічної діяльності Никанора Онацького на Слобожанщині (1913 – 1933 рр.) / А. М. Никифоров // Молодий вчений. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – № 2 (29). – С. 316 – 320.

132. Никифоров А. М. Педагогічна спадщина Никанора Онацького в дослідженнях науковців : сучасний стан та тенденції розвідок / А. М. Никифоров // Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Мукачеве, 28 квітня 2015 р.). – Дніпропетровськ, 2015 – С. 114 – 116.

133. Никифоров А. М. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Н. Онацького (1875 – 1937 рр.) в зарубіжних публікаціях / А. М. Никифоров // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць / Ред. кол. : М. Б. Євтух (гол. ред.). – Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2015. – Випуск 19 – 20. – С. 264 – 273.

134. Никифоров А. М. Просвітницька діяльність Никанора Онацького на Слобожанщині / А. М. Никифоров // Педагогічні науки : збірник наукових праць / Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка / ред. кол. : М. Степаненко [(гол. ред.) та ін.]. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. – Випуск 64. – С. 143 – 148.

135. Никифоров А. М. Своєрідність педагогічно-просвітницької діяльності Никанора Онацького / А. М. Никифоров // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – № 3 (47). – С. 211 – 218.

136. Никифоров А. М. Становлення Никанора Онацького як педагога-художника в дослідженнях сучасних науковців / А. М. Никифоров // Проблеми підготовки сучасного вчителя : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол. : Безлюдний О. І. [(гол. ред.) та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – Випуск 12. – Ч. 2. – С. 257 – 263.

137. Никифоров А. М. Творчий спадок Никанора Онацького в контексті модернізації мистецької освіти України / А. М. Никифоров

// Педагогічні ідеї Софії Русової у контексті сучасної освіти : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження С. Ф. Русової (м. Чернігів, 18 – 19 лютого 2016 р.). – Чернігів, 2016. – С. 177 – 180.

138. Никифоров А. М. Тема Т. Г. Шевченка у житті та культурно-просвітницькій діяльності Н. Х. Онацького / А. М. Никифоров // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – № 1 (45). – С. 97 – 104.

139. Никифоров А. М. Формування світогляду Никанора Онацького / А. М. Никифоров // Світогляд – Філософія – Релігія : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. І. П. Мозгового. – Суми : Світ друку, 2015. – Випуск 8. – С. 308 – 316.

140. Ніколаї Г. Ю. Методологія та технологія науково-педагогічних досліджень : навчальний посібник для студентів музично-педагогічних факультетів вищих закладів освіти та аспірантів / Г. Ю. Ніколаї. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 1999. – 106 с.

141. Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій в Україні 1937 р. / В. Нікольський // Український Історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74 – 89.

142. Огієнко О. І. Методологічні орієнтири порівняльної педагогіки в умовах глобалізації / О. І. Огієнко // Освіта для сучасності : збірник наукових праць : у 2 т. – Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – Т.2. – С. 359–367.

143. Оліфіренко В. В. Деякі сторінки історії Південно – Східної України – Донбасу / В. В. Оліфіренко // Донбас. – 1994. – № 1 – 6. – С. 4 – 12.

144. Олышанская Д. Онацкий возвращается : Сумской художественный музей стал обладателем архива своего основателя и первого директора Никанора Онацкого / Д. Олышанская // Данкор. – 2011. – № 21 (970). – С. 14.

145. Онацька Н. Н. На літніх етюдах : зі спогадів / Н. Н. Онацька // Панорама Сумщини. – 1995. – № 2 (200). – С. 3.
146. Онацька Н. Н. Суми – місто мого дитинства / Н. Н. Онацька // Панорама Сумщини. – 1992. – № 42 (146). – С. 4 (Публікація Г. Петрова).
147. Онацький Никанор Харитонович (1874 – 1937) : біографія // Пам'ять століть, 1996. – № 1. – С. 126 – 127.
148. Онацький Никанор : енциклопедичне видання // Енциклопедія українознавства : словникова частина в 11 т. – Париж – Нью – Йорк : Молоде життя, 1966. – Т. 5. – С. 1600 – 2000. – (Перевидання в Україні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові / ред. В. Кубійович. – Львів, 1994. – Т. 5. – С. 805 – 1200.).
149. Онацький Никанор Харитонович : енциклопедичне видання / [Електронний ресурс] // Українська Радянська Енциклопедія у 12 т. / відпов. ред. М. Бажан; редкол. : О. Антонов та ін. – К. : Гол. редакція УРЕ, 1974–1985. – Т. 8. – Режим доступу : <http://wikivisually.com/lang-uk/wiki/>
150. Онацький Н. Х. : енциклопедичне видання // Українська Радянська Енциклопедія у 17 т., видання 1-ше / відпов. ред. М. Бажан. – К. : Гол. редакція УРЕ, 1962. – Т. 10. – С. 333.
151. Онацький Никанор Харитонович : енциклопедичне видання [вміщено вірш Н. Онацького «Криниця»] // Українська Радянська Енциклопедія у 12 т., видання 2-е / ред. М. Бажан, відпов. ред. А. Кудрицький. – К. : Гол. редакція УРЕ, 1987. – Т. 2. – С. 575.
152. Онацкий Никанор Харитонович / 09.01.1875 – 23.11.1937 / художник двухмерного пространства / [Електронний ресурс] // Реестр профессиональных художников Российской империи, СССР, «русского зарубежья», Российской Федерации и республик бывшего Советского Союза (XVIII – XXI вв.). – Режим доступа : [http://painters.artunion.ru/2 – 15.htm](http://painters.artunion.ru/2-15.htm)
153. Онацкий Никанор Харитонович [Електронний ресурс] : картины художника // Аукционный дом «Золотое сечение». – Режим доступа : <http://www.gs-art.com/artists/5479/>

154. Онацкий Никанор Харитонович [Електронний ресурс] : картини художника // Аукционний дом «Корнес» – Режим доступа : <http://www.korners.com.ua/painter/11317/>

155. Онацький Н. Вивчаймо рідний край : про утворення окружного краєзнавчого комітету / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1927. – № 116. – С. 3.

156. Онацький Н. Відновилося : оповідання / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – № 9. – С. 3.

157. Онацький Н. Відновилося : оповідання / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – № 10. – С. 3.

158. Онацький Н. Відомості про Сумський музей [Рукопис] : 1927 р. / Н. Онацький // Відділ рукописних фондів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського АН України. – Ф. 13 – 5. од. зб. 359, арк. 2 – 5.

159. Онацький Н. Вогник : етюд / Н. Онацький // Рідний край. – 1907. – № 10. – С. 12.

160. Онацький Н. «Ворогам», «Коваль», «Острів мертвих» : поезії / Н. Онацький // З неволі : літературний збірник. – К. : Вид. Заполича, 1908. – С. 57, 72, 108.

161. Онацький Н. До наших сількорів і робкорів : заклик до Івана Підкови : псевдонім В. Алешка / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – 3 серп. (б/н). – С. 3.

162. Онацький Н. За ґратами : рядки із тюремного блокнота : поезії / Н. Онацький // Панорама Сумщини. – 1995. – № 2 (200). – С. 6.

163. Онацкий Н. За решеткой : «Мои мысли, как вольные птицы...» : стихи / Н. Онацкий ; пер. с укр. Ю. Денисова // Ой упало солнце : из украинской поэзии 20-х – 30-х годов. – М. : Художественная литература, 1991. – С. 251 – 252.

164. Онацький Н. Знахідка старовинних кахлів на Харківщині / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1926. – № 1306. – С. 3.

165. Онацький Н. Знахідка старовинних кахель у с. Краснопіллі на Харківщині [Рукопис] / Н. Онацький // Записки всеукраїнського археологічного комітету. – Київ, 1930. – т. 2 – С. 301 – 304.

166. Онацький Н. Ковалева пісня : поезії / М. Грунський, О. Сабалдир // Українська мова для трудових шкіл. – Харків, 1926. – С. 31 – 32.

167. Онацький Н. «Ковалева пісня», «Сичі», «Орел», «Осінь», «Хотів би тебе я не знати, забути...» : поезії / Н. Онацький // Українська муза : поетична антологія. – К. : Ред. О. Коваленко, 1909. – С. 1135 – 1136, 1137 – 1140.

168. Онацький Н. Лист до редактора / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1929. – № 68. – С. 2.

169. Онацький Н. Ліквідація неписьменності і освіта на селі / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – 2 верес. (б/н). – С. 3.

170. Онацький Н. Межигірський фаянс / Н. Онацький ; Сумський художньо-історичний музей. – Суми : Плуг і молот, 1931. – 9 с. : 4 репр.

171. Онацький Н. Межигірські фаянсові вироби / Н. Онацький // Стяг праці. – Суми. – 1922. – (б/н). – С. 2.

172. Онацький Н. «Минув сьогодні місяць...» : вірші з-за ґрат : поезії / Н. Онацький // Україна. – 1988. – № 35. – С. 11.

173. Онацький Н. На батьківщині І. Ю. Рєпіна / Н. Онацький // Комуніст. – Харків. – 1936. – № 164. – С. 2.

174. Онацький Н. «Не забудьте спом'янути...» : про збереження на Сумщині речових пам'яток, пов'язаних з перебуванням Т. Г. Шевченка / Н. Онацький // Плуг і молот. – Суми. – 1929. – № 68. – С. 3.

175. Онацький Н. Н. К. Євлампієв / Н. Онацький // Стяг праці. – Суми. – 1922. – (б/н). – С. 2.

176. Онацький Н. Новий світ : дитяча п'єса на три дії / Н. Онацький. – К. : Держвидав, 1930. – 35 с.

177. Онацький Н. Організація мережі кореспондентів Сумського музею / Н. Онацький // Наша освіта. – 1929. – № 1 – 2. – С. 57 – 58.

178. Онацький Н. Острів мертвих / Н. Онацький (Публікація Г. Петрова) // Поети Сумщини післяжовтневої доби : на допомогу вчителям словесникам. – Суми ; Сумський обласний інститут удосконалення вчителів. – 1968. – С. 24 – 26.

179. Онацький Н. [Переклади творів Г. Гейне : «Гірський голос» та «Кохання й зорі»] / Н. Онацький // Розвага : український декламатор. – К. : Друкарня Кульженка, 1908. – С. 134, 203.

180. Онацький Н. Письмо в школі / Н. Онацький // Наша освіта. – Суми. – 1927. – № 3. – С. 28 – 30.

181. Онацький Н. «Пісня», «До сусіда по камері», «Ніч, затихли зойки, муки...» : поезії / Н. Онацький // Біль : альманах. – Львів : Клуб репресованих, 1990. – С. 61 – 62.

182. Онацький Н. «Погук», «Гей же, ти мамо, Україна рідная...» : поезії / Н. Онацький // Рідний край : літературний часопис. – Київ, 1906. – № 46.

183. Онацький Н. Помер А. П. Щербак / Н. Онацький // Плуг і молот. – 1930. – № 108. – С. 3.

184. Онацький Н. [Рецензія на книгу В. Таран «До методики техніки письма»] / Н. Онацький // Наша освіта. – 1929. – № 10 – 12. – С. 115.

185. Онацький Н. Селянський революційний рух на Сумщині в 1905 р. : збірник наукових статей / Н. Онацький. – Суми : Плуг і молот, 1930. – С. 37 – 45.

186. Онацький Н. Селянський революційний рух на Сумщині в 1905 р. / Н. Онацький. – Суми : Плуг і молот, 1931. – 8 с.

187. Онацький Н. «Сестро мила, ясна зоре», «До сусіда по камері» : вірші з-за ґрат : поезії / Н. Онацький (публікація Б. Ткаченка) // Україна. – 1988. – № 35. – С. 10 – 11.

188. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею / Н. Онацький // Сумська округова інспектура Народної світи ; Сумський художньо-історичний музей. – Суми : 1-ша друк. «Суми – друк», 1927. – 15 с.

189. Онацький Н. «Сонце весняне засяє над нивами» : поезії / Н. Онацький // Рідний край. – 1908. – № 12. – С. 7.
190. Онацький Н. Старе українське шкло / Н. Онацький // Стяг праці. – Суми. – 1922. – (б/н). – С. 2.
191. Онацький Н. Старовинні кахлі Сумщини / Н. Онацький. – Сумський художньо-історичний музей. – Суми : Плуг і молот, 1931. – 9 с.
192. Онацький Н. Старовинні кахлі Сумщини [Рукопис] / Н. Онацький // Записки ВУАК. – Київ, 1927. – Т. 1.
193. Онацький Н. Сумський музей / Н. Онацький // К. : Вид. АН України. – 1927. – № 1 – 2. – С. 226.
194. Онацький Н. Сумський художньо – історичний музей / Н. Онацький // Український музей. – Київ, вид. Укрнауки УСРР, 1927. – Випуск 1. – С. 238 – 241. – Окрем. відб. – 4 с.
195. Онацький Н. «То весною було...» / Н. Онацький // Терновий вінок : літературно-артистичний альманах. – К. : Вид. Івана Симоненка, 1908. – С. 167.
196. Онацький Н. Українська порцеляна / Н. Онацький ; Сумський художньо-історичний музей. – Суми : Плуг і молот, 1931. – 10 с.
197. Онацький Н. Українське гутницьке шкло / Н. Онацький ; Сумський художньо-історичний музей. – Суми : Плуг і молот, 1931. – 10 с.
198. Онацький Н. Українські вишивки / Н. Онацький // Стяг праці. – Суми. – 1922. – (б/н). – С. 2.
199. Онацький Н. Українські килими / Н. Онацький // Стяг праці. – Суми. – 1922. – (б/н). – С. 2.
200. Онацький Н. У тієї Катерини : уривки з п'єси / Н. Онацький (публікація Геннадія Петрова) // Панорама Сумщини. – 1993. – № 17 – 18 (167 – 168). – С. 6.
201. Онацький Н. «Хмарами чорними небо покритися...» : поезії. / Н. Онацький // Розвага : український декламатор. – К. : Друк. Кульженка, 1908. – С. 160.

202. Онацький Н. «Я меч, я полум'я...» : поезії / Н. Онацький // До перемоги : революційна читанка-декламатор. – Х., 1923. – С. 147.
203. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад. – М. : Большая российская энциклопедия, 2002. – С. 305.
204. Первая выставка картин местных и иногородних художников : каталог / Общество печатного дела И. Г. Ильченка. – Сумы, 1914. – 4 с.
205. Перетятко О. В. Розвиток мережі навчальних закладів Сумщини як прояв громадсько-педагогічного сподвижництва кінця ХІХ – початку ХХ століття / О. В. Перетятко // Матеріали 4-ої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – С. 44 – 47.
206. Петренко М. Наш земляк Н. Х. Онацький / М. Петренко // Машиностроитель (Сумы). – 1990. – № 20 (120). – С. 4.
207. Петренко М. Никанор Онацький / М. Петренко // Ярмарок. – 2004. – № 44 (202). – С. 6.
208. Петров Г. Або волю знайти, або прахом лягти : Никанору Онацькому, засновнику Сумського художнього музею присвячується / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1995. – № 2 (200). – С. 1.
209. Петров Г. Барви райдуги / Г. Петров // Ленінська зміна. – 1966. – № 32 (461). – С. 3.
210. Петров Г. Він заслужив шану / Г. Петров // Ленінська правда. – 1968. – № 56 (11356). – С. 3.
211. Петров Г. Він любив мальви : до 25-річчя з дня смерті художника Никанора Онацького / Г. Петров // Ленінський прапор (Липова Долина). – 1965. – № 19 (3558). – С. 4.
212. Петров Г. В полоні нових творчих планів / Г. Петров // Вперед. – 1966. – № 105 (2768). – С. 4.
213. Петров Г. Друге життя віршів / Г. Петров // Вперед. – 1967. – № 27 (2845). – С. 4.
214. Петров Г. Життя для рідного народу : до 90-річчя Н. Онацького / Г. Петров // Вперед. – 1965. – № 4 (494). – С. 4.

215. Петров Г. З іскорвогню повстанського : до 80-річчя першої російської революції / Г. Петров // Ленінський прапор. – 1985. – № 196 (15800). – С. 3.
216. Петров Г. Із того ж хутора Хоменкового / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1995. – № 2 (200). – С. 4.
217. Петров Г. Історичне право вулиці / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1992. – № 13 (6371). – С. 3.
218. Петров Г. Він любив мальви / Г. Петров, К. Майченко (псевдонім К. Прохоренко) // Дніпро. – 1965. – № 7. – С. 122 – 124.
219. Петров Г. Митець Сумщини : про життя і творчість Н. Онацького / Г. Петров. – Суми : Вид. Сумський обком комсомолу, 1965. – С. 1 – 16.
220. Петров Г. Мужнє слово / Г. Петров // Ленінська правда. – 1966. – № 25 (6556). – С. 3.
221. Петров Г. Народний митець: до 90-річчя з дня народження Никанора Онацького / Г. Петров // Ленінська правда. – 1965. – № 5 (6278). – С. 3.
222. Петров Г. Невтамовна спрага пошуків / Г. Петров // Вперед. – 1966. – № 7 (2670). – С. 4.
223. Петров Г. Низький уклін вам, вчителі і наставники скульптора : На дев'ятому Лисенківському святі мистецтв у Шпилівці / Г. Петров // Вперед. – 1985. – № 132 (6287). – С. 2 – 3.
224. Петров Г. Никанор Онацький і його учні : виставка в Сумському художньому музеї / Г. Петров // Вперед. – 1989. – № 69 (6371). – С. 3.
225. Петров Г. Никанор Онацький на Краснопільщині / Г. Петров // Перемога. – 1965. – № 68 (2314). – С. 2.
226. Петров Г. Онацький Н. У тієї Катерини : [Передмова] / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1993. – № 17 – 18 (167 – 168). – С. 6.
227. Петров Г. Поезія, народжена жовтнем : Друге життя віршів / Г. Петров // Вперед. – 1967. – № 27. – С. 3.

228. Петров Г. Поети Сумщини після жовтневої доби : на допомогу вчителям – словесникам : [антологія творів поетів, чиє життя і творчість тісно пов'язані із Сумщиною] / Г. Петров // Сумський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів. – Суми, 1968. – 40 с.

229. Петров Г. Світлий талант / Г. Петров // Вперед. – 1985. – № 123 (6278). – С. 4.

230. Петров Г. Син козака : хроніка життя і діяльності / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1995. – № 2 (200). – С. 2.

231. Петров Г. Сонячна палітра Никанора Онацького / Г. Петров // Ленінська зміна. – 1972. – № 125 (12437). – С. 3.

232. Петров Г. Співець боротьби : з поетичного доробку Никанора Онацького / Г. Петров // Ленінський прапор. – 1968. – № 52 (4001). – С. 5.

233. Петров Г. Співець революції / Г. Петров // Будівельник комунізму (Лебедин). – 1965. – № 80 (2880). – С. 2.

234. Петров Г. Стіни, що стережуть пам'ять : де бути меморіальній дошці? / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1995. – № 2 (200). – С. 3.

235. Петров Г. Традиції без продовжувачів / Г. Петров // Ленінська зміна (Харків). – 1964. – № 150 (267). – С. 2.

236. Петров Г. Художники Сумщини / Г. Петров // Ленінська правда. – 1969. – № 91(11649). – С. 3.

237. Пивоваров М. Перед судом історії : мандрівка по старих архівних сховищах / М. Пивоваров // Вітчизна. – 1964. – № 12. – С. 148 – 161.

238. Піаніда Б. Про виставку творів Н. Онацького в Полтавському художньому музеї : (Присвячено 100 річчю з дня народження) / Б. Піаніда // Искусство. – 1975. – № 4 – 5. – С. 3, 75.

239. Плющ В. Боротьба за українську державу під совєтською владою : підпільні українські організації в Україні у 1920 – 1941 роках. Розгром української еліти й українського селянства / В. Плющ. – Лондон : Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.

240. Побірченко Н. С. Педагогічне краєзнавство : теоретико-методологічний аспект / Н. С. Побірченко // Педагогічна і психологічна науки в Україні / Збірник наукових праць до 15-річчя АПН України у п'яти томах. Том 1. Теорія та історія педагогіки. – К. : «Педагогічна думка», 2007. – 360 с.

241. Побожій С. До ніг пролетарія – мистецтво / С. Побожій // Червоний промінь. – 1995. – № 4 (4133). – С. 4.

242. Побожій С. Початок : Сумському художньому музею виповнилося 70 років / С. Побожій // Червоний промінь. – 1992. – № 6. – С. 3.

243. Побожій С. Скарбниця духовності на Сумщині : до 75-річчя від дня заснування Сумського художнього музею / С. Побожій // Господар (Суми). – 1995. – № 9. – С. 4.

244. Побожий С. Сумской художественный музей / С. Побожий // Юный художник. – 1991. – № 4. – С. 32 – 35.

245. Побожій С. Традиції колекціонування на Слобожанщині : Приватні і корпоративні колекції. Перспективи розвитку / С. Побожій // Сумський обласний краєзнавчий музей : історія та сьогодення : збірник наукових статей / ред. В. С. Терентьев. – Суми : МакДен, 2005. – С. 85 – 94.

246. Побожій С. Художнє життя на Сумщині першої третини ХХ століття / С. Побожій // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х., 2002. – № 1. – С. 49 – 56.

247. Повідомлення про виставку творів Н. Онацького в Харківському художньому музеї // Образотворче мистецтво. – 1972. – № 1. – С. 32.

248. Подоляка Н. Роль педагогічних часописів 20-х років ХХ століття в утвердженні більшовицької ідеології радянської системи освіти на Сумщині / Н. Подоляка // Сіверщина в історії України. – Х., 2013. – Випуск 6. – С. 450 – 453.

249. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Наказ МОН № 641 від 16 червня 2015 року – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://osvita.ua/publishing/urok>.

250. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України № 344/2013 від 25 червня 2013 року – [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws](http://zakon5.rada.gov.ua/laws).

251. Про присвоєння імені Никанора Онацького Сумському художньому музею : Постанова Кабінету Міністрів України [від 28 грудня 1994 р.] // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 3. – К. : Україна, 1995. – С. 22.

252. Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки : Указ Президента України № 580/2015 від 13 жовтня 2015 року – [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws](http://zakon5.rada.gov.ua/laws).

253. Прохасько Е. Русское и украинское искусство XVIII – XX веков : Каталог / Автор-составитель Е. Прохасько. – Сумы : редакционно-издательский отдел. – 1992. – С. 27.

254. Прохоренко К. Словом і пензлем / К. Прохоренко // Літературна Україна. – 1964. – № 4 (2073). – С. 3.

255. Пудовкіна А. Археологічна діяльність музеїв України у 1919 – 1934 рр. : історіографічний аспект / А. Пудовкіна // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 123 – 133.

256. Путівник по музею освіти і науки Сумщини : нові книги : [про книгу Анатолія Близнюка «Музей освіти і науки Сумщини»] // Ярмарок. – 2009. – № 45. – С. 3.

257. Пчілка О. Українська артистична виставка / О. Пчілка // Рідний край. – К. – 1911. – № 28. – С. 29.

258. Реабілітовані історією : [у 7 т.]. – Сумська область, 2005. – (Науково-документальна серія «Реабілітовані історією» : у 27 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). – Кн. 1 / редкол. : Рубанов О. В., Гончаров О. І., Мамін Б. І., Самойлікова Г. П. – Суми : ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2005. – 756 с.

259. Реброва О. Є. Методологія і методи досліджень педагогічного мистецтва : навчально-методичний посібник / О. Є. Реброва ; МОНМС України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – 2-ге видання, перероблене та доповнене. – К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2011. – 127 с.

260. Ревнюк Н. І. Формування національної свідомості майбутніх учителів засобами педагогічного краєзнавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ревнюк Наталія Іванівна ; Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – К., 2011. – 22 с.

261. Ростовцев Н. История методов обучения рисованию : учебное пособие для студентов художественно-графических факультетов пед. институтов // Н. Ростовцев. – М. : Просвещение, 1982. – 240 с.

262. Ротач П. З любов'ю до Кобзаря / П. Ротач // Ленінська правда. – 1967. – № 48 (6833). – С. 3.

263. Ротач П. Никанор Харитонович Онацький / П. Ротач // Український календар : 1975. – Варшава : УСКТ, 1974. – С. 89 – 93.

264. Рубан В. Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX століття / В. Рубан. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 89.

265. Русакова Л. Традиції приватної художньо-освітньої та громадської діяльності М. Раєвської-Іванової в Харківській художній школі другої половини XIX – початку XX століття / Л. Русакова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – Випуск 48, 2014. – С. 253 – 259.

266. Русакова Л. Художня освіта в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : історія та педагогічні пошуки / Л. Русакова // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2014. – № 9 (Ч. 2). – С. 280 – 285.

267. Русское и украинское искусство XVIII – XX веков : каталог / автор-составитель Е. Прохасько. – Сумы : Ред. – изд. отдел. – 1992. – С. 27.

268. Сапухіна Л. З історії Сумського обласного краєзнавчого музею / Л. Сапухіна // Сумський краєзнавчий музей : історія та сьогодення : збірник наукових статей / ред. В. С. Терент'єв. – Суми : МакДен, 2005. – С. – 20.

269. Сбруєва А. А. Вітчизняна недержавна школа як джерело освітніх інновацій : до історії питання / А. А. Сбруєва // Педагогіка та психологія / За ред. ак. І. Ф. Прокопенка, чл. кор. В. І. Лозової. – Випуск 15. – Х. : ХДПУ, 2000. – С. 21 – 29.

270. Сбруєва А. А. Глобалізаційні хвилі в історії української освіти / А. А. Сбруєва // Наукові записки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 45 – 48.

271. Сбруєва А. А. З історії національного шкільництва / А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна. Навч.-метод. посіб. – К. : ІЗМН, 1998. – 144 с.

272. Сбруєва А. А. Освіта на Сумщині у XVIII–XIX ст. / А. А. Сбруєва // Педагогічна Сумщина, 1996. – № 3. – С. 3 – 6.

273. Сбруєва А. А. Педагогічна думка членів Попівської академії / А. А. Сбруєва // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Суми: Редакційно-видавничий відділ СДП, 1998. – С. 11 – 20.

274. Сбруєва А. А. Українська національна система виховання. Історія розвитку та сучасність / А. А. Сбруєва // Педагогічна Сумщина, 1996. – № 2. – С. 3–7.

275. Семеног О. М. Культура наукової української мови : навчальний посібник / О. М. Семеног. – К. : Акад., 2010. – 215 с.

276. Сергиенко М. Борис Борисович Данченко и его студия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bulatovichclub.wordpress.com/>

277. Серих Л. В. Із скарбниці Сумського художнього музею : методичний посібник для вчителів художньо-естетичного профілю, вчителів початкових класів, спеціалістів дошкільних навчальних закладів / Л. В. Серих. – Суми : РВВ ОІППО, 2010. – 51 с.

278. Скакун В. Літературна Сумщина / В. Скакун. – К. : Музична Україна, 1995. – С. 141 – 142.

279. Скакун В. Митець незвичайної долі / В. Скакун. – Суми : Мрія, 2006. – 73 с.

280. Слесик К. М. Християнські основи малярського мистецтва Т. Г. Шевченка / К. М. Слесик // Шевченкіана на початку ХХІ століття : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 190-річчю від дня народження Т. Шевченка (м. Харків, 24 березня 2004 р.) / К. М. Слесик. – Х. : ХДНБ, 2004. – С. 46 – 55.

281. Смолюк В. Мудрий секретар : оповідання / В. Смолюк [псевдонім Н. Онацького] // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – (б/н). – С. 2.

282. Смолюк В. Першотравневий сон Івана Петровича / В. Смолюк [псевдонім Н. Онацького] // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – (б/н). – С. 2.

283. Смолюк В. Родовитий голос / В. Смолюк [псевдонім Н. Онацького] // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – (б/н). – С. 2.

284. Смолюк В. Як баба Домаха ліквідувала свою неписьменність / В. Смолюк // Плуг і молот. – Суми. – 1924. – (б/н). – С. 3.

285. Снагощенко В. В. Професійна підготовка майбутнього вчителя історії засобами музейної педагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Снагощенко Валентина Володимирівна ; Житомирський державний університет імені Івана Франка. – К., 2010. – 21 с.

286. Соколюк Л. Д. Харьковская художественная школа и ее роль в формировании системы художественного образования на Украине в XVIII веке / Л. Д. Соколюк // Русское искусство второй половины XIX века : материалы исследования / за ред. Т. В. Алексеевой. – М. : Наука, 1979. – С. 171.

287. Ступак Ю. Видатні художники Сумщини / Ю. Ступак. – Х. : Прапор, 1979. – С. 35 – 37.

288. Ступак Ю. Художник, вчений, поет / Ю. Ступак // Культура і життя. – 1975. – № 2 (2077). – С. 3.

289. Ступарик Б. Національна школа : витоки, становлення : навчально – методичний посібник / Б. Ступарик. – К. : ІЗИН, 1998. – 336 с.

290. Сумський краєзнавчий музей : путівник / упорядник : П. А. Сапухін, Г. С. Долгін [та ін.]. – 1976. – Х. : Прапор. – 47 с.

291. Сумський художній музей : альбом / автор-упорядник С. Побожій. – К. : Мистецтво, 1988. – С. 3.
292. Сумський художній музей : альбом / упорядник : С. Побожій [та ін.]. – К. : Мистецтво, 1981. – 78 с.
293. Сумський художній музей імені Н. Онацького : альбом / укладачі : Г. В. Ареф'єва, Г. М. Дужа, Н. В. Курасова [та ін.]. – К. : Фолігрант, 2005. – 172 с.
294. Сумской художественный музей : путеводитель / составители : В. А. Донченко., А. М. Дужая, Т. Н. Ершова [и др.]. – Х. : Прапор, 1988. – С. 134 – 138.
295. Сумщина від давнини до сьогодення : науковий довідник / упорядник Л. А. Pokidchenko. – Суми, 2000. – С. 228 – 229.
296. Сурков В. Музеи – «невидимки» : мало кто знает, что, помимо главных, «профессиональных» музеев, в Сумах множество любительских – при учебных заведениях и учреждениях. И среди их экспонатов есть очень интересные / В. Сурков // Данкор. – 2008. – № 19 (812). – С. 8.
297. Сурков В. Музейные изюминки : Сумские художественный и краеведческий музеи когда-то были одним целым и обязаны своим появлением художнику и коллекционеру Никанору Онацкому / В. Сурков // Данкор. – 2009 – № 22 (867). – С. 8 – 9.
298. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці» / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – № 4. – С. 43 – 47.
299. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 41 – 45.
300. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 6 – 12.
301. Сухомлинська О. Розвиток особистості і освіта : історичний вимір / Ольга Сухомлинська // Освіта України. – 2008. – № 42. – С. 6.

302. Таната Р. Н. Х. Онацький – палкий шанувальник Т. Г. Шевченка / Р. Таната // Художник у провінції : матеріали наукової конференції (м. Суми, 15 – 16 жовтня 1998 р.) / Сумський обласний художній музей імені Н. Онацького / упоряд. Л. Федевич. – Суми : Собор, 1998. – С. 44 – 48.
303. Танцюра В. І. Історія Слобідської України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, О. О. Пересада. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 366 с.
304. Тарахан-Бережа З. П. Святиня : науково-історичний літопис Тарасової Гори / З. П. Тарахан-Бережа. – К. : Родовід, 1998. – С. 209 – 477.
305. Тимошенко М. Пише Марійка... : про творчість художника Н. Х. Онацького / М. Тимошенко // Ярмарок. – 2014. – № 8 (682). – С. 4.
306. Ткаченко А. В. Антон Макаренко. Маловідомі сторінки подвижництва / А. В. Ткаченко // Інформаційний збірник для директора школи та завідувача дитячим садочком. – 2016. – № 11–12 – С. 42–86.
307. Ткаченко А. В. Періодизація професійно-особистісного саморозвитку А. С. Макаренка / А. В. Ткаченко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічна особистість А. С. Макаренка на перетині освітніх парадигм» (м. Полтава, 10–11 березня 2016 р.) / За заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава, 2016. – С. 74–76.
308. Ткаченко А. В. Професіогенетичний підхід у педагогічній біографістиці : (на прикладі аналізу творчої спадщини А. С. Макаренка) / А. В. Ткаченко // Імідж сучасного педагога. – 2011. – № 3 (112). – С. 43–46.
309. Ткаченко Б. Напис на бандурі / Б. Ткаченко // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 4. – С. 98.
310. Ткаченко Б. Народжений для народу / Б. Ткаченко // Будівник комунізму. – 1971. – № 121 (3857). – С. 3.
311. Ткаченко Б. Никанор Воскреслий / Б. Ткаченко // Україна. – 1988. – № 35 (1647). – С. 8 – 12.
312. Ткаченко Б. Погром : документальний нарис / Б. Ткаченко. – Суми : ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2010. – С. 282 – 364.

313. Ткаченко Б. Про що нагадало фото / Б. Ткаченко // Будівник комунізму. – 1972. – № 11 (3903). – С. 3.

314. Ткаченко В. П. Художня освіта в місті Суми в кінці XIX – XX століть / В. П. Ткаченко // Художник у провінції : матеріали міжнародної наукової конференції (м. Суми, 24 – 25 вересня 2009 р.) / за ред. Л. К. Федевич. – Суми : Університетська книга, 2009. – С. 68 – 75.

315. Українська Муза. Поетична антологія : історична хрестоматія : од початку до наших днів / під ред. О. Коваленка. – [Факсимільне відтворення видання 1908 р.] – К. : Обереги, 1993. – Випуск 11. – С. 1137 – 1140.

316. Українська старовина XVIII – початок XX століття : каталог виставки : Сумський обласний художній музей / упоряд. : В. О. Донченко, Н. С. Юрченко ; ред. С. І. Побожій. – Суми, 1991. – 110 с.

317. Український живопис XIX – початку XX століття у зібранні Луганського обласного художнього музею : каталог / автор-упорядник Л. Корнішина. – Луганськ, 1993. – 48 с.

318. Усенко О. Никанор Онацький : натхненним пером і пензлем Кобзаря : [живописець, поет, етнограф, краєзнавець, археолог] / О. Усенко // Шлях перемоги. – 2012. – № 14. – С. 7.

319. Устименко-Косоріч О. А. Молодіжний рух середини XX століття та особливості культурних процесів : [Електронний ресурс] / О. А. Устименко-Косоріч // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архитектура. – 2010. – № 1. – С. 167–169. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/had>

320. Ученики Онацкого : каталог выставки / автор-составитель Н. Юрченко ; Сумской художественный музей. – 1989. – 2 арк. складено у 12 с.

321. Федевич Л. К. Волокитинська порцелянова мануфактура як садибне виробництво / Л. К. Федевич // Художній музей : минуле та сучасність : матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею імені Н. Онацького / за ред. Л. К. Федевич. – Суми : ДОУНБ імені Н. К. Крупської, 2001. – С. 120 – 124.

322. Федевич Л. Килими України / Л. Федевич // Художній музей : минуле та сучасність : матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею імені Н.Онацького / за ред. Л. К. Федевич. – Суми : ДОУНБ імені Н. К. Крупської, 2001. – С. 129 – 133.

323. Федоровський О. Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині / О. Федоровський // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 186 – 194.

324. Ханко В. Виставка творів Н. Онацького в Полтавському художньому музеї / В. Ханко // Ленінська правда. – 1975. – № 26 (3107). – С. 4.

325. Ханко В. М. Виставка творів Никанора Онацького / В. М. Ханко // Комсомолец Полтавщини. – 1975. – № 12 (2610). – С. 4.

326. Ханко В. М. Краса, втілена у фарбах / В. М. Ханко // Будівник комунізму (Гадяч). – 1975. – № 9 (6634). – С. 4.

327. Ханко В. М. Мистецтвознавчі писання Никанора Онацького / В. М. Ханко // Мистецькі осередки Сумщини : історія, колекція, дослідження : матеріали наук. конф., присвяченої 75-річчю заснування Сумського музею. – Суми : Університетська книга, 1995. – С. 311 – 314.

328. Ханко В. М. Твори видатного художника / В. М. Ханко // Зоря Полтавщини. – 1975. – № 20 (12903). – С. 4.

329. Ханко В. Словник мистців Полтавщини (середина XVII – початок XXI століття) / В. Ханко. – Полтава : ВИД Полтава, 2002. – С. 142.

330. Харитонova О. В. Скло козацьких пам'яток України XVII – XVIII століття : джерелознавчий аспект : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.06 / Харитонova Олена Вікторівна. – Дніпропетровськ, 2010. – 19 с.

331. Хвостенко Г. «Гей ти, народ український, засмучений...» : 70 років тому тоталітарна система злочинно знищила митця, чиє ім'я нині носить художній музей / Г. Хвостенко // Суми і сумчани. – 2007. – № 121. – С. 4.

332. Хвостенко Г. Страдницький шлях Никанора Онацького / Г. Хвостенко // Суми і сумчани. – 2007. – № 43 (468). – С. 13.

333. Хриков Є. М. Методологічні засади педагогічного дослідження : монографія / авт. кол. : Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило, С. В. Савченко, Л. Ц. Ваховський та ін. ; за заг. ред. : В. С. Курила, Є. М. Хрикова ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ, : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 248 с.

334. Художній музей : збірник наукових праць // матеріали наукової конференції до 85-річчя Сумського обласного художнього музею імені Н. Онацького) / ред. кол. : Г. В. Ареф'єва, О. Й. Денисенко, Г. М. Дужа [та ін.]. – Суми : Університетська книга, 2005. – 170 с.

335. Художній музей : минуле та сучасність : збірник наукових праць за матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького / ред. кол. : Г. В. Ареф'єва, Г. М. Дужа [та ін.]. – Суми : ДОУНБ імені Н. К. Крупської, 2001. – 134 с.

336. Художньому музею – 80! // Резонанс. – 2001. – № 15. – С. 8. – (Без підпису).

337. Черкаська Г. Лицар музейної справи : [Никанор Онацький (1874 – 1937), уродж. х. Хоменки Гадяцького пов.] / Г. Черкаська // Гетьман. – 2014. – № 6 (59). – С. 45.

338. Чернов Б. Розвиток ідеї щодо методів навчання в історії педагогічної думки (кінець XIX – початок XX століття) / Б. Чернов // Рідна школа. – 2010. – № 12. – С. 54 – 57.

339. Чижов О. І. Висвітлення діяльності музеїв на Сумщині в місцевій пресі у 80-х – на початку 90-х років XX століття / О. І. Чижов // Матеріали ІХ Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю (м. Суми, 24 – 25 листопада 2011 р.). – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2011. – С. 225 – 227.

340. Чубур В. Галина Ареф'єва : «Без надежды надеемся» : Сумському художественному музею имени Никанора Онацкого – 90! / В. Чубур // В двух словах. – 2010. – № 9 (227). – С. 18.

341. Чугай М. На текст балади Онацького / М. Чугай // Панорама Сумщини. – 1995. – № 3 (201). – С. 4.

342. Чугуй Т. О. Життєвий шлях і творча спадщина Т. Шевченка як стимулюючий чинник виникнення та функціонування «Просвіт» / Т. Чугуй // Шевченкіана на початку ХХІ століття : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка 24 березня 2004 р. – Харків : ХДНБ, 2004. – С. 31 – 46.

343. Швець О. Творчі еліти про українську радянську культуру в українській пресі націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої / О. Швець // Українознавчий альманах. Випуск 14. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. – С. 140 – 143.

344. Шевченкіана в колекції Сумського та Лебединського художніх музеїв : каталог : до міжнародного шевченківського свята «В сім'ї вольній, новій». – Суми : Редакційний відділ облуправління по пресі. – 1993. – 28 с.

345. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття : структуризування, методологія, художні позиції : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства : 17.00.06 / Шмагало Ростислав Тарасович ; Львівська національна академія мистецтв. – Л., 2005. – 22 с.

346. Шульженко Н. Музей его имени / Н. Шульженко // Ваш шанс. – 1998. – № 39. – С. 35.

347. Юрченко Н. До питання походження старої колекції музею / Н. Юрченко // Художній музей : минуле та сучасність : матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею імені Н. Онацького / ред. Л. К. Федевич. – Суми : ДОУНБ імені Н. К. Крупської, 2001. – С. 46 – 52.

348. Юрченко Н. Життя, віддане мистецтву / Н. Юрченко // Суми і сумчани. – 1991. – № 13. – С. 3.

349. Юрченко Н. Студия изобразительного искусства имени Б. Данченко [Електронний ресурс] / Н. Юрченко. – Режим доступу : <http://svaku.ru/forum/showpost.php?p=31463&postcount=74>

350. Юрченко Н. Людина дивної долі : до 110-річчя з дня народження Н. Онацького / Н. Юрченко // Ленінська правда. – 1985. – № 112 (15716). – С. 3.

351. Юрченко Н. Несподіване відкриття. Онацький у зв'язках із сучасниками / Н. Юрченко // Панорама Сумщини. – 1995. – № 2 (200). – С. 2.

352. Юрченко Н. Никанор Онацький в портретах і в житті / Н. Юрченко // Мистецькі осередки Сумщини : історія, колекція, дослідження : матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею / ред. Л. К. Федевич. – Суми : Університетська книга, 1995. – С. 7 – 10.

353. Юрченко Н. Н. Х. Онацький (1875 – 1837) : каталог творів / Н. Юрченко. – Суми : Слобожанщина, 1995. – 28 с.

354. Юрченко Н. Остання осінь митця : сторінки з життя Никанора Онацького, засновника Сумського художнього музею / Н. Юрченко // Художник у провінції : матеріали наукової конференції (м. Суми, 15 – 16 жовтня 1998 р.) / Сумський обласний художній музей імені Никанора Онацького / ред. Л. К. Федевич. – Суми, 1998. – С. 53 – 58.

355. Юрченко Н. Покликання заради мистецтва : до 130-річчя від дня народження Никанора Онацького / Н. Юрченко // Земляки. Альманах Сумського земляцтва в Києві / упорядник В. Садівничий. – Суми : Собор, 2005. – Випуск 2. – С. 127 – 129.

356. Юрченко Н. Роботи учнів Онацького / Н. Юрченко // Ленінська правда. – 1989. – № 95 (16699) – С. 2.

357. Юрченко Н. Трагедія митця на тлі епохи : до 140-річчя від дня народження Н. Х. Онацького / Н. Юрченко // Календар знаменних і пам'ятних дат Сумщини на 2015 рік / Сумська обласна універсальна наукова бібліотека ; упорядник О. К. Линник. – Суми, 2014. – С. 8 – 13.

358. Юрченко Н. Художник Никанор Онацький – митець української глибинки / Н. Юрченко // Художник у провінції : матеріали міжнародної наукової конференції (м. Суми, 24 – 25 вересня 2009 р.) / Сумський обласний

художній музей імені Н. Онацького. – Суми : Університетська книга, 2009. – С. 153 – 160.

359. Ющенко О. Поезія, народжена революцією / О. Ющенко // Літературна Україна. – 1967. – № 101 (2497). – С. 3.

360. Яловий Г. Краєзнавство як ґрунтовний момент в педагогічній підготовці вчителя / Г. Яловий // Наша освіта. – 1926. – № 10. – С. 1 – 3.

361. Ярема Г. К посмертної виставке картин Е. И. Волошинова / Г. Ярема // Сумской вестник. – 1914. – 12 янв. (б/н). – С. 4.

362. Яременко М. Сумщина пореформлена (1861 – 1916) / М. Яременко. – Х. : Торнадо. – 367 с.

363. Eremenko Paintings Collection With Foto on Front Page: Freedom in Your Eyes, 2010. – S. – 6. – 146 s.

364. Contemporary Ukrainian Watercolors «Mystetstvo» publishers, 1978 [Електронний ресурс] : Kyiv (Ukrainian : Сучасна Українська Акварель, «Мистецтво», 1978, Київ). – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q>

365. Contemporary Soviet Watercolors «Sovetsky Khudozhnik» publishers, 1983, Moscow [Електронний ресурс] : (Russian: Современная Советская Акварель, «Советский Художник», 1983 Москва.). – Режим доступу :https://en.wikipedia.org/wiki/Sergey_Lunov

366. Nikiforov A. M. Principles of local lore study in pedagogical views of Nikanor Onatskiy. Nikiforov A. M. / Принципи краєзнавства в педагогічних поглядах Никанора Онацького // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(33), Issue: 66, BUDAPEST, 2015. – p. 39 – 42.

367. Sergey Lunov, Volume 1, 2009 [Електронний ресурс] : Kharkov, ISBN 978 – 966 – 8603 – 96 – 9 (Ukrainian : Сергій Луньов, книга перша, 2009, Харків). – Режим доступу :<https://www.google.com.ua/webhp?sourceid>

368. Sergey Lunov, Volume 2, 2011 [Електронний ресурс] : Kharkov, ISBN 978–617– 578– 040 – 4. – Режим доступу :<https://www.google.ua/webhp?sourceid>

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

369. Державний архів управління Служби безпеки України
Полтавської області (далі ДА СБУ ПО).

Ф. 2859 – с, т. 1. Никанор Харитонович Онацький.

Оп. 1.

Спр. 23. Особова справа.

370. ДА СБУ ПО.

Ф. 15820 – с. Н. Х. Онацький.

Оп. 1.

Спр. 23. Особова справа, арк. 14.

371. Державний архів Сумської області (далі ДАСО).

Р – 33. Сумська окружна інспектура народної освіти.

Оп. 1.

Спр. 3. Відношення ст. інспектора народної освіти до президії
Сумського окрвиконкому про надання допомоги в ремонті будинку в
с. Лихвин, в якому перебував Т. Шевченко. 2 вересня 1924 р., арк. 81, 81 зв.

372. ДАСО.

Р – 33. Сумська окружна інспектура народної освіти.

Оп. 1.

Спр. 27. Звіти Н. Онацького про роботу СХІМ (1925 – 1926 рр.).

373. ДАСО.

Ф. Р – 2362. Заява Товариства «Просвіта» в Сумському міському Думу про
увіковічення пам'яті Т. Г. Шевченка. Травень 1917 р.

Оп. 1.

Спр. 20. Прохання товариства «Просвіта» до Сумської міської думи
про увічнення пам'яті Т. Шевченка (травень 1917 р.), арк. 27, 27 зв.

374. ДАСО.

Ф. Р – 2362. Заява Товариства «Просвіта» в Сумському міському Думу про
впровадження курсів підготовки вчителів, (1918).

Оп. 1.

Спр. 23. Звернення Сумської «Просвіти» до земських зборів про вирішення питань народної української освіти, про впровадження курсів підготовки вчителів, (1918), арк. 20 – 21.

375. ДАСО.

Ф. Р – 2817. Сумський державний педагогічний інститут Управління вищої школи НКО УСРР.

Оп. 1.

Спр. 235. Наказ № 354 від 24.08.1933 р. Додаток до наказу про звільнення викладача Н. Онацького як ідеолога есерівщини (1933), арк. 22.

376. ДАСО.

Ф. Р – 3985. Постанова Синівського волосного революційного комітету про відзначення Дня народження Т. Шевченка. 8 березня 1920 р.

Оп. 1.

Спр. 5. Заклик Сумської «Просвіти» до навчальних закладів Сум з нагоди святкування Шевченківських днів на Сумщині 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (1920), арк. 36.

377. ДАСО.

Ф. Р – 415. Протокол засідання комісії по улаштуванню свята Т. Г. Шевченка Сумського повітового виконкому. 27 лютого 1920 р.

Оп. 1.

Спр. 24. Перелік заходів «Просвіти» до вшанування пам'яті Т. Шевченка на Сумщині 20-х – 30-х рр. ХХ ст., арк. 48 – 49 зв.

378. ДАСО.

Ф. Р – 6434. Постанова РНК УСРР.

Оп. 1.

Спр. 1. Постанова РНК УСРР «Про музейні цінності» (1922), арк. 39.

379. Державний архів Харківської області (ДАХО).

Ф. Р – 4365. Постанова про реорганізацію історичного архіву при історико-філологічному товаристві в Центральний історичний архів при Харківській губнаросвіті.

Оп. 1.

Спр 32. Доповідна інструктора ГУБКОПИСа Н. А. Гедройца про стан справ по охороні пам'яток мистецтва та старовини в Сумах (1920), арк. 129.

380. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Ф. 166. Міністерство освіти України.

Оп. 10.

Спр. 573. Матеріали роботи Комісії Коверкустекспорту в Україні, 1920, арк. 1 – 11.

381. Науковий архів Сумського обласного художнього музею (далі СОХМ).

Оп. 1.

Спр. 115. Акт обстеження Сумського обласного художнього музею бригадою комітету в справах мистецтва при Раді Міністрів СРСР, 1952, 5 арк.

382. СОХМ.

Оп. 1.

Спр. 3. Інформація в пресі щодо дати відкриття художньо-історичного музею (1920 – 1922), арк. 8, 12 – 14.

383. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10114.

МФ. – 4. Почесний відгук і посвідчення про його одержання Н. Онацьким у 1913 р. в м. Харкові (1913), 2 арк.

384. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10118.

МФ. – 8. Диплом № 343 вчителя малювання та краснопису Н. Онацького по закінченню Одеського художнього училища товариства вишуканих мистецтв (1905), 2 арк.

385. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10131.

МФ. – 21. Трудовий список, складений власноручно Н. Онацьким 1906 – 1933 рр., 7 арк.

386. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10132.

МФ. – 22. Трудовий список, складений власноручно Н. Онацьким, в якому він вказує на дати та заклади освіти, в яких викладав до 1935 р. (1935), 1 арк.

387. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10139.

МФ. – 29. Акт передачі всіх музейних експонатів та звичайного інвентаря Н. Онацьким В. Зубченко в зв'язку із звільненням за власним бажанням (1931), 2 арк.

388. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10146

МФ. – 37. Листи з Наросвіти до Н. Онацького (1920), 2 арк.

389. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10160.

МФ. – 50. Службовий статус Н. Онацького, в якому власноруч вказує дати і заклади, в яких працював з 26 вересня 1906 по 1 жовтня 1930 р. (1930), 1 арк.

390. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10165.

МФ. – 55. Листування політпросвітпрацівників з Н. Онацьким (1921), 2 арк.

391. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10170.

МФ – 60. Резолюція по доповіді Н. Онацького на секції міської ради (1927), 3 арк.

392. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

КН. – 10185.

МФ. – 75. Довідка відділу Народної освіти від 3 лютого 1932 р. № 7, що засвідчує дати і заклади освіти, в яких працював Н. Онацький до 1932 р.

393. СОХМ. Особистий архів Н. Онацького.

НДФ. – 121. Образотворчий матеріал.

394. Науковий архів Сумського обласного краєзнавчого музею (далі СУКМ).

Ф. 769. Канцелярія Петербурзької Імператорської академії мистецтв
Оп. 13.

Спр. 129. Особова справа Н. Онацького, 1905 р., 18 арк.

395. СУКМ.

КН. – 32402.

Ф. – 2947. Етнографічні фото виконані Н. Онацьким (1920-ті рр.)

396. СУКМ.

КН. – 35208.

ДВ. – 14277. Поштова листівка, друковане видання. Н. Онацький «Хата біля Тарасової гори в Каневі» (1911).

397. СУКМ.

ДВ. – 3371.

Д. – 12168. Мапа Сумщини складена Н. Онацьким до статті «Селянський революційний рух на Сумщині 1905 року» (1905).

398. СУКМ.

НДФ. – 5846.

Ф. - 2947. Світлини з Н. Онацьким. (1920 – 1930-ті рр.)

399. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова (1936 - 1996).

КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.

Д. – 5736. Перелік громадських обов'язків, почесних звань Н. Онацького,
4 арк.

400. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.

Д. – 5737. Список учнів Н. Онацького, 6 арк.

401. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5738. Про пошукову красназнавчу і просвітницьку діяльність Н. Онацького; та Акт передачі музею В. Зубченко, 2 арк.
402. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5739. Рукопис п'єси Н. Онацького «У тієї Катерини», 2 арк.
403. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5742. Про поїздку Н. Онацького з петроградськими робітниками у Фінляндію по зброю, 2 арк.
404. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5745. Уточнення дат життя та діяльності Н. Онацького, 2 арк.
405. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5750. Про зв'язок Н. Онацького із земствами і листівку «Хата на Тарасовій горі», надрукованої Гадяцькою земською типографією, 2 арк.
406. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5751. Про дружні стосунки Н. Онацького і художника І. Яременко, 4 арк.
407. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5754. Про організацію Н. Онацьким першої художньої виставки в Сумах у 1914 р., перелік учасників та список картин митця (52 роботи), 2 арк.
408. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.
Д. – 5755. Про впровадження творчого спадку Н. Онацького в

навчально – виховний процес загальноосвітніх шкіл // СУКМ, КН – 31983, Д. – 5755, 1 арк.

409. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.

Д. – 5756. Уточнення дат викладацької діяльності Н. Онацького в Сумський період та про призначення його завідувачим художнім музеєм 1920 р. оскільки він єдиний фахівець у Сумах у цій галузі, 1 арк.

410. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.

Д. – 5764. Копія довідки з прокуратури від 2.10.1956 № 01 – 28 про посмертну реабілітацію Н. Онацького, 3 арк.

411. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.

Д. – 5768. Рукопис вірша Н. Онацького про лейтенанта Шмідта, 4 арк.

412. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 31983. Лист Н. В. Онацької до Г. Петрова.

Д. – 5771. Спогади матері (1966), 2 арк.

413. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 32386. Лист Н. Н. Онацької до Г. Петрова

Д. – 5921. Уточнення дат трьох арештів Н. Онацького, 5 арк.

414. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 32386. Лист Н. Н. Онацької до Г. Петрова.

Д. – 5925. Про участь Н. Онацького у Всеросійському з'їзді художників у Петрограді в грудні 1911 – січні 1912 р. та про дружні стосунки сім'ї Онацьких з К. М. Даценко – рідною сестрою Остапа Вишні, 4 арк.

415. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 32386. Лист Г. Калитаєвої до Н. В. Онацької.

Д. – 5926. Про необхідність вшанування пам'яті Н. Онацького, 8 арк.

416. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.

КН. – 32387. Лист О. Н. Онацької до Г. Петрова.

- Д. – 5940. Про дружні стосунки Н. Онацького та Я. Мамонтова, 1 арк.
417. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- КН. – 32387. Лист О. Н. Онацької до Г. Петрова.
- Д. – 5940. Про дружні стосунки Н. Онацького з Іваном Підковою (1986), 2 арк.
418. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- КН. – 32387. Лист О. Н. Онацької до Г. Петрова.
- Д. – 5940. Уточненням біографічних даних (1985), 4 арк.
419. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- КН. – 32388. Лист Я. Народицького до Г. Петрова.
- Д. – 5941. Спогади про заняття в художній студії (1965), 4 арк.
420. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- КН. – 32388. Лист Я. Народицького до Г. Петрова.
- Д. – 5942. Спогади про методику викладання образотворчого мистецтва в художній студії Н. Онацького (1965), 4 арк.
421. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- КН. – 36839. Листівка М. Мацевича до Г. Петрова.
- Д. – 7013. Про організацію виставки творів Н. Онацького (1972), 1 арк.
422. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- КН. – 36840. Лист М. Мацевича до Г. Петрова.
- Д. – 7014. Про подальше життя доньок Н. Онацького у Харкові (1972), 4 арк.
423. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- НД. – 5503. Листівка М. Калитаєва до Г. Петрова про необхідність пропагування творчості Н. Онацького (1965), 1 арк.
424. СУКМ. Особистий архів Г. Петрова.
- НДФ. – 4038. Лист Я. Народицького до Г. Петрова (1965), 2 арк.

ДОДАТКИ

ДОДАТКИ

Додаток А

Довідки про впровадження отриманих результатів дослідження

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
(ДДПУ)
вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 тел./факс (06262) 3-23-54
E-mail: sgpi@slav.dn.ua, www: ddpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 38177113

23.05.2016 № 68-16-415/1 на № _____

ДОВІДКА
про впровадження
результатів дисертаційного дослідження Никифорова Андрія Михайловича
«Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького
(1875 - 1937) на Слобожанщині» на здобуття наукового
ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 –
загальна педагогіка та історія педагогіки

Даною довідкою підтверджується, що результати дисертаційного дослідження А. М. Никифорова з проблеми вивчення педагогічних поглядів та освітньо-просвітницької діяльності Никанора Харитоновича Онацького, видатного українського художника та педагога першої половини ХХ ст., впроваджувались у навчально-виховний процес Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» протягом 2014–2016 рр. Запропоновані автором матеріали, у яких розкрито педагогічні погляди Н.Х.Онацького на національну освіту, висвітлено його головні просвітницькі ідеї, визначено зміст наукових праць, охарактеризовано освітньо-виховні ідеї виявилися ефективними у підвищенні рівня знань студентів щодо діяльності українських педагогів та культурно-освітніх діячів першої половини ХХ ст.

Ефект упровадження. Апробація результатів дисертаційного дослідження виявила, що вивчення педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н.Х.Онацького не лише забезпечує цілісне уявлення про життя та діяльність видатного вітчизняного педагога, але й одночасно сприяє: 1) формуванню фахівця як всебічно розвиненої особистості; 2) утворенню стійких понять у сфері досягнень вітчизняної педагогічної науки; 3) отриманню теоретичних знань і виробленню практичних умінь, необхідних для виконання професійних обов'язків; 4) розвитку у студентів професійно-педагогічного мислення.

Вважаємо доцільним подальше впровадження запропонованих матеріалів у професійну підготовку майбутніх учителів.

Результати впровадження та обговорено на засіданні кафедри педагогіки вищої школи Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (протокол № 12 від 20 травня 2016 р.).

Проректор з наукової роботи
доктор фіз.-мат. наук, доцент

С.О.Чайченко

Приватна школа
"Чарівний світ"

Private high school
"Charivny Sweet"

м. Полтава,
вул. Леваневського, 17
тел. (053) 2 56-28-07

РР 260018593 АБ «Полтава-банк»
МФО 331489 ЗКПО 23810871
м. Полтави

№ 26/2 від "10" травня 2016 р.

ДОВІДКА

про впровадження

результатів дисертаційного дослідження

Никифорова Андрія Михайловича

«Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького на Слобожанщині (1875–1937 рр.)»

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

Результати дисертаційного дослідження А. М. Никифорова «Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького на Слобожанщині (1875–1937 рр.)» впроваджувались у навчально-виховний процес загальноосвітньої авторської школи «Чарівний світ» упродовж 2014–2016 років.

У дослідженні розкрито педагогічні ідеї та погляди видатного діяча Слобідського краю першої третини ХХ століття, педагога-художника, поета, просвітника, видатного діяча Слобожанщини Никанора Харитоновича Онацького. У роботі охарактеризовано систему викладання образотворчого мистецтва, яку розробив Н. Онацький спираючись на власний педагогічний досвід та художньо-мистецьку практику. На підставі опрацьованих автором дисертаційного дослідження літературних джерел, спогадів учнів Н. Онацького (Я. Народицького, С. Луцьова, М. Лисенка, Г. Калитаєвої), послідовників цієї мистецької школи (М. Бончевського, Б. Данченка, А. Водяника) та встановлених особливостей проведення занять з художньо обдарованими учнями (як практичної роботи з малюнку, живопису, композиції, так і теоретичної підготовки з історії вітчизняного та зарубіжного образотворчого мистецтва) відбувалося впровадження отриманих результатів у педагогічну діяльність. Велику увагу приділено створенню позитивного емоційного мікроклімату, нейзайному малюванню (зображенню куточків рідного краю), що сприяло патріотичному вихованню учнів, активізувало їх творчий потенціал.

Учителі образотворчого мистецтва активно використовували матеріали дослідження у процесі викладання мистецьких дисциплін: «Світова художня культура», «Історія образотворчого мистецтва», «Малюнок», «Живопис», «Композиція». Матеріали, запропоновані автором, виявилися ефективними, особливо у навчально-виховній роботі з художньо обдарованими учнями.

Заступник директора школи
з наукової роботи,
кандидат педагогічних наук

А.А. Лещенко

Міністерство освіти і науки України
**Житомирський державний університет
 імені Івана Франка**
 Вул. В. Бердичівська, 40,
 м. Житомир, 10008
 телефон /факс (0412) 43-14-17
 E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
 код ЄДРПОУ 02125208

Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
 40, Velyka Berdychivska Str.,
 City of Zhytomyr Ukraine, 10008
 Tel/Fax (0412) 43-14-17
 E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
 USREOU 02125208

Від 18.04.2016 р. № 19/16
 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження

результатів дисертаційного дослідження

Никифорова Андрія Михайловича

«Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького (1875–1937 рр.) на Слобожанщині»

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

Результати дисертаційного дослідження А. М. Никифорова «Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького (1875–1937 рр.) на Слобожанщині» впроваджувались у навчально-виховний процес Житомирського державного університету імені Івана Франка протягом 2014–2016 років кафедрою педагогіки.

У матеріалах дослідження розкрито особливості розвитку культурно-освітнього життя у північно-східному регіоні України досліджуваного періоду; з'ясовано педагогічні ідеї та погляди видатного діяча Слобідського краю першої третини ХХ століття як педагога-художника, краснявця, просвітника, поета; виокремлено періоди педагогічної діяльності Н. Онацького; схарактеризовано зміст його наукових праць; виявлено освітньо-виховні ідеї в творчій спадщині митця. У дослідженні розкрито педагогічні погляди Н. Онацького на національну освіту, окреслено зміст його методичної системи, проаналізовано образотворчу та літературну спадщину митця, визначено провідні ідеї творчості художника – ідеї національної спрямованості освіти та культури.

Викладачі кафедри педагогіки системно ознайомилися матеріалами та висновками наукової розвідки А. М. Никифорова, що дало можливості для певного змістового збагачення таких курсів: «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Етнопедagogіка».

На заняттях з вищевказаних дисциплін було успішно апробовано дисертаційний матеріал А. М. Никифорова. Матеріали, запропоновані автором, виявилися ефективними у підвищенні рівня знань студентів щодо діяльності українських педагогів першої половини ХХ століття.

Результати впровадження обговорено на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 15 від 14 квітня 2016 року).

Завідувач кафедри педагогіки
 доктор педагогічних наук, професор

О.С. Антонова

Проректор із наукової роботи
 доктор педагогічних наук, професор

Н.А. Сейко

Міністерство освіти і науки України
 Сумська обласна рада
 КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
 СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
 вул. Римського-Корсакова, 5, м. Суми, 40007, тел. /Факс: (0542) 33-40-67;
 e-mail: sunny-oippo@rambler.ru Код ЄДРПОУ 02139771

30.03.16 № 291

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження
 результатів дисертаційного дослідження
 Никифорова Андрія Михайловича
 «Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора
 Онацького на Слобожанщині (1875 - 1937)»
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

Даною довідкою підтверджується, що упровадження матеріалів наукового дослідження А. М. Никифорова в навчальний процес Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти здійснювалося упродовж 2014- 2015 років.

Матеріали дисертаційного дослідження, в яких автором розкрито педагогічні погляди Никанора Харитоновича Онацького, видатного діяча Слобожанщини, на національну освіту, висвітлено його головні просвітницькі ідеї, визначено зміст наукових праць, виявлено освітньо-виховні ідеї в науково-творчій спадщині митця використовуються у процесі викладання педагогічних дисциплін та дістали схвалення й підтримку викладачів інституту.

Основні положення наукового дослідження А. М. Никифорова активно використовувалися слухачами курсів підвищення кваліфікації, студентами під час підготовки до семінарських занять та написання випускних і магістерських робіт.

Матеріали, запропоновані Андрієм Михайловичем отримали позитивну оцінку науково-педагогічних працівників кафедри педагогіки та інноваційних технологій. Викладачі і в подальшій роботі планують використовувати авторські положення і рекомендації.

Проректор з наукової роботи
 кандидат педагогічних наук

С.М. Грицай

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА

вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, факс (0542) 22-15-17, тел. (0542) 22-14-95
E-mail: rector@sspu.sumy.ua Код ЄДРПОУ 02125510

23.03.2016 № 572

На № _____ від _____

ДОВІДКА
про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Никифорова Андрія Михайловича
«Никанор Онацький (1875 - 1937). Каталог праць»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

Упровадження матеріалів наукової розвідки А. М. Никифорова «Никанор Онацький (1875 - 1937). Каталог праць» виконаної в контексті дисертаційного дослідження «Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького на Слобожанщині (1875 - 1937)» в навчально-виховний процес Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка здійснювалося протягом 2014 - 2016 років.

Викладачами кафедри образотворчого мистецтва, історії, теорії музики та художньої культури використовувалися наукові факти у процесі викладання таких курсів: «Педагогічний малюнок», «Мистецтво регіону», «Методика викладання образотворчого мистецтва». На заняттях з названих навчальних дисциплін було успішно апробовано дисертаційний матеріал А. М. Никифорова. У зміст навчальних курсів було впроваджено фактологічні матеріали, оскільки вони є підґрунтям для наукових пошуків студентів при виконанні дипломних і магістерських досліджень.

Цінним є те, що А. М. Никифоров систематизував науково-творчий доробок Н. Онацького, видатного діяча Слобожанщини, та здійснив бібліографічне впорядкування його надбання, що значно розширило можливості використання творчої спадщини педагога-художника в освітній теорії та практиці.

Матеріали каталогу А. М. Никифорова використовуються у процесі викладання мистецьких дисциплін та дістали схвалення й підтримку викладачів кафедри образотворчого мистецтва, історії, теорії музики та художньої культури. Запропоновані автором матеріали виявилися ефективними у підвищенні рівня знань студентів щодо діяльності українських педагогів та культурно-освітніх діячів України першої половини ХХ ст.

Результати впровадження обговорено на засіданні кафедри образотворчого мистецтва, історії, теорії музики та художньої культури (протокол № 8 від 3 березня 2016 р.).

Проректор з наукової роботи
доктор педагогічних наук, професор

А. А. Сбруєва

Додаток Б

Відомості щодо життєдіяльності Никанора Онацького

Таблиця Б.1

Основні дати життя та діяльності Никанора Харитоновича Онацького

Дата	Подія
9 січня 1875 р. (28 грудня 1874 р. за старим стилем)	Народився на хуторі Хоменкове Гадяцького повіту Полтавської губернії (тепер Липово – долиньський район Сумської області)
1880 – 1891	Навчався в сільській і земській (у Гадячі) школах
1891 – 1898	Працював на різних роботах
1899 – 1900	Навчався в Строганівському училищі технічного малювання в Москві.
1900 – 1905	Навчався в Одеському художньому училищі Товариства Красних Мистецтв.
1905 – 1906	Навчався у Вищому художньому училищі при Імператорській Академії Художеств в Петербурзі
1906 – 1913	Працював педагогом в Лебедині
1906	Як поет вперше опублікував свій вірш «Погук» в журналі «Рідний край».
10 грудня 1910	Вперше як художник експонував свої картини на Першій українській артистичній виставці в Києві
1910 – 1911	Приймав участь в художніх виставках Києва та Полтави
Липень 1911	Здійснив поїздку в Канів на могилу Т. Шевченка
1913	Отримав Почесний відгук за кращу методику викладання мистецьких дисциплін на виставці в Харкові. Переведений на педагогічну роботу в Суми.
Липень 1913	Переїхав до Сум, почав працювати викладачем рисунку Сумського реального училища.
1913 – 1933	Викладав історію образотворчого мистецтва, рисунок, живопис, чистописання, історію, географію у різних сумських освітніх закладах
1917	Вступив до лав всеукраїнського товариства «Просвіта».
Березень 1917	Приймав активну участь в організації сумської «Просвіти» і сумського осередку УПСР (есерів)
1917 – 1932	Очільник сумського осередку всеукраїнського товариства «Просвіта»
Червень 1918	Вийшов із лав УПСР
1919	Працював головним експертом по систематизації і складанню описів мистецької збірки київського колекціонера О. Гансена, виявленої в одному із сумських маєтків

1920	Організовував Сумський художньо – історичний музей, стає його директором, почав збирацьку і дослідницьку роботу як мистецтвознавець, етнограф, археолог
1 березня 1920	Отримав призначення на посаду завідувача майбутнього музею і став його фундатором
1923 – 1929	Приймав участь в археологічних експедиціях Миколи Макаренка в Охтирці, Славгороді, Тростянці тощо
1926	На пленумі Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії Наук обирається уповноваженим по охороні пам'яток старовини, мистецтва та природи на Сумщині
1927	Отримав звання кореспондента Українського Комітету Охорони пам'яток культури при «Укрнауці».
1928	Розгорнулося активне переслідування з боку ДПУ
1929	Вступив до лав АХЧУ
1929	Відбувся перший допит у Сумському відділі ДПУ
1931	Опублікував наукові дослідження з історії та теорії образотворчого мистецтва України та Сумщини, зокрема
Кінець грудня 1931	Звільнено з посади директора СХІМ
15 серпня 1933	Звільнено з роботи в Сумському інституті соціального виховання, де працював за сумісництвом
Вересень 1933	Переїхав до Полтави
5 листопада 1933	Почав працювати в Полтавському історичному музеї завідуючим етнографічним відділом, а невдовзі заступником директора музею.
7 березня 1934	Відбувся перший арешт, 47 днів утримували у Харкові, у в'язниці на Холодній горі.
6 березня 1935	Звільнено з роботи у Полтавському історичному музеї як класового ворога
28 липня 1935	Відбувся другий арешт, ув'язнення в тюремному підвалі Полтавського міськвідділу НКВД.
3 лютого 1936	Звільнений з ув'язнення
4 вересня 1937	Відбувся третій арешт
23 листопада 1937	Розстріляний за сфабрикованою справою
2 жовтня 1956	Реабілітований посмертно

Таблиця автора за джерелами: [15; 39; 56; 78; 81; 83; 86; 87; 89; 96; 100; 113; 114–116; 121; 144–147; 206–237; 258; 262; 268; 278; 279; 287; 288; 302; 305; 309–314; 331; 332; 347–358; 369–418/].

**Систематизація опублікованих наукових праць
Никанора Онацького за напрямками**

№	Тематична спрямованість	Назва публікації	Рік видання
1.	Загальна педагогіка	«Ліквідація неписьменності й освіта на селі»	1924
		«Як баба Домаха ліквідувала свою неписьменність»	1924
2.	Методика викладання письма	«Письмо в школі»	1927
		Рецензія на книгу В. Таран «До методики техніки письма»	1929
3.	Історія	«Селянський революційний рух на Сумщині в 1905 році»	1930
4.	Краєзнавство	«Знахідка старовинних кахлів на Харківщині»	1926
		«Вивчаймо рідний край. Про утворення окружного краєзнавчого комітету»	1927
		«Знахідка старовинних кахель у Краснополлі»	1927
		«Старовинні кахлі Сумщини»	1927
		«Не забудьте спом'янути»	1929
		«Старовинні кахлі Сумщини»	1931
5.	Музеєзнавство	«Сім років існування Сумського музею»	1927
		«Відомості про Сумський музей»	1927
		«Сумський художньо-історичний музей»	1927
		«Сумський музей»	1929
		«Організація мережі кореспондентів Сумського музею»	1929
6.	Мистецтвознавство	«Українські вишивки»	1922
		«Українські килими»	1922
		«Старе українське скло»	1922
		«Межигірські фаянсові вироби»	1922
		«Межигірський фаянс»	1931
		«Українське гутницьке скло»	1931
		«Українська порцеляна»	1931

Таблиця автора, джерела: [164-199; 284].

Періодичні видання першої половини ХХ – першої половини ХХІ ст., матеріали яких були залучені до дослідження

№	Рік видання	Назва	Посилання
<i>Періодичні видання першої половини ХХ ст.</i>			
1	1906, 1908, 1911	«Рідний край»	159; 182; 189; 257
2	1922	«Стяг праці»	171; 175; 190; 198; 199
3	1924 – 1931	«Плуг і молот»	155 – 157; 161; 164; 168–170; 174; 183; 185; 186; 191; 196; 197; 281 – 284
4	1927 – 1930	«Наша освіта»	177; 180; 184; 360
5	1936, 1937	«Комуніст»	9, 21; 173
7	1937	«Комсомолец України»	40
<i>Періодичні видання другої половини ХХ ст., журнали</i>			
6	1964, 1965	«Літературна Україна»	254; 359
7	1965	«Дніпро»	93; 218
8	1970	«Народна творчість та етнографія»	309
9	1972, 1987	«Образотворче мистецтво»	247
10	1975	«Искусство»	238
11	1975	«Культура і життя»	288
12	1988, 1995	«Україна»	172; 187; 251; 311
13	1995	«Музична Україна»	278
14	1996	«Народна творчість»	33
<i>Періодичні видання другої половини ХХ ст., газети</i>			
15	1964, 1966, 1972	«Ленінська зміна»	209; 231; 235
16	1965	«Перемога»	225
17	1966 – 1969, 1975, 1989	«Ленінська правда»	72; 210; 220; 221; 236; 262; 324; 350; 356
18	1965 – 1966, 1985 – 1988	«Вперед»	212 – 214; 222 – 224; 227; 229
19	1965, 1968, 1985	«Ленінський прапор»	49; 50; 211; 215; 232
20	1965, 1971, 1972	«Будівник комунізму»	310; 313; 326
21	1971	«Вечірній Харків»	10
22	1975	«Комсомолец Полтавщини»	325
23	1975, 1990	«Зоря Полтавщини»	24; 32; 328
24	1991	«Суми і сумчани»	348

25	1993 – 1995	«Панорама Сумщини»	145; 146; 162; 200; 208; 216; 217; 226; 230; 234; 341; 351
26	1995	«Господар»	243
27	1985; 1987, 1995	«Червоний промінь»	4; 53; 241; 242
28	1998	«Ваш шанс»	346
29	1991	«Рідний край»	36; 113
Періодичні видання початку ХХІ ст., журнали			
30	2005	«Сумська старовина»	112
31	2005	«Музеї України»	7
32	2005	«Наш край»	95
33	2008	«Культура і життя»	56
34	2008	«Дивослово»	31
35	2010	«Археологія»	255
36	2011	«Часопис української історії»	85
37	2012	«Сумський історико-архівний журнал»	84
Періодичні видання початку ХХІ ст., газети			
38	2001	«Резонанс»	336
39	2004, 2009, 2014	«Ярмарок»	207; 256; 305
40	2009 – 2011	«Сумщина»	68 – 70
41	2010	«В двух словах»	340
42	2001, 2005, 2007	«Шлях освіти»	20; 46; 298; 300
43	2008	«Освіта України»	301
44	2007, 2008	«Суми і сумчани»	331; 332
45	2009 – 2011	«Данкор»	30; 65; 144; 296; 297
46	2005, 2009, 2012	«Ваш шанс»	89 – 91
47	2012	«Слово просвіти» (Суми)	96
48	2007, 2011, 2014	«Панорама»	38; 39; 73
49	2014	«Вперед»	57
50	2000	«Рідний край»	97
51	2014	«Гетьман»	337

Таблиця автора

Провідні чинники становлення особистості Никанора Онацького

Чинники	Показники
Родинні	Виховання у високоморальній, християнській родині козацького походження; формування глибокої пошани до національних традицій і народної творчості, рідної мови
Освітні	<p>Навчання: у сільській і земській школах м. Гадяч; у Московському училищі технічного малювання; в Одеському вищому художньому училищі товариства вишуканих мистецтв; у Петербурзькій Імператорській академії мистецтв.</p> <p>Вплив: викладачів живопису на формування реалістичного напрямку в художній творчості; мистецької атмосфери та насиченого культурного життя великих міст: Одеси, Москви, Петербурга; особистості й творчості Т. Шевченка.</p>
Науково-педагогічні	<p>Дослідження образотворчого мистецтва та художньої культури: вивчення творчого доробку українських і зарубіжних діячів культури й мистецтва; вивчення та збереження традиційного народного мистецтва України як самобутньої національної ознаки; дослідження культурно-історичної спадщини Слобожанщини.</p> <p>Взаємини з українськими педагогами; авторитет і особистий приклад викладачів-наставників.</p> <p>Педагогічне середовище:</p> <ul style="list-style-type: none"> – досвід роботи в педагогічних колективах навчальних закладів м. Лебедин та м. Суми; – постійне творче та професійне самовдосконалення в ході науково-творчих досліджень та освітньої діяльності
Громадсько-культурні	Громадсько-освітня діяльність та співпраця з визначними українськими громадськими діячами
Суспільно-політичні	<p>Участь: у студентських заворушеннях у Петербурзі 1905 р.; у революційних селянських заворушеннях на Слобожанщині 1905 р. (с. Яструбине);</p> <ul style="list-style-type: none"> – членство у нелегальному гуртку есерів; – створення національно-патріотичного гуртка в Лебедині; – революційні зміни 1917 р.; – громадянська війна, установлення радянської влади; – переслідування інтелігенції, масові репресії 1930-ті рр.

Таблиця автора за джерелами: [4; 7; 32-34; 72; 78; 83; 116; 117; 206; 208; 212; 246; 258; 263; 279; 288; 312; 320; 331; 348; 352; 355; 357; 369].

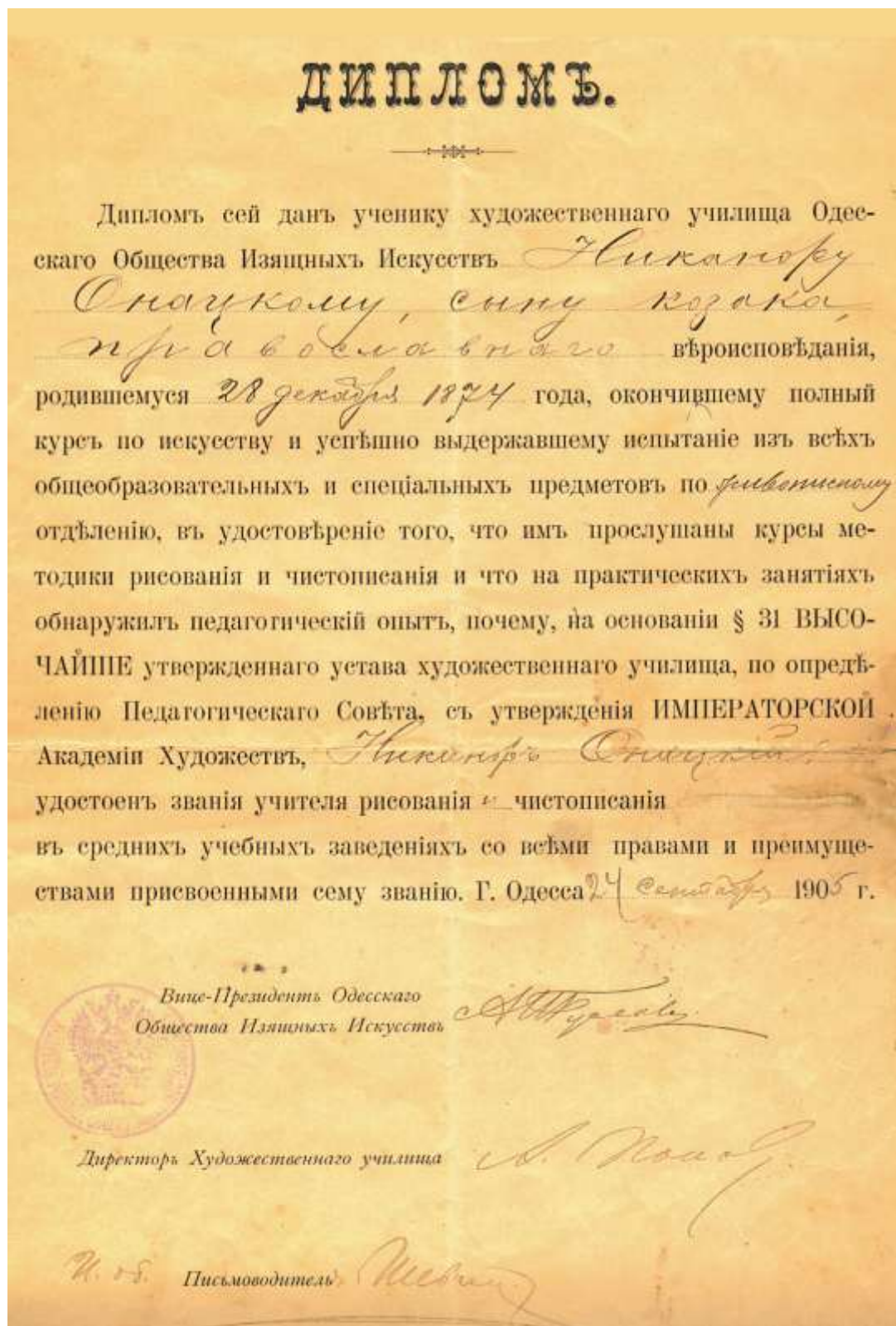
**Класифікація літературної творчості Никанора Онацького за
жанровим спрямуванням**

№	Жанр	Назва твору	Рік видання
1.	Поезія	«Погук» «Гей же, ти мамо, Україна рідная» «Вогник (етюд)» «Ворогам», «Коваль», «Острів мертвих» «Сонце весняне засяє над нивами» «То весною було» «Хмарами чорними небо покритося» «Ковалева пісня», «Сичі», «Орел», «Осінь», «Хотів би тебе я не знати, забути...» «Я меч, я полум'я»	1906 1907 1907 1908 1908 1908 1908 1909 1909 1923
2.	Поетичні переклади	Переклади з творів Г. Гейне: «Гірський голос» та «Кохання й зорі»	1908
3.	Оповідання	«Родовитий голос» «Мудрий секретар» «Першотравневий сон Івана Петровича» «Віновилося»	1924 1924 1924 1924
4.	П'єси:	«Новий світ» «У тієї Катерини» «Через руїни» «Танок смерті»	1930 1930 1930 1930
5.	Публіцистичні статті	«Н. К. Євлампієв» «До наших сількорів і робкорів» «Помер А. П. Щербак» «На батьківщині І. Ю. Рєпіна»	1924 1924 1930 1936
6.	Публічний лист каяття	«До редактора»	1929

Таблиця автора, джерела: [155–202; 281–283].

Додаток В

Диплом Н. Онацького про закінчення художнього училища Одеського товариства вишуканих мистецтв з присвоєнням йому звання вчителя малювання та краснопису в середніх навчальних закладах від 24. 09. 1905 р.

Джерело: [384]

Додаток Д

Документи з особової справи Никанора Харитоновича Онацького № 129
канцелярії Петербурзької Імператорської академії мистецтв, 1905 р.

Додаток Д.1

Прохання про зарахування до складу учнів Петербурзької Імператорської
академії мистецтв, 05. 08. 1905 р.

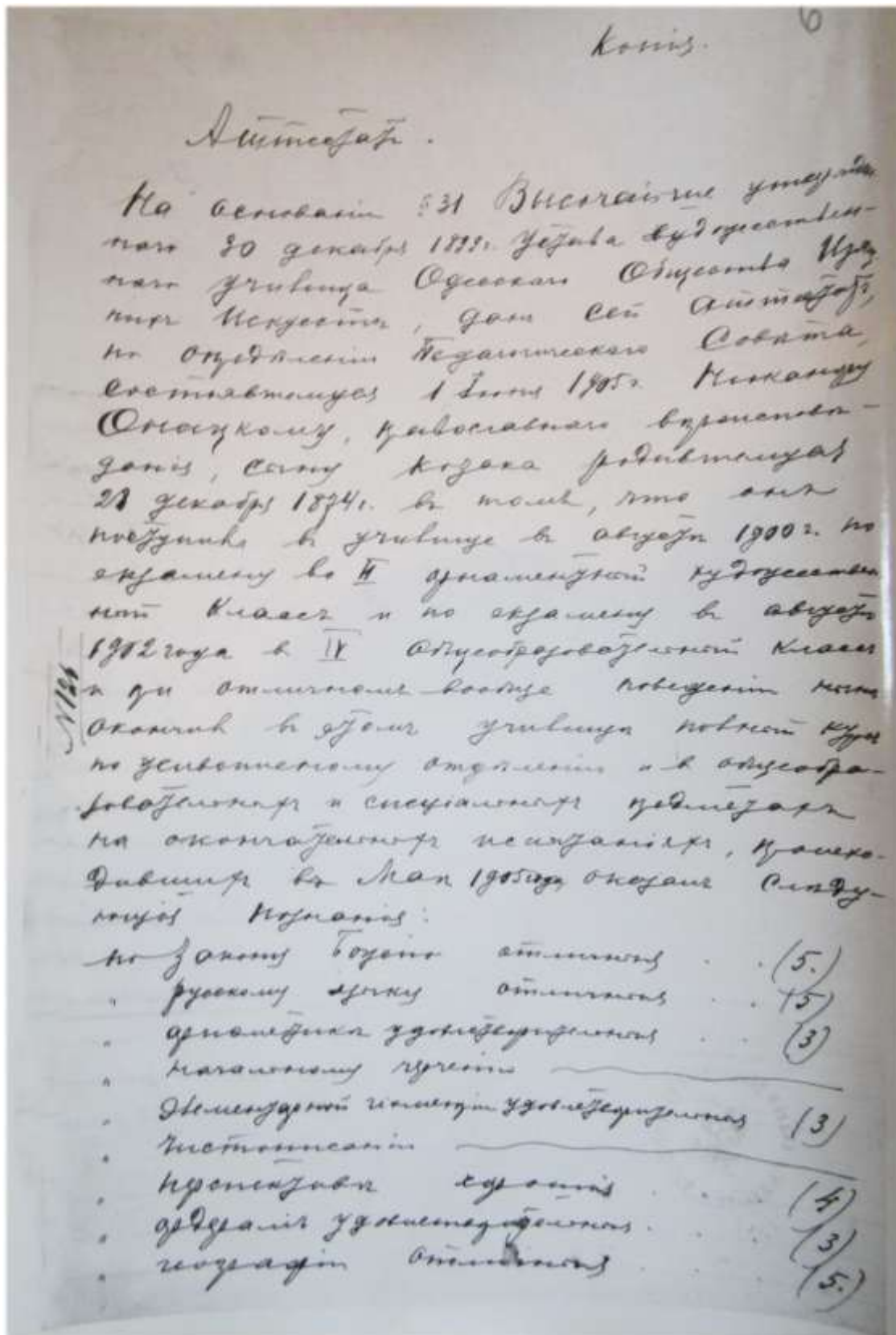
Додаток Д.3

Сторінка із журналу класу живопису першого курсу художнього училища
при Петербурзькій Імператорській академії мистецтв, 1905 р.

Личного дела № Окончил курс <i>Одесса</i> <i>худ. училище.</i> Имя <i>Казимир</i>		<i>Окончил</i> <i>Николай Каритонов</i> поступил в 1905 году <i>учеником</i> по живописи.		Родился 1874 года 28 числа Декабря мѣсяца. Присоединение <i>Православное</i>			
Въ мастерской профессора-руководителя							
Мѣсяцы учебнаго года.	Рисовальные классы		Живописные классы		Классъ Скульптурный.	Классъ Композицій.	
	Натурный		Фигурный				
Сентябрь	905	906	905	906		905	906
Октябрь	906	907	906	907		906	907
Ноябрь							
Декабрь	21 ден. 1906 г. по болезни не являлся						
Январь	29 неоснащенный учеником						
Февраль							
Мартъ							
Апрѣль							
НАУЧНЫЕ ПРЕДМЕТЫ							
Названіе предметовъ.	БАЛЛЫ ПО КУРСАМЪ			Общій выводъ балловъ.			
	I классъ.	II классъ.	III классъ.				
Исторія искусства							
Анатомія							
Перспектива . .							
129 / 1905 Исполнитель <i>Андрей</i>							

Додаток Д.4

Копія атестату Н. Онацького. Одеса, 5. 08. 1905 р.

Додаток Д.5

Свідोцтво про благонадійність Н. Онацького. Одеса, 8. 06. 1905 р.

М. В. Д.

ОДЕССКАГО
ДОНАЧАЛЬНИКА
КАНЦЕЛЯРІЯ.

Ст.

8 дня 1905 г.

№ 475.

Одесса.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Дано сіе свидѣтельство *окопчивше-*
му *Художественно-*
му *Никанору*
Артимову Онацкому
согласно прошенію, для представленія *в*
С. Петербургскую Ака-
демію Художеств *гум.*
поступленіи *в* *гидро-*
аэрономическую Ака-
демію, *в* *томъ*, *что*
от *Никанора Артимова*
Онацкія *во*
все время жизни
своей в Одессе — *какъ*
оказалось, по собраннымъ свѣдѣніямъ, нравственныхъ ка-
чествъ *былъ* хорошихъ, и подозрѣній на себя въ поли-
тической неблагонадежности до настоящаго времени не на-
влекалъ, въ чемъ подписью моею и приложеніемъ печати
удостоверяю. Причитающійся гербовый сборъ уплаченъ.

За Градоначальника
В. П. Пономаревъ

Управляющій Канцелярією *В. П. Пономаревъ*

Зам. Одиокрофоденскаго *В. П. Пономаревъ*

Тел. № 1. 1905 г. 24. 24. 24.

Додаток Д.6

Копія свідоцтва про закінчення Одеського художнього училища для вступу в
 Петербурзьку Імператорську академію мистецтв, 8. 06. 1905 р.

Kovis.

М. В. Д. Свидетельство
 Одесского
 Трагмагантика
 Канцелярии
 от
 8 июня 1905 г.
 № 475
 Одесса.

Дано оие свидетельство художественному училищу Николаевскому Одесскому
 сообщено, что предметом
 училища в Петербургской Ака-
 демии Художеств при соору-
 жении в нем воспитательной
 Академии в том, что она
 Николаевскому Одесскому
 в ее время существования в
 Одессе как оказалось, по
 собранным сведениям, работам,
 как Канцелярии том времени,
 и поворотив на себя в посто-
 янной деятельности дамо-
 стившая бытия не наведен
 в том поименованном и дру-
 жественной помощи удостоверяю.
 Приказываю издать Сего
 утвара. За Трагмаганти-
 ка М. Д. Канцелярия (подпись розорд
 негод) Управлений Канцелярия
 (подпись розорд негод) Завер. Дни
 производств (подпись розорд негод).
 (негод)

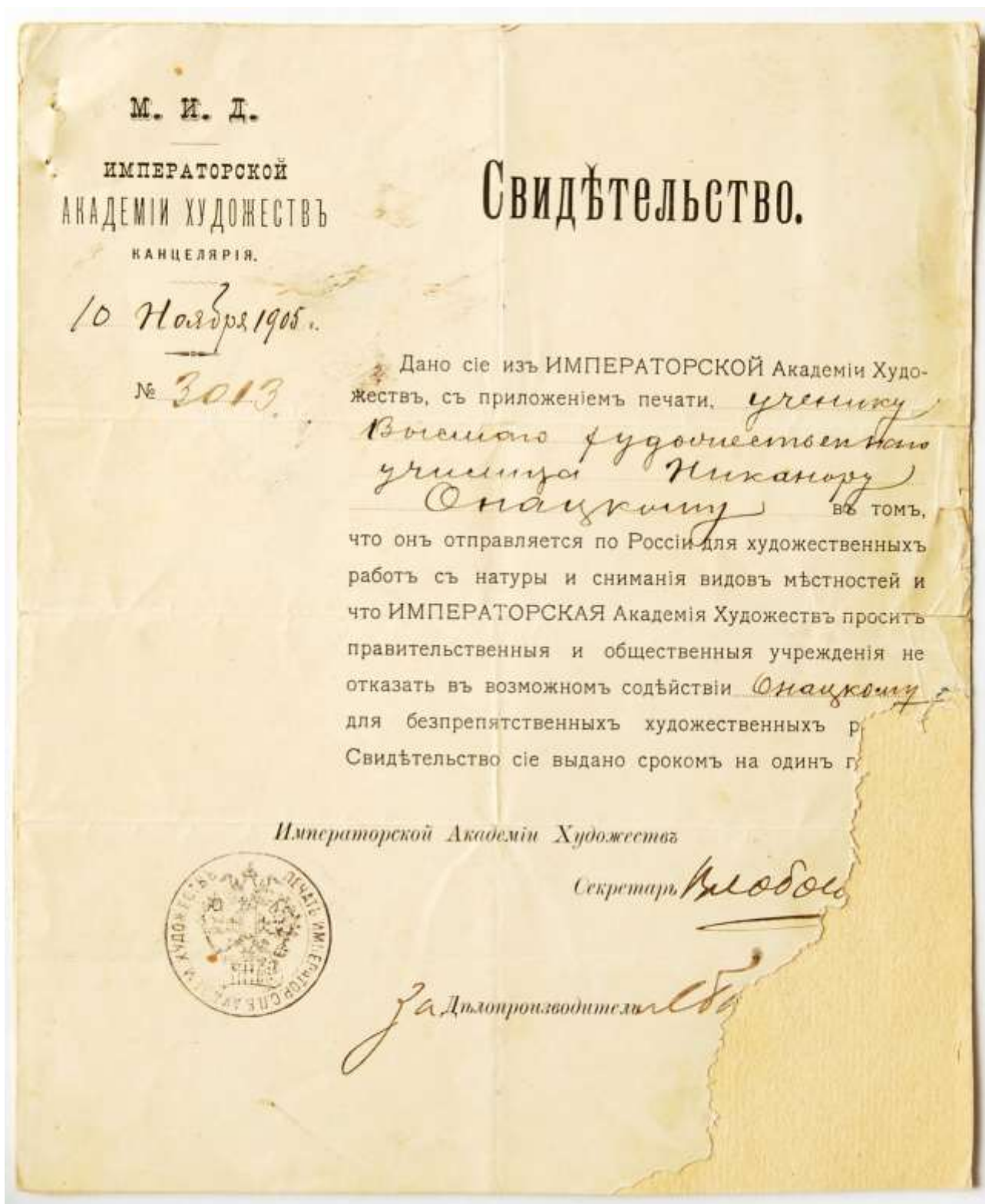
Я, нижеподписавшийся уполномоченный вверенный том Кан-
 сь подлинником с предположением или, Илья Николаевич
 из Заиниковского, Невропатическому Директору Мещинского
 ского Мещинского Директора Канцелярии Заиниковского

въ Комитетъ его на всероссійской унѣвѣ въ дѣлѣ Курьян-
 мейсера, Козаконъ Козаконъ Ларинсонъ и др. Ока-
 заны, изданные въ селѣ Михайловкѣ, Мещеряковскаго
 уѣзда при селѣхъ мѣстѣхъ конѣхъ съ надписями: въ по-
 сѣднемъ: подметки, приписки, зачеркнутыя сѣбѣ и др. и др.
 Слѣдуетъ изъяснить надписи описаны надписи предметы
вероятно дѣла по решенію № 1445 Комитетъ
подписаны предметами въ высшемъ учебномъ завѣдѣніи

А. д. Мещеряковъ А. Мещеряковъ

Додаток Д.8

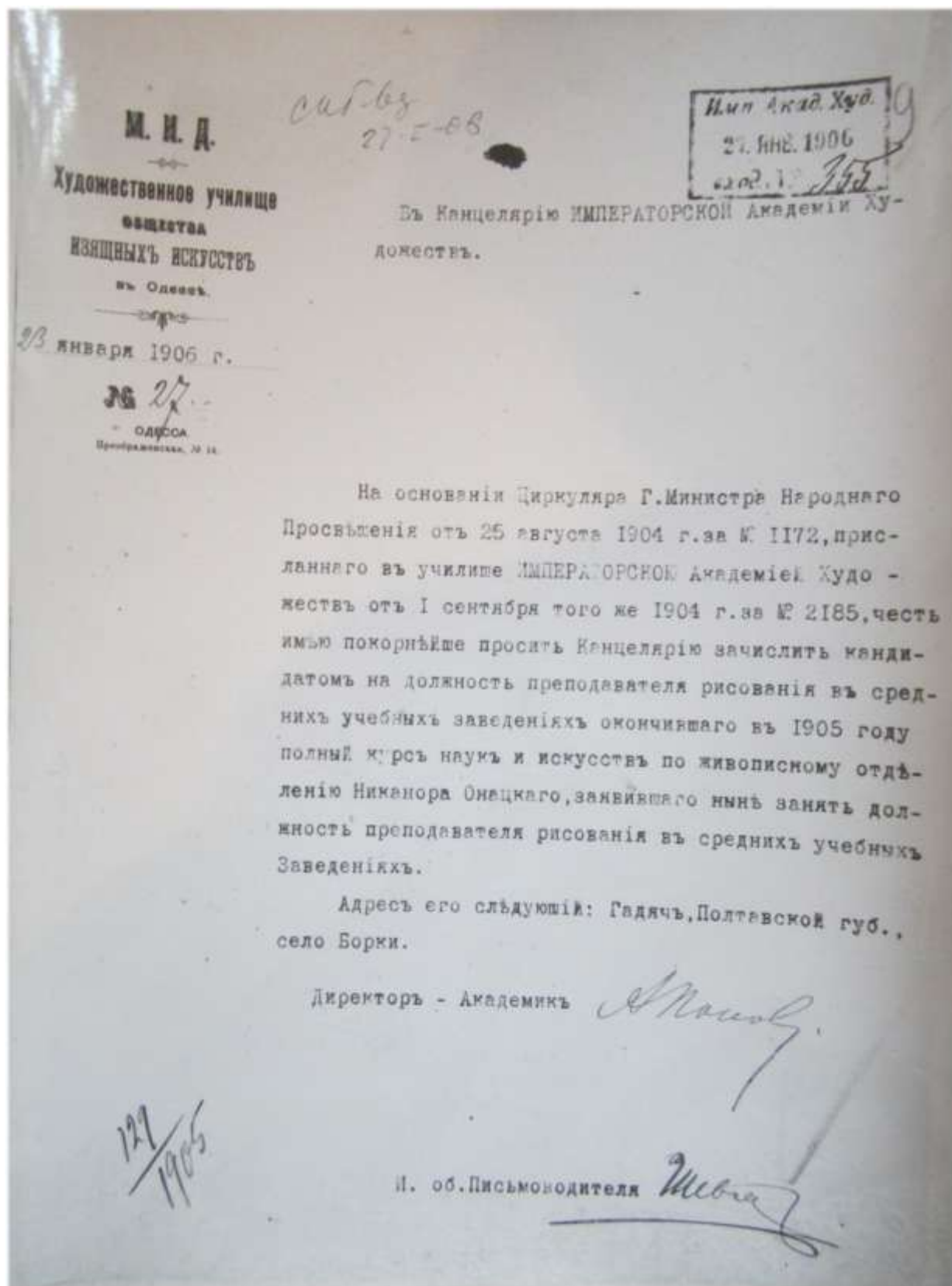
Свідोцтво для здійснення художніх робіт по Росії, 10. 11. 1905 р.

Джерело:[394, арк. 8]

Додаток Д.9

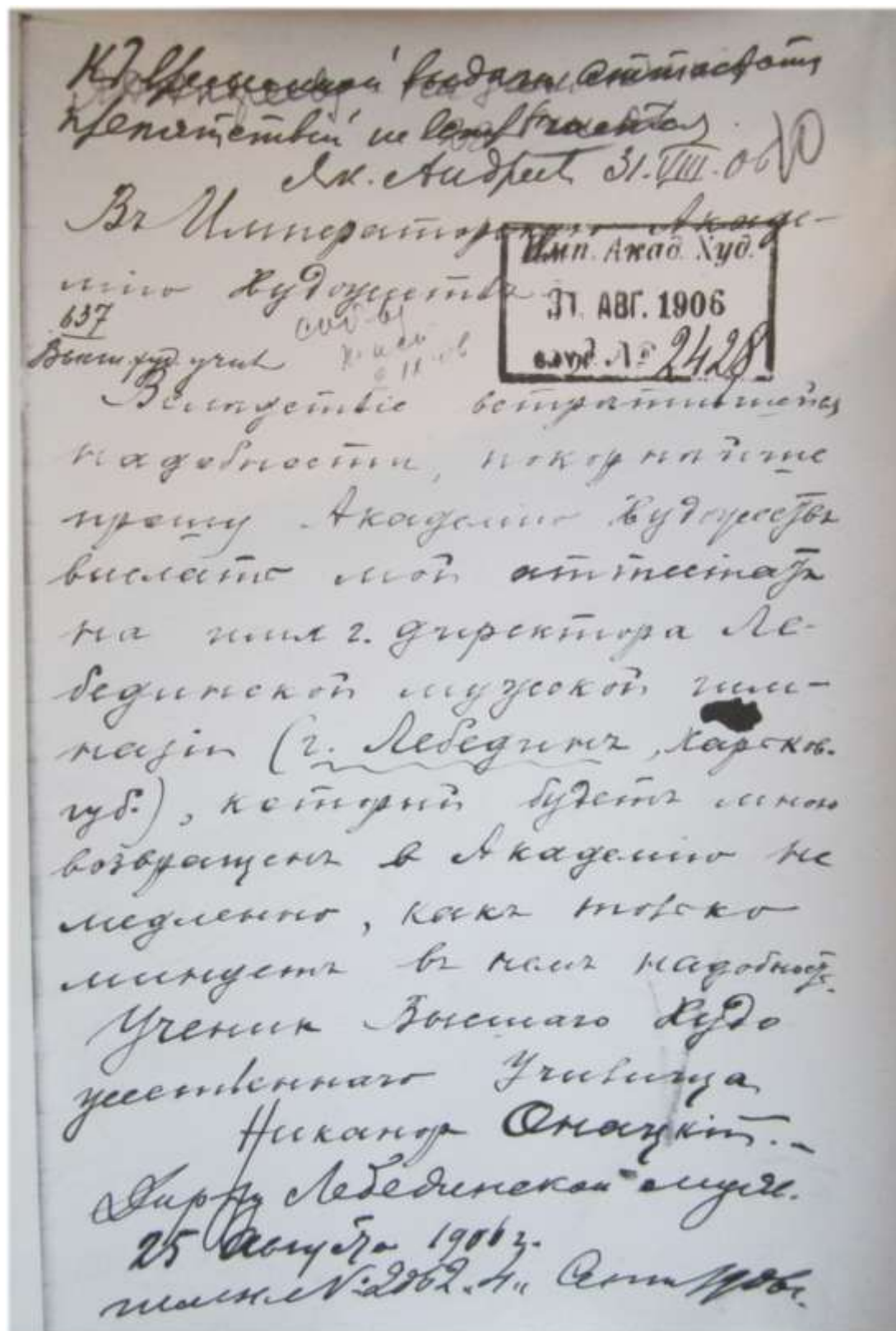
Лист директора Одеського училища в канцелярію Петербурзької
Імператорської академії мистецтв, 23. 01. 1906 р.

Джерело: [394, арк. 9]

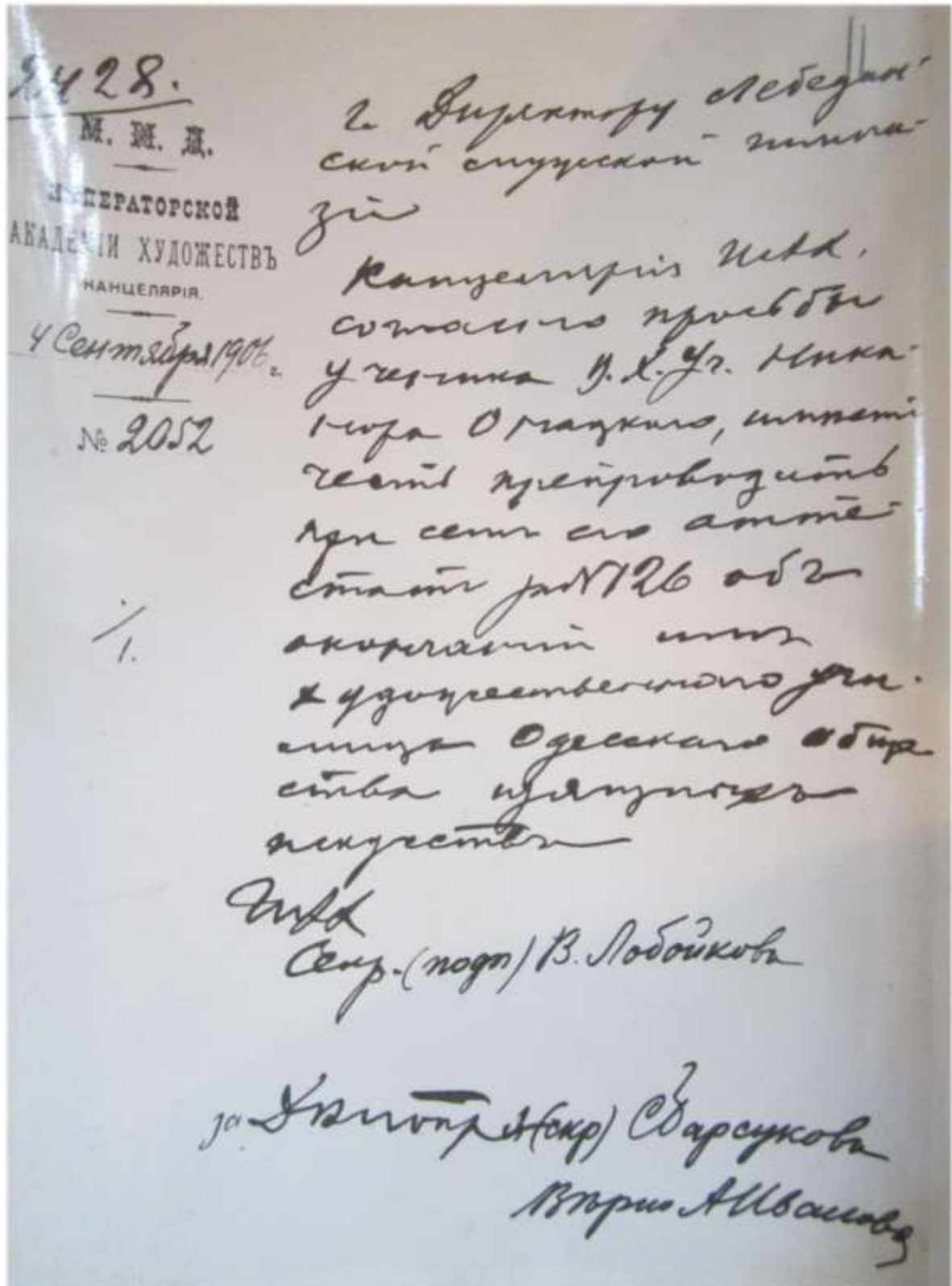
Додаток Д.10

Лист Н. Онацького в канцелярію Петербурзької Імператорської академії
мистецтв, 25. 08. 1906 р.

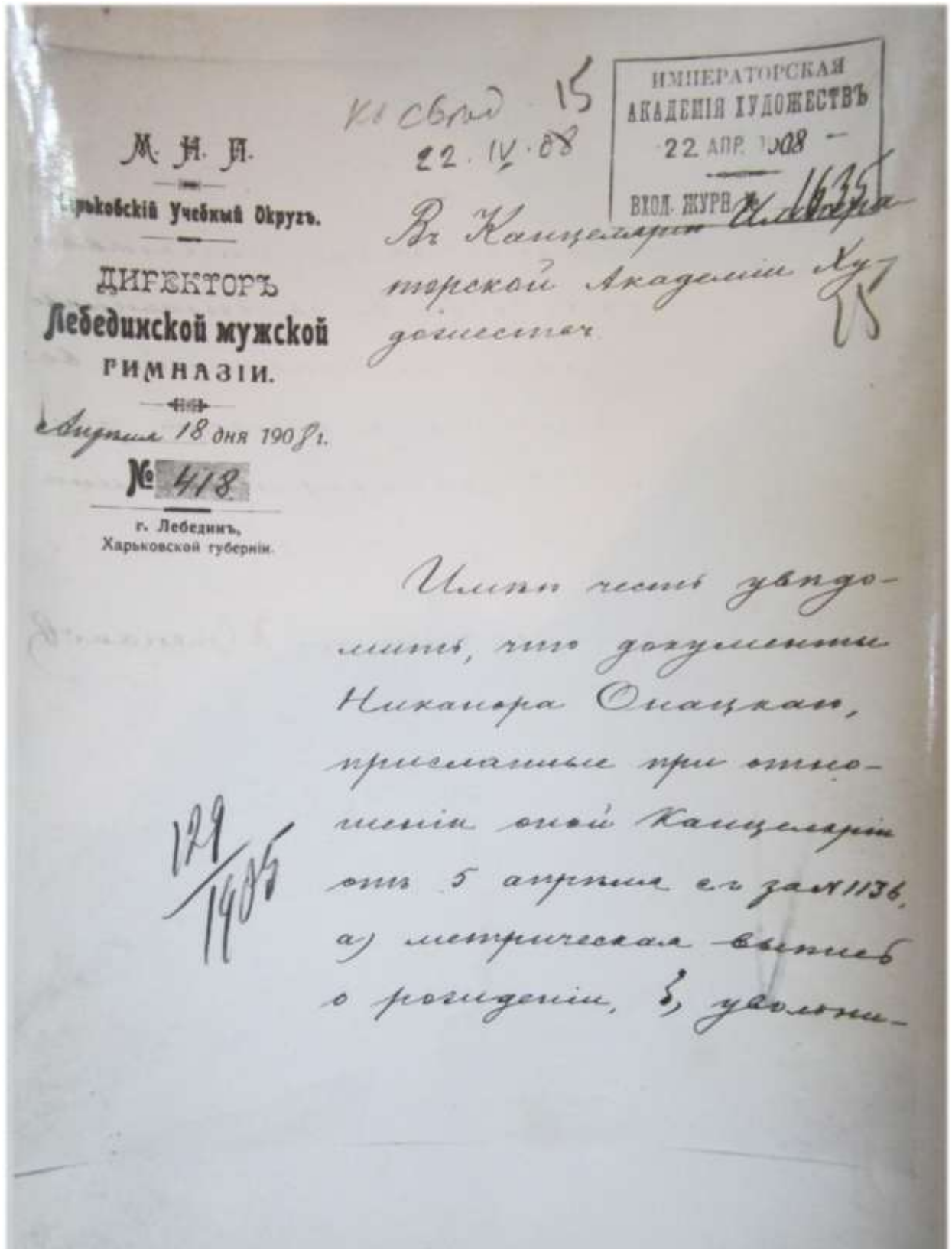
Додаток Д.11

Лист з канцелярії Петербурзької Імператорської академії мистецтв директору
Лебединської гімназії, 4. 10. 1906 р.

Додаток Д.12

Лист директора Лебединської гімназії в канцелярію Петербурзької
Імператорської академії мистецтв, 18. 04. 1908 р.

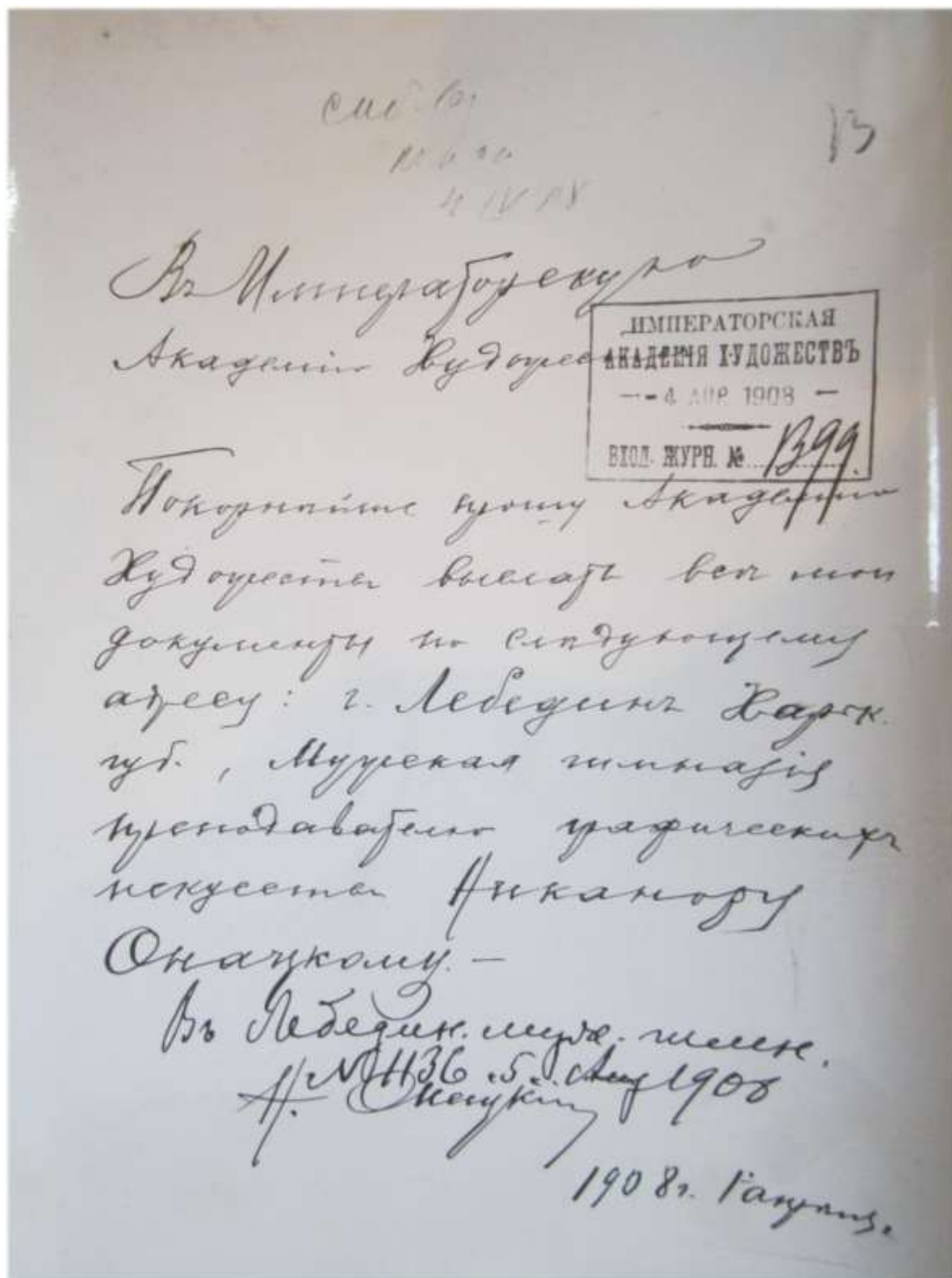
тешное свидетельство
за № 3626; в, свидетельство
о явке к исполнению во-
инской повинности за
№ 972 во вверенной ми-
нмазии получены.

Директор гимназии Н. Степанов

Джерело: [394, арк. 15]

Додаток Д.13

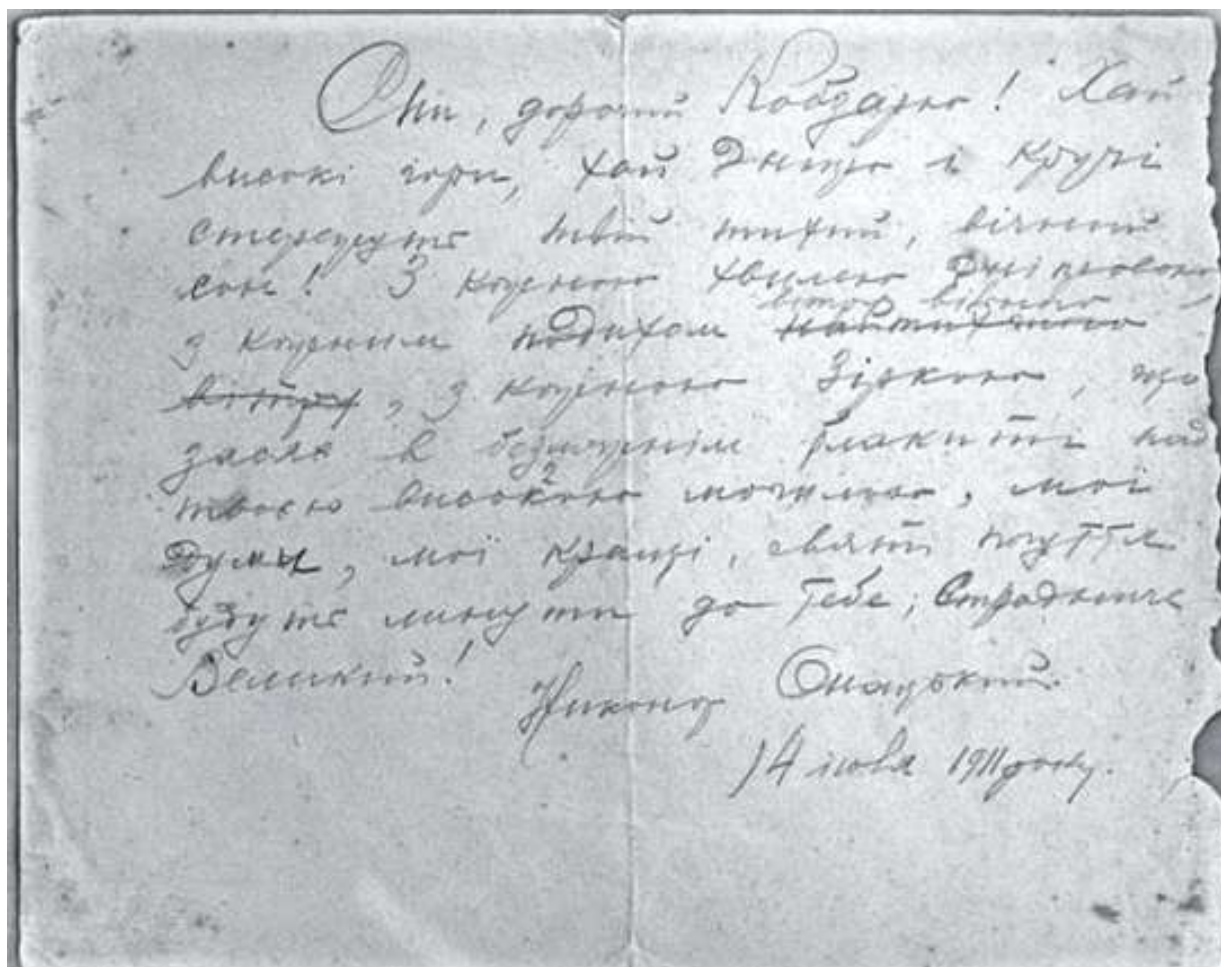
Лист Н. Онацького в канцелярію Петербурзької Імператорської академії
мистецтв, 4. 08. 1908 р.

Додаток Е

Чернетка запису Н. Х. Онацького до книги вражень музею Т. Шевченка.

Канів, 14. 07. 1911 р.

Спи, дорогий Кобзарю, хай Дніпро і кручі стережуть твій тихий вічний сон. З кожною хвилиною Дніпрового, з кожним подихом вітру вільного, з кожною зіркою, що засяє в безмежній блакиті над твоєю високою могилою, мої кращі святі почуття будуть линути до тебе, Страднице великий!

Никанор Онацький, 14. 07. 1911 р.

Джерело: [302, с. 44]

Додаток Ж

Почесний відгук комітету виставки учнівських робіт. Харків, 20. 08. 1913 р.

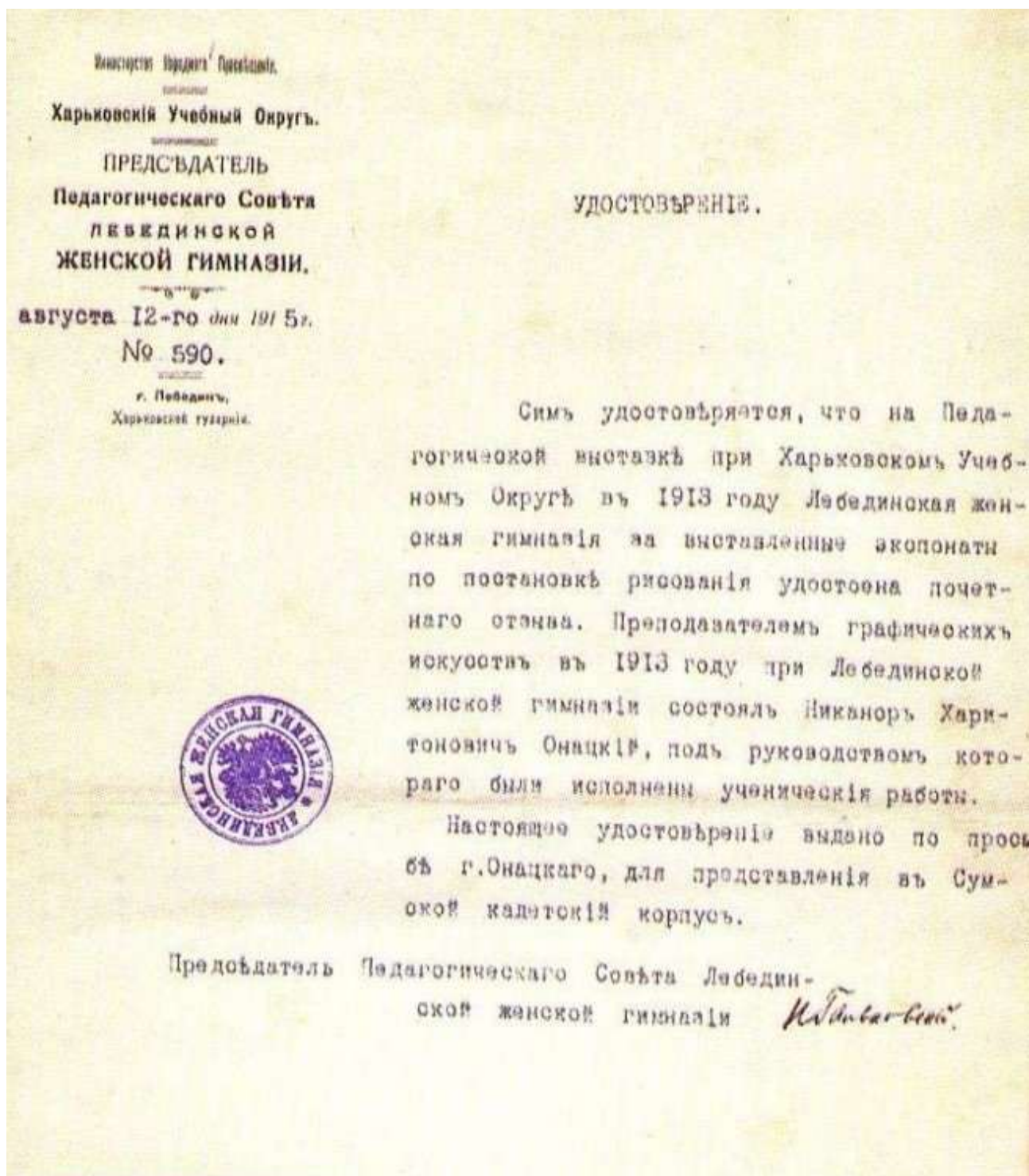

Джерела: [121, с. 6; 383, арк. 1]

Додаток 3

Свідोцтво про отримання Почесного відгуку комітету виставки.

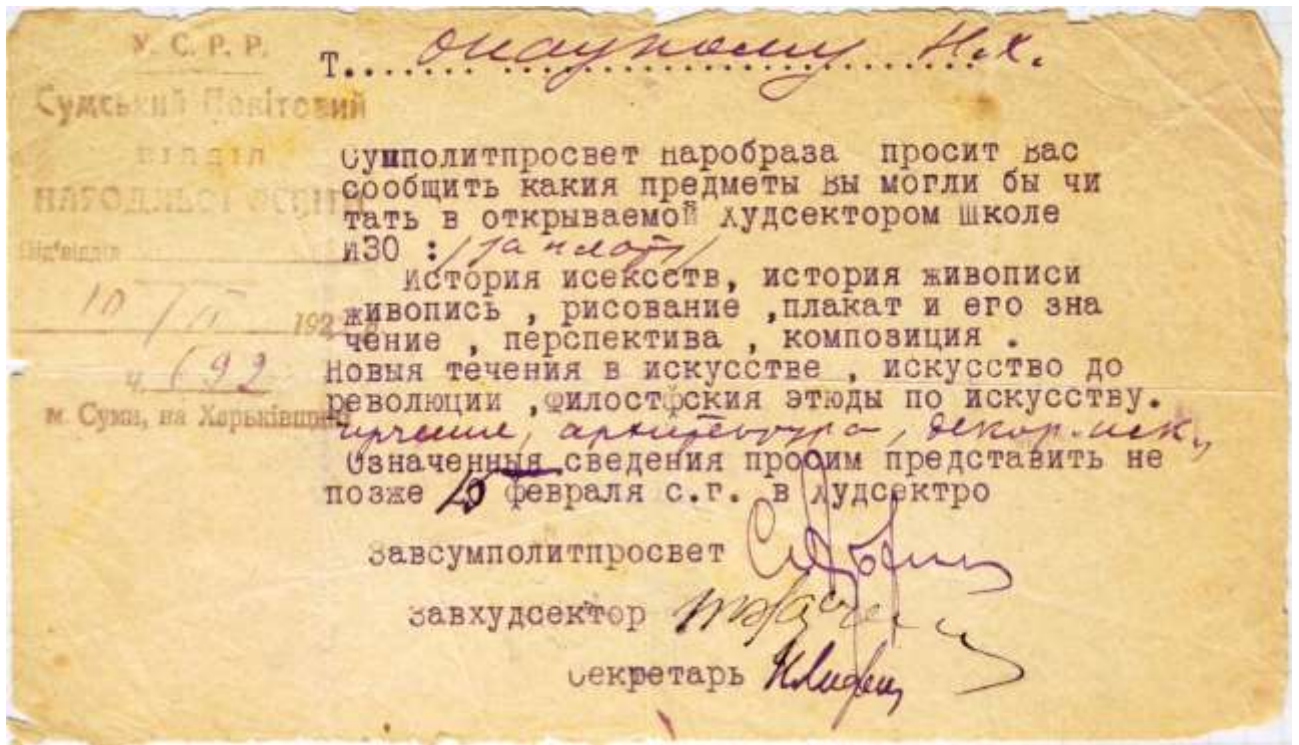
Харків, 12. 08. 1913 р.

Джерела: [121, с. 6; 383, арк. 2]

Додаток И

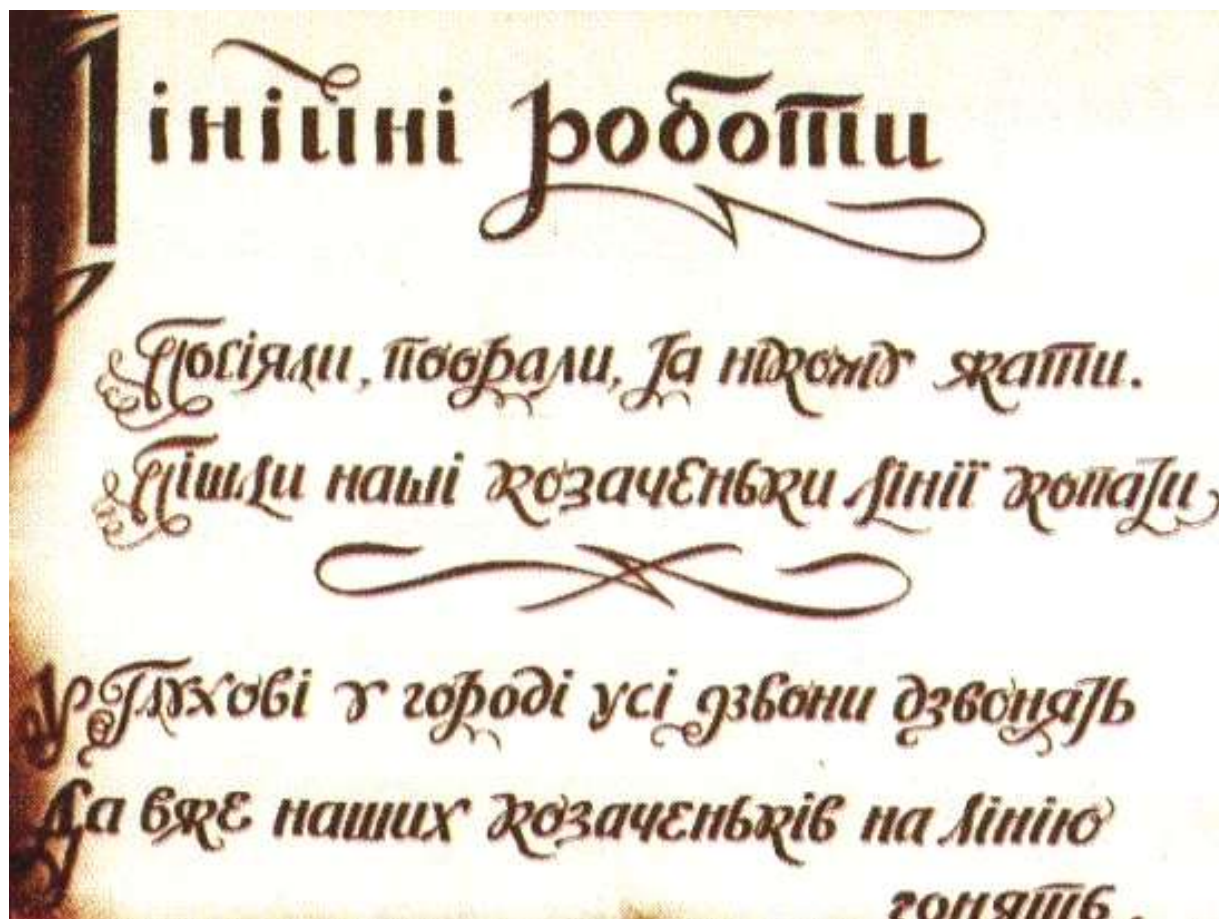
Лист Сумполітосвіти до Н. Онацького. Суми, 10. 02. 1920 р.

Джерело: [390]

Додаток К

Підпис під картиною «Лінійні роботи», 1934 р.

Посіяли, поорали, та ніколи жати.

Пішли наші козаченьки лінії копати.

У Глухові городі усі дзвони дзвонять

Да вже наших козаченьків на лінію гонять.

Джерело: [121, с. 14]

Додаток Л

Протокол допиту Н. Онацького. Харків, 31. 05. 1929 р.

Ф. № 233/орг.

Дело № 23

Протокол допроса

1929 г. Мая м-ца 31 дня. Уполномоченный Вульфсон
 Отд. ГПУ УССР Воткин допросил ниженазванного гр. _____
 в качестве _____, который показал:

1. Имя, отчество, фамилия Онацкий Максим Александрович
2. Возраст, год рожд. 1874
3. Место рождения и приписки г. Киев, Гомельская губерния
4. Социальное происхождение из крестьян
5. Сословная принадл. до революции государств. и имущественно-земельный
6. Гражданство Украин
7. Образование неполное высшее
8. Семейное положение женат
9. Отношение к воинской повинности не подлежит
10. Профессия художник и педагог
11. Место службы и занимаемая должность зав. Музеем
12. Сведения о судимости и нахождении под следствием Нету.
13. Партийная принадлежность был в УССР
14. Состоит ли в профсоюзе "Товар"
15. Точный адрес г. Харьков, Суровицкий пер. 1.
16. Служба в антис. армиях и учред. и организациях (добровольно или по мобилизации) Нету.

Будучи предупрежденным о содержании ст. 89 УК УССР, 61 и 161 УПК УССР по существу дела показал: В Харьковской губернии я состою художником еще со школьной поры. Будучи студентом в Ленинграде я принадлежал к незначительной группе Украинского. Наш дружок приходил сюда в свое время к нам в Харьков и рассказывал о работе ребят. Каждый из нас поддерживал связь со своей работой - Харьков. В Харькове я работал художником в г. Харькове. Я не принадлежал ни к одной из этих групп, а был бы и безразличным. После Ленинграда

Додаток Н

Витяг із протоколу № 4 Особливої Трійки УНКВС в Полтавській області.

Полтава, 19. 11. 1937 р.

ВІДРОДА ИЗ ПРОТОКОЛА № 4
 СЕДАННЯ ОСОБЛИВОЙ ТРОЙКИ УНКВД ПО ПОЛТАВСКОЙ ОБЛ.
 от 17-19 ноября 1937 г.

О Л У Ш А Л И : _____ ПОСТА.

Дело № 1089,1У Угд. УРВ Полтавского Обд.
 УНКВД по обвинению:

ОНАЦКОГО Николая Харитоновича, 1874 г.
 грон. хуг. коменко во, Липово-Долинского р-на,
 Полтав. обл., жителю г. Полтавы, украинца, бивш.
 в 1934-35 г.г. арестовывався за к-р дентель-
 гистник к-р националистической организации,
 работа нигде не работал, пенсионер.

По ст. 54-10

ОНАЦКОГО Николая Харитоновича
 РАССТРЕЛЯТЬ
 Имущество, принадле-
 жавшее лично ОНАЦКО-
 ГО, конфисковать.

Секретарь Тройки

Джерело: [312, с. 359]

Додаток П

Копія довідки про посмертну реабілітацію Н. Онацького.

Полтава, 2. 10. 1956 р.

Копія

герб

ПРОКУРАТУРА
Союза Советских
Социалистических
Республик

ПРОКУРОР
Полтавской области
ОСОБЫЙ СЕКТОР
2/X- 1956 г.
№ 01-28
г. Полтава

Гр-не ОНАЦЬКА Надежда Васильевна
/гор. Полтава, ул. Фрунзе № 63/

Сообщаю, что 26 сентября 1956 года Президиумом Полтавского Областного Суда по моему протесту дело Вашего мужа ОНАЦЬКОГО Николора Харитоновича рассмотрено.

Постановление Особой Тройки УНКВД Полтавской области от 17-19 ноября 1937 года отменено и дело производством прекращено.

ПРОКУРОР ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ
СТАРШИЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ - подпись -
/ПОСЛАЕНО /

м. Пол-

Джерело: [410]

Додаток Р

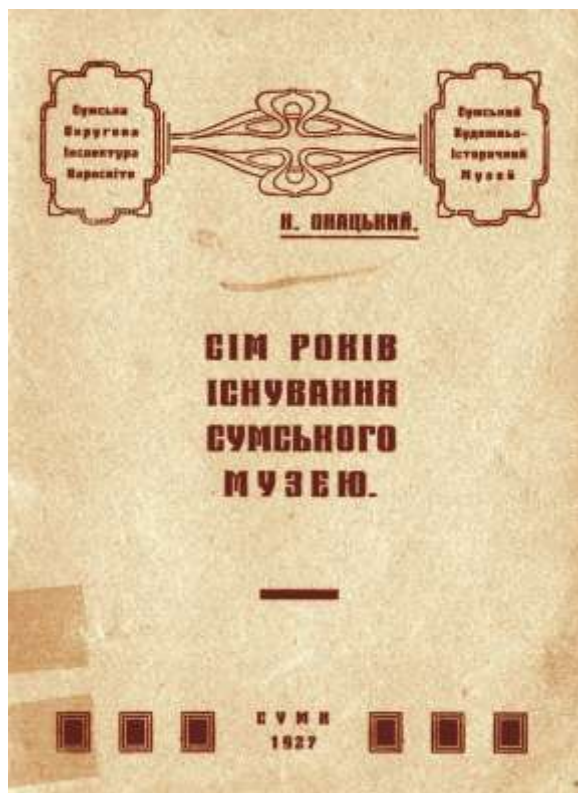
Афіша першої художньої виставки організованої Н. Онацьким. Суми, 1914 р.

Джерело: [121, с. 7]

Додаток С

Обкладинки наукових праць Н. Онацького. Суми, 1927 – 1931 рр.

Джерела: [170; 188; 196; 197]

Додаток Т

ПОЕЗІЇ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО

ТО НЕ ГРІМ СТУГОНИТЬ

4. 04. 1934 р. (к [амера] – № 58)

То не грім стугонить,
То не вихор шумить
У безкрайньому полі.
То я мчусь на коні
В блискавичнім вогні
Із неволі до волі.
Дикий кінь вороний,
Як той змії степовий,
Розпустив свою гриву.
І хутчий за орла
Він летить, як стріла,
Без угаву й уриву.
Летимо у той край,
Що здається за рай,
У країну свободи:
Де немає мечів,
Де нема палаців,
Де щасливі народи.
Через ріки і ліс
Мене кінь переніс,
Перескочили й море,
Та куди б не зайшли,
Ми усюди знайшли
Лише рабство та горе.
І мій кінь зупинивсь,
Навкруги подививсь.
Землю б'є копитами:
– Що робить? Що казати?
Чи ще й далі скакати,
Чи лишитись рабами?
Якщо бути рабом –
Краще смерть нам обом
Чи в пустелі, чи в полі.
Що нас жде – не минать,
Всеодно помирать.
Так помрем же на волі!
І помчався мій кінь,

Наче блискавки тінь,
Через гори і скелі —
Або волю знайти,
Або прахом лягти
У безлюдній пустелі.

Джерело: [162, с. 6]

ОСТРІВ МЕРТВИХ

Є острів убогий у Чорному морі,
Чотири могили на острові є,
Там вітер гуляє в широких просторі
Та хвиля об скелі холодні б'є,
І скиглячи жадібно, — діток скликає —
Засмучена чайка над морем літа:
То в небі безкраїм, у хмарах блукає,
То з криком вразливим у хвиль запита.
Навколо ж пустеля безлюдна, журлива —
Збентежене море і стогне, й реве,
І чорная хмара, страшна та бурхлива.
Над морем широким низенько пливе.
Щодня, як зірниця вечірня згасає,
Як промінь останній на хмарах зника, —
З далекого краю орел прилітає,
З безодні морської корабль виника.
На клекіт орлиний, сумний і призивний,
З могил устають незабаром мерці,
Сідають в корабль той і мрійний, і дивний,
І линуть у море тасмні пливці.
Їх прапор червоний на щоглі високій
Під хмарами грізно розвився, тремтить;
На край опівнічний корабль одинокий,
Неначе стокрилая птиця, летить.
Гримлять і лунають, і стогнуть гармати
(То голос призи» ний борців — діячів). —
Летить вій зневолений край визволяти,
Що гине у лютих руках палачів.
А край той сльозами і кров'ю залитий:
Повсюди гуляють, лютують кати,
Путами міцними народ їх сповитий —
Там плачуть і стогнуть їх рідні брати.
Могутньо і грізно корабль цей несеться,
В темноті з невидимим б'ється врагом:
Аж небо зітхає, аж море трясеться.
І стогін смертельний лунає кругом.

Так кожної ночі корабль одинокий
 По вільному морю в темноті блука
 Та рідного, краю сон будить глибокий,
 За волю і щастя до бою гука.
 Одначе ж, як небо світанням засяє,
 Як море широке туман покрива.
 Як вітер повіє, як хвиля заграє, —
 На острів убогий корабль приплива.
 В глибоко розкриті холодні могили
 Лежать таємні борці спочивать,
 Щоб день переспати, набратися сили
 Та й знову за край дорогий воювать.
 А сонце промінням святим і блискучим
 Могили таємних борців залива
 Та море бушує і ревом плакучим
 Пісні їм та гімни хвалебні співа.

Джерело: [178, с. 24 - 26]

ВОРОГАМ

Не радійте, в літаври не бийте
 І савану на волю не шийте;
 Не положим ми зброї своєї?
 Ще не стратили сили своєї,
 І бороться до смерті ми будем,
 Поки волю собі не здобудем,
 Хай помрем ми по тюрмах Сибіру,
 Але вбити не можете віру
 І святую всесвітню волю,
 І всесвітню кращую долю.
 Не кажіть, що усіх сплюндрували,
 Ще це всіх в кайдани закували.
 Постривайте: година настане,
 Коли СИЛА могутня повстане!

Джерело: [160, с. 57]

КОВАЛЕВА ПІСНЯ

Біля гаю в селі.
 На високім шпилі
 Молоденький коваль кузню має.
 В ній працює щодень
 І веселих пісень
 Він бадьоро і гучно співає
 Я коваль – робітник
 Працювати привик

І роботу свою поважаю
Стук – грюк,
Грюк – стук!
Я роботу свою поважаю!
Уночі я свічу,
Молотком стукочу
І цим стуком людей розбуджаю!
Стук – грюк,
Грюк – стук!
Я цим стуком людей розбуджаю
Огонь в кузні горить,
Жвава праця кипить —
І до поаці усіх зазиваю!
Стук – грюк,
Грюк – стук!
Я до поаці усіх зазиваю!
До зорі ще встаю,
Сталь – залізо кую
Та веселих пісень яспіваю!...
Стук – грюк,
Грюк – стук!
Ще й веселих пісень співаю!
В цих піснях я зову
Кувать долю нову,
Робітницькую кращую долю
Стук – грюк,
Грюк – стук!
Праацівницькую кращую долю!
Нову долю кувать
Та гуртом добувають
Для народу великую волю!
Стук – грюк,
Грюк – стук!
Всенародну великую волю!
Хай цю пісню ясну
І гучну й голосну
Буйний вітер усюди розвіє,
По широких степах.
По зелених лісах
У робітнях і хатах розсіє!
Хай усюди луна,
Бо безсмертна вона!

Джерело: [166, с. 31 - 32]

Додаток У

СВІТЛИНИ

Рис. У.1.1. Никанор Харитонович Онацький, 1906 р. СОХМ.

Рис. У.1.2. Родина Онацьких, 1916 р. СОХМ.

Рис. У.1.3. Н. Онацький з вихованцями художньої студії, 1929 р. СОХМ.

Рис. У.1.4. Н. Онацький з вихованцями художньої студії, 1930 р. СОХМ.

Рис. У.1.5. Музей. Суми. В центрі – Н.Онацький, І.Крапівін,
Б.Костюковська, І.Ященко, 1930 р. СОХМ.

Рис. У.1.6. Н. Онацький із співробітниками СХІМ, 1930-ті рр. СОХМ.

Рис. У.1.7. Співробітники художньо-історичного музею, 1930-ті рр. СОХМ.

Рис. У.1.8. Письменники творчого об'єднання «Плуг», 1930-ті рр. СОХМ.

Рис. У.1.9. Н. Онацький у кабінеті. СХІМ, 1927 р. СОХМ.

Рис. У.1.10. Н. Онацький на етюдах, 1920-ті рр. СОХМ.

Рис. У.1.11. Під час експедиції до Лебедина за шевченківськими речами. Зліва направо: Ю. Базавлук – голова Лебединського повітового ревкому; Н. Онацький – директор Сумського краєзнавчого музею, В. Алешко – завідуючий відділом Сумської окружної газети «Плуг і молот», поет і краєзнавець, лютий 1925 р. СУКМ.

Рис. У.1.12. Н. Онацький, 20-ті рр. XX ст. СОХМ.

Рис. У.1.13. Онацький біля експозиції СХІМ, 1930 р. СОХМ.

Рис. У.2.1. Кабінет образотворчого мистецтва в реальному училищі.
Суми, 1913 р. СОХМ.

Рис. У.2.2. Кабінет образотворчого мистецтва в кадетському корпусі.
Суми, 1913 р. СОХМ.

Рис. У.3.1. Етнографічні фото виконані Н. Онацьким: комора, клуня, вітряк, сцена на базарі, лірник, дівчата в народному вбранні, 1920-ті рр. СОХМ.

Додаток Ф

Поштова листівка виконана з картини Н. Онацького
«Хата біля Тарасової гори», 1911 р. СУКМ.

Додаток Х
МАЛЮНКИ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО

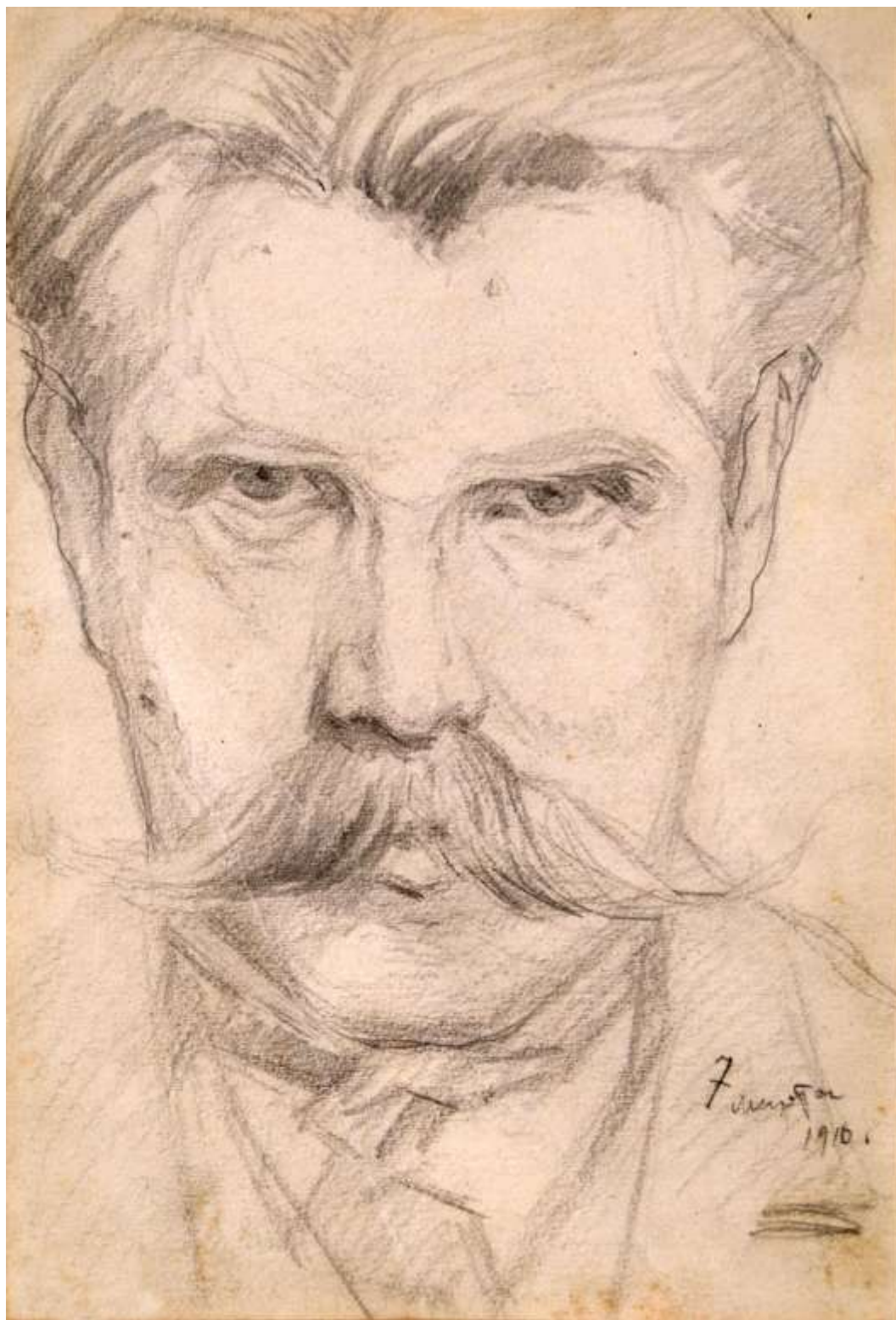

Рис. Х.1.1. Автопортрет, папір, олівець, 1916 р. СОХМ.

Рис. Х.1.2. Автопортрет, папір, олівець, 1919 р. СОХМ.

Рис. Х.2.1. Навчальний малюнок, папір, олівець, 1900 р. СОХМ.

Рис. Х.2.2. Навчальний малюнок, папір, олівець, 1900 р. СОХМ.

Рис. Х.2.3. Навчальний малюнок, папір, олівець, 1900 р. СОХМ.

Рис. Х.2.4. Навчальний малюнок, папір, олівець, 1900 р. СОХМ.

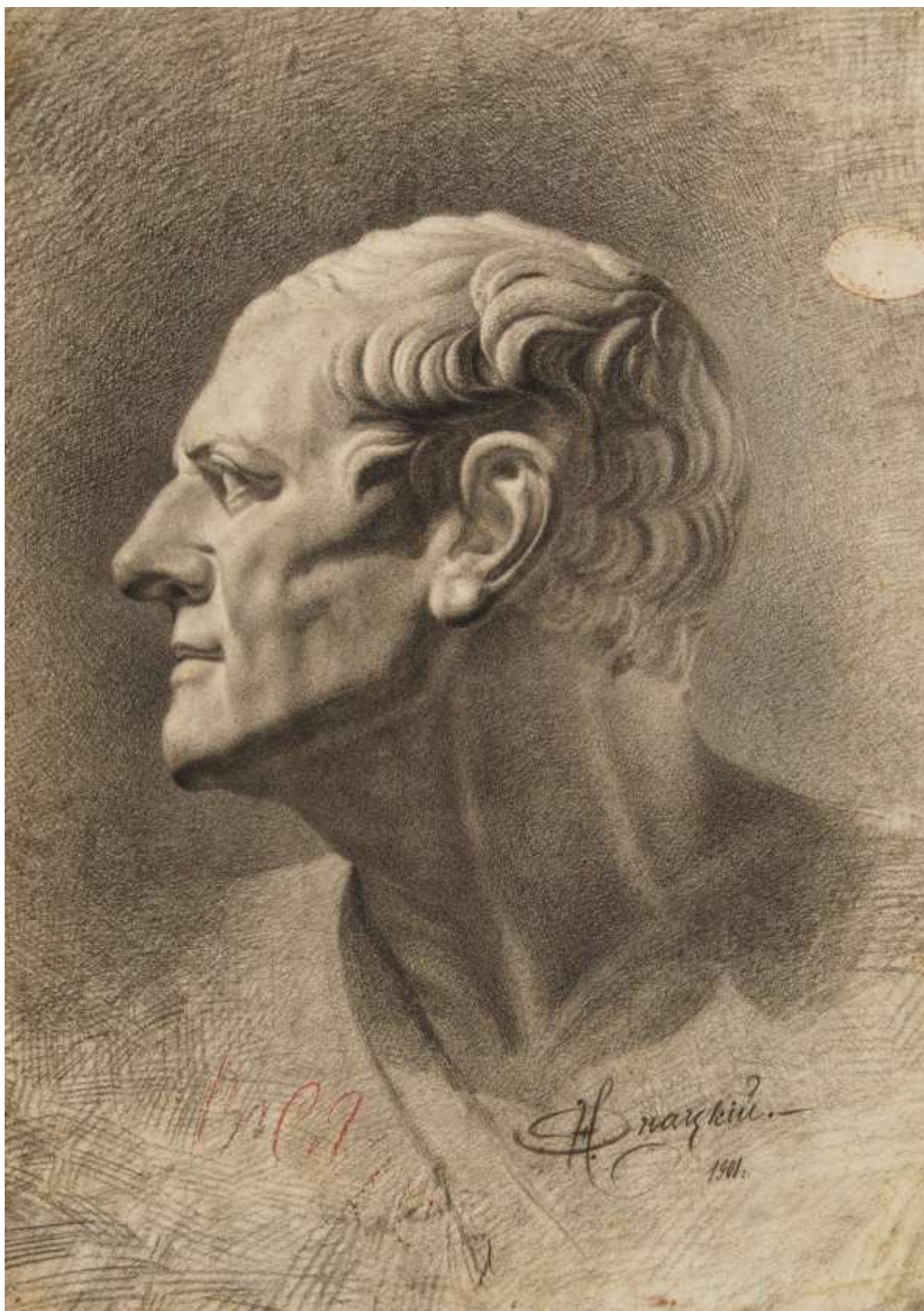

Рис. Х.2.5. Навчальний малюнок, папір, олівець, 1901 р. СОХМ.

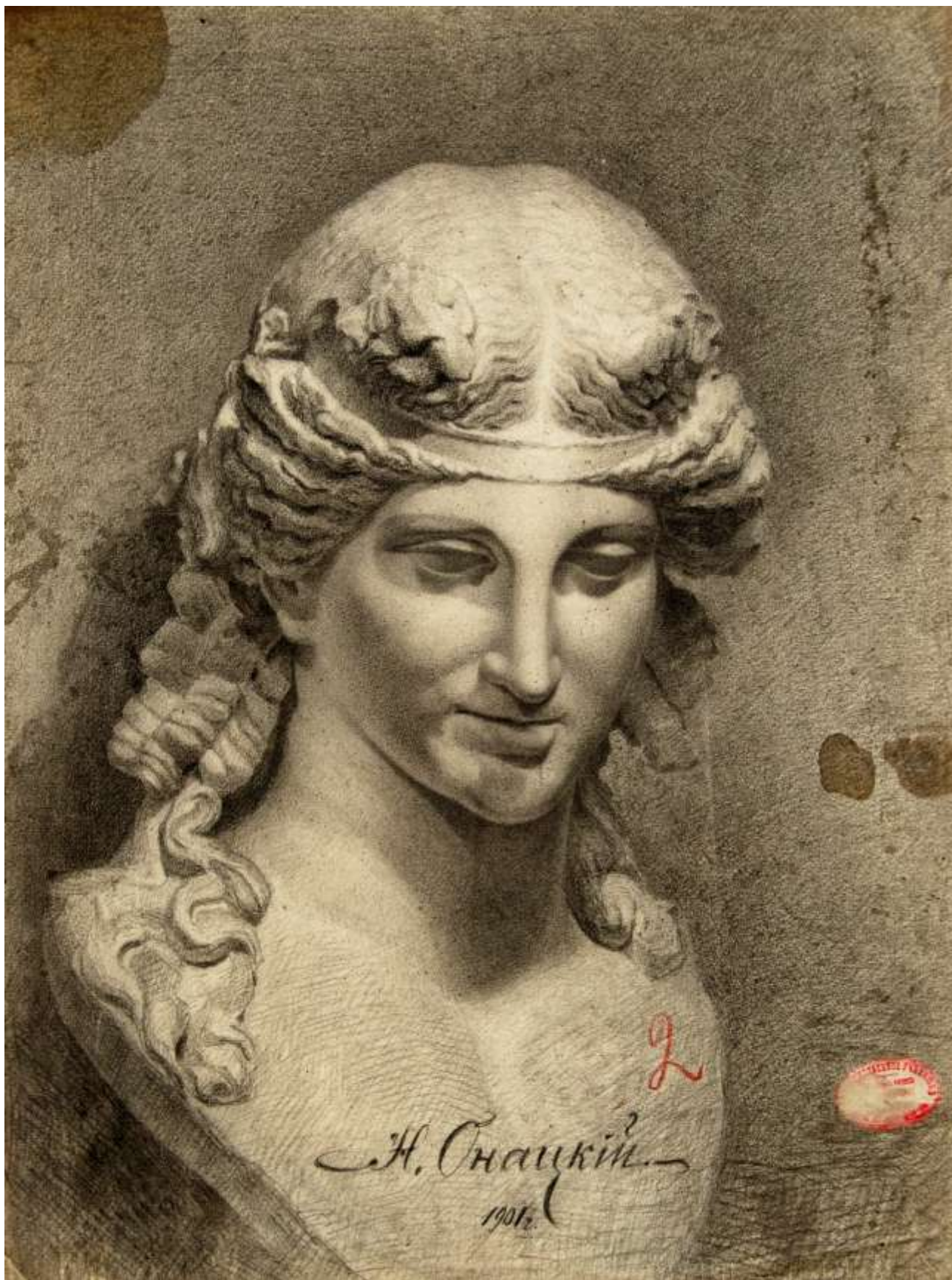

Рис. Х.2.6.. Навчальний малюнок, папір, олівець, 1901 р. СОХМ.

Рис. Х.2.7. Навчальний малюнок, папір, олівець, 1901 р. СОХМ.

Рис. Х.3.1. Сарай, начерк, папір, туш, перо, 1905 р. СОХМ.

Рис. Х.3.2. Хатина, папір, олівець, 1924 р. СОХМ.

Рис. Х.3.3. Хатка, папір, олівець, 1906 р. СОХМ.

Рис. Х.3.4. Хата, тонований папір, олівець, 1911 р. СОХМ.

Рис. Ц.2. Ескіз обкладинки до «Заповіту» Т. Шевченка, папір, акварель,
1920-ті рр. СОХМ.

Рис. Ц.3. Ескіз розпису інтер'єру, папір, акварель, 1920-ті рр. СОХМ.

Рис. Ц.4. Ескіз орнаменту для розпису інтер'єру, папір, акварель, 1920-ті рр. СОХМ.

Рис. Ц.5. Ескіз орнаменту для розпису інтер'єру, папір, акварель, 1920-ті рр. СОХМ.

Рис. Ц.6. Ескіз орнаменту для розпису інтер'єру, папір, акварель, 1920-ті рр. СОХМ.

Додаток Ш
ЖИВОПИС НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО

Рис. Ш.1. Автопортрет, п. о., 1909 р. СОХМ.

Рис. Ш.2. Вітряк, п. о., 1900 р. Аукціонний дім Contemporary Art.

Рис. Ш.3. Вільшанка, Садиба Лентварових, акварель, 1920-ті рр. СОХМ.

Рис. Ш.4. Огорожа Охтирського монастиря, акварель, 1920-ті рр. СОХМ.

Рис. Ш.5. Садиба, п. о., 1919 р. Аукціонний дім Contemporary Art.

Рис. Ш.6. Садиба Надаржинської, п. о., 1926 р. СОХМ.

Рис. Ш.7. Бузок в опішнянській вазі, п. о., 1912 р. СОХМ.

Рис. Ш.8. Натюрморт з рибами, п. о., 1909 р. СОХМ.

Рис. Ш.9. Зимівник, п. о., 1909 р. СОХМ.

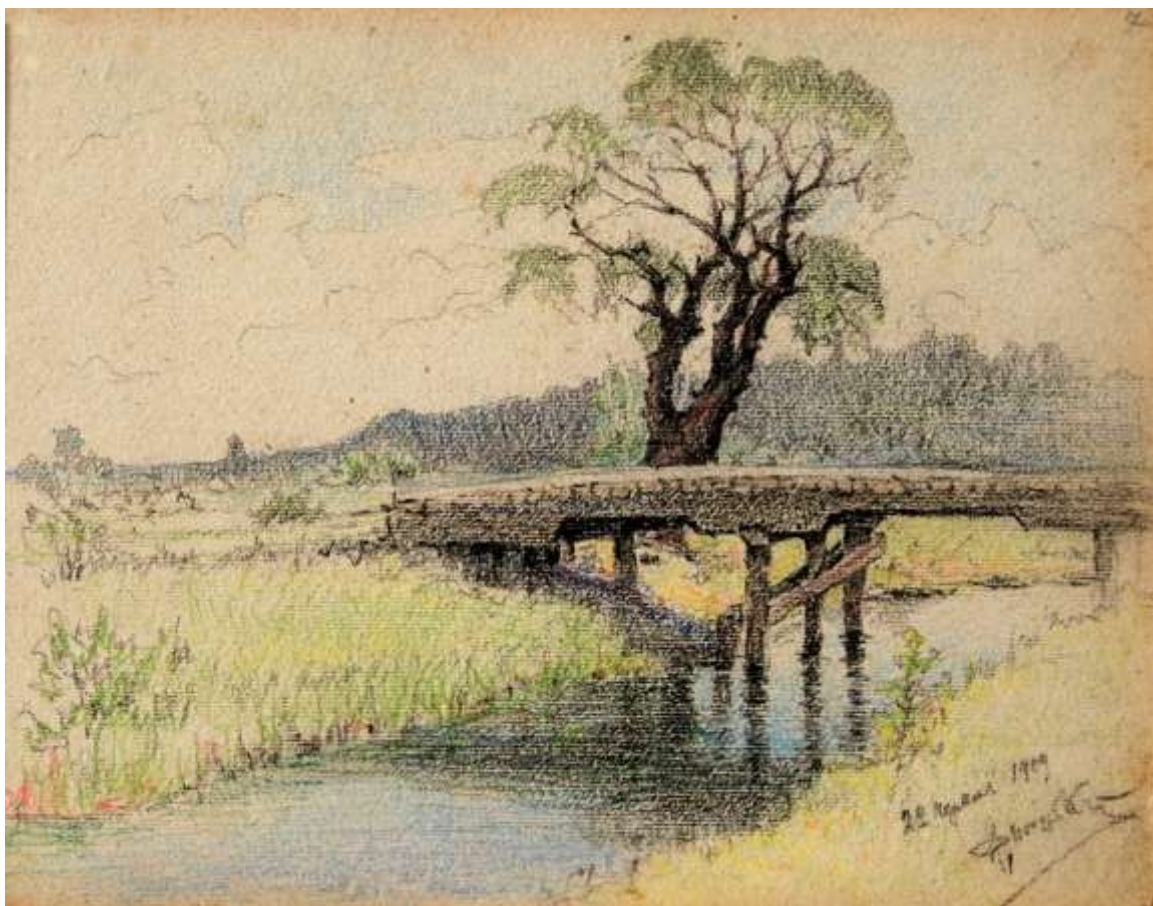

Рис. Ш.10. Місток, папір, пастель, 1909 р. СОХМ.

Рис. Ш.11. Куточок експозиції картин Н. Онацького в СОХМ, 2016 р.

Додаток Щ

ПОСЛІДОВНИКИ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО – КЕРІВНИКИ СУМСЬКОЇ
ХУДОЖНЬОЇ СТУДІЇ

Рис. Щ.1. М. Бончевський (праворуч) із студійцями, 1970-ті рр. СОХМ.

Рис. Щ.2. Б. Данченко (ліворуч) проводить заняття в студії,
1990-ті рр. СОХМ.

Рис. Щ.3. А. Водяник (в центрі) разом зі студійцями проводять
майстер – клас з малювання натюрморту, 2015 р. СОХМ.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АХЧУ – асоціація художників Червоної України

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

ВКОПМІС – Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини

ГУБКОПІС – Губернський Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДНПБУ імені В. О. Сухомлинського – Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського

ДПУ – Державне політичне управління

КДБ – комітет державної безпеки

НАН України – Національна академія наук України

НАПН України – Національна академія педагогічних наук України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

СОХМ – Сумський обласний художній музей

СУКМ – Сумський обласний краєзнавчий музей

СумДПУ імені А. С. Макаренка – Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

СХІМ – Сумський художньо-історичний музей

УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія

УАМ – Українська академія мистецтв

УНР – Українська Народна республіка

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДАВО України – Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України

ЦК КПУ – Центральний комітет комуністичної партії України

КН – книго надходження